

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM FELSEFESİ BİLİM DALI

DARÜLFÜNUN'DA AHLÂK DERSLERİ
PROGRAMLAR-DERS NOTLARI-HOCALAR

Yüksek Lisans Tezi

MELEK YILDIZ GÜNEŞ

İSTANBUL, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM FELSEFESİ BİLİM DALI

DARÜLFÜNUN'DA AHLÂK DERSLERİ
PROGRAMLAR-DERS NOTLARI-HOCALAR

Yüksek Lisans Tezi

MELEK YILDIZ GÜNEŞ

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. İSMAİL KARA

İSTANBUL, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı İSLAM FELSEFESİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi MELEK YILDIZ GÜNEŞ'nin DARÜLFÜNUN'DA AHLÂK DERSLERİ PROGRAMLAR-DERS NOTLARI-HOCALAR adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 15.06.2015 tarih ve 2015/21-21 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 24.06.2015

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İSMAİL KARA	
2.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. CÜNEYT KAYA	
3.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. HÜMEYRA ÖZTURAN	

ÖZET
DARÜLFÜNUN'DA AHLÂK DERSLERİ
PROGRAMLAR-DERS NOTLARI-HOCALAR
MELEK YILDIZ GÜNEŞ

Darülfünun, 1876 ile 1933 yılları arasında varlığını devam ettiren batılı tarzda bir yükseköğretim kurumu olarak Osmanlı modernleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Kurulması tasarlandıktan sonra hayata geçirilmesi vakit almış, 1900 senesine kadar tam bir şekilde açılmaya muvaffak olamamıştır. Bu yapı ile modern bir Osmanlı vatandaşı yetiştirilmek istendiği düşünüldüğünde Ahlâk dersleri de önemli bir konuma sahiptir. Bu bakımdan Ahlâk derslerini tedris eden hocaların kimler olduğu, derslerde okuttukları metinler de önem taşımaktadır.

Darülfünun'da Ahlâk dersleri, ancak hoca-program-ders notu merkezinde ele alındığında derinlikli bir bakış açısı sunabilmektedir. Darülfünun'da Ahlâk dersi hocalığı yapan Emrullah Efendi, Babanzade Ahmet Naim, Mehmet Kamil Miras, Halil Nimetullah Öztürk, Mehmet İzzet Mete, Mehmet Servet Berkin, Necmettin Sadık Sadak, Maks Bonnafous ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Ahlâk dersleri tedris etmiş ve ders notları vücuda getirmişlerdir. Bu ders notlarına genel olarak bakıldığında Darülfünun'da Ahlâk dersleri, İslâm ahlâk düşüncesi ve ilahi kaynaklı bir yaklaşımla ele alınırken zaman içerisinde akılcı ahlâk anlayışlarına ve bilhassa son dönemde İçtimaiyat merkezine yönelerek bu alanla bütünleşmiştir. Bu durum hem özelde Ahlâk derslerinin hem de genelde Darülfünun'un ilmî yönelimini ortaya çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Darülfünun, Ahlâk Dersleri, Hocalar, Ders Notları, Programlar.

ABSTRACT
ETHICS LECTURES IN DARULFUNUN
SCHEDULES-LECTURE NOTES-INSTRUCTORS
MELEK YILDIZ GÜNEŞ

Darulfunun, which existed as an higher education institution of Western style, has an important place in Ottoman modernization. Even though it was planned earlier it took a long time to be established and could not be materialized fully until 1900. If its aim to cultivate a modern Ottoman citizen taken into consideration, Ethics lectures also have an important status in Darulfunun. Therefore, identities of scholars teaching Ethics and which textes they uses for the classes are of significant importance.

Ethics lectures in Darulfunun could only provide a depth point of view if they are analyzed from instructoc-schedule-lecture notes perspective. Emrullah Efendi, Babanzade Ahmet Naim, Mehmet Kamil Miras, Halil Nimetullah Öztürk, Mehmet İzzet Mete, Mehmet Servet Berkin, Necmettin Sadık Sadak, Maks Bonnafous and İsmail Hakkı Baltacıoğlu who are instructors of Ethics lectures in Darulfunun, have formed lecture notes. When these lecture notes are viewed generally, in the beginning Ethics lectures in Darulfunun took Islamic ethics from a divine perspective, yet in time this turned into a rationalist ethics perception, especially in the last period it tended towards the center of sociology and integrated with the sociology. This, reveals the scientific orientation of both Ethics lectures and Darulfunun.

Key Words: Darulfunun, Ethics Lectures, İnstructors, Lecture Notes, Schedules.

ÖNSÖZ

Darülfünun’da Ahlâk derslerini araştıran bu çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok kimsenin emeği bulunmaktadır. Bunların en başında şüphesiz araştırma esnasında beni sabırla dinleyerek bana yol gösteren, eksiklerimi tamamlamayan, her şeyden öte bana bir ilim yolcusu olmanın ne demek olduğunu ve ilmî çalışmaların nasıl olması gerektiğini öğreten muhterem hocam Prof. Dr. İsmail Kara bulunmaktadır. Kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Çalışmalarım esnasında benden desteklerini esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Lütü Sunar, Yrd. Doç. Dr. Hasan Karataş ve Yrd. Doç. Dr. Aynur Erdoğan hocalarıma müteşekkirim. Ayrıca çalışmayı okuyarak geliştirici tavsiyelerde bulunan Doç. Dr. Cüneyt Kaya’ya ve Yrd. Doç. Dr. Hümeysra Özturan’a teşekkürlerimi sunarım.

Tez için gerekli bazı dokümanları benimle paylaşarak çalışmaya önemli katkılarda bulunan Arzu Güldöşüren’e, Zeynep Altunbaş’a, Yusuf İzzettin Aktaş’a ve Ali Adem Yörük’e teşekkür borcum vardır.

Çalışma esnasında çokça yardımını gördüğüm kıymetli arkadaşım Aliye Güler’e ve Selime Çınar’a, tezle ilgili fikirlerini paylaşarak çalışmaya katkı sağlayan Arife Gümüş’e, ayrıca manevi desteklerini esirgemeyen dostlarıma müteşekkirim.

Son olarak yürüdüğüm yolda beni daima destekleyen ve yüreklendiren anneme, babama ve kıymetli eşim Ümit Güneş’e minnettar olduğumu ifade etmek isterim.

Gayret bizden muvaffakiyet O’ndandır.

Melek Yıldız Güneş

İstanbul, 2015

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

a.g.t.: Adı geçen tez

DFŞN: Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesi

Ed.: Editör

Nr: Numara

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

s.: Sayfa

S.: Sayı

C.: Cilt

Bkz.: Bakınız

TTK: Türk Tarih Kurumu

IRCICA: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (İstanbul)

İFAV: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

DİA: Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi

D. T. C. F.: Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi [Dergisi]

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
GİRİŞ	1
1. Konu ve Yöntem Üzerine	1
2. Kaynaklar ve Literatür Değerlendirmesi	3

I.BÖLÜM

DARÜLFÜNUN'DA VE DİĞER YÜKSEKOKULLARDA AHLÂK DERSLERİNİN TEŞEKKÜL SÜRECİ

1. DARÜLFÜNUN'DA AHLÂK DERSLERİ.....	9
1.1. Darülfünun Kurma Teşebbüsleri (1863-1881)	9
1.1.1. Birinci Teşebbüs: Darülfünun (1863-1865).....	12
1.1.2. İkinci Teşebbüs: Darülfünun-ı Osmanî (1870-1873).....	13
1.1.3. Üçüncü Teşebbüs Darülfünun-ı Sultânî (1874-1881).....	15
1.2. Darülfünun-ı Şahane (1900-1933).....	18
1.2.1. II. Meşrutiyet Sonrası Durum	19
1.2.2. 1912 Darülfünun Islahat Nizamnamesi.....	22
1.2.3. I. Dünya Savaşı Yıllarındaki Durum.....	25
1.2.4. Darülfünun-i Osmanî Nizamnâmesi (1919).....	27
1.3. Darülfünun Reformu	34
2. DARÜLFÜNUN DIŞINDAKİ YÜKSEKOKULLARINDA AHLÂK DERSLERİ	37
2.1. Medreselerde Ahlâk Dersleri	37
2.1.1. Medresetü'l-Vâizin	39
2.1.2. Islâh-ı Medaris Nizamnâmesi	40
2.1.3. 1917 Medrese Islahatı	43
2.1.4. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi	44
2.1.5. 1923 Medrese Islahatı	45
2.2. Darülmuallimîn'de Ahlâk Dersleri	47
2.3. Darülmuallimât'ta Ahlâk Dersleri	53
2.4. Mekteb-i Mülkiye'de Ahlâk Dersleri	58
2.5. Mekteb-i Hukuk'ta Ahlâk Dersleri	61

II. BÖLÜM

DARÜLFÜNUN'DA AHLÂK DERSLERİNİ VEREN HOCALAR VE AHLÂK DERSLERİNE DAİR ESERLERİ

ÖNBİLGİLER	70
1. EMRULLAH EFENDİ.....	71

1.1. Hayatı.....	71
1.2. Emrullah Efendi ve Ahlâk Dersleri	72
1.3.Ahlâk İle İlgili Eserleri	73
1.3.1. İlm-i Ahlâk.....	73
1.3.2. İlm-i Hikmet	76
2. BABANZÂDE AHMET NAİM.....	79
2.1. Hayatı.....	79
2.2. Babanzâde Ahmet Naim ve Ahlâk Dersleri.....	80
2.3.Ahlâk İle İlgili Eserleri	82
2.3.1. Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları.....	82
2.3.2. Ulûm ve Fünûn ve Felsefe Dairesi Mehâsin-i Ahlâk İle Mesavi-i Ahlâk Nedir? (İhyau Ulûmü'd-Din'den mütercem).....	85
3. MEHMET KÂMİL MİRAS	87
3.1. Hayatı.....	87
3.2. Mehmet Kamil Miras ve Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri	89
3.3.Ahlâk İle İlgili Eserleri	90
3.3.1. Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri.....	90
4. HALİL NİMETULLAH ÖZTÜRK	95
4.1. Hayatı.....	95
4.2. Halil Nimetullah Öztürk ve Ahlâk Dersleri	96
4.3.Ahlâk İle İlgili Eserleri	99
4.3.1. Bir Başlangıç.....	100
4.3.2. İnkılabın Felsefesi 4-Ahlâk Müessesesi	102
5. MEHMET İZZET	103
5.1. Hayatı.....	103
5.2. Mehmet İzzet ve Ahlâk Dersleri.....	104
5.3.Ahlâk İle İlgili Eserleri	109
5.3.1. Ahlâk Felsefesi	109
5.3.2. Ahlâk.....	110
5.3.3. Abel Rey'in Felsefe ve Ruhیات Eserinden Amelî Ahlâk Mebâhisi	111
5.3.4. Abel Rey'in "Felsefe ve Ruhیات Dersleri" Unvanlı Eserinden Me'haz Ahlâk Mebâhisi.....	112
5.3.5. Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat	113
5.3.6. Terbiye ve Ahlâka Mûteallik Tatbikatıyla İçtimaiyat Dersleri.....	116
5.3.7. Yeni İçtimaiyat Dersleri.....	123
5.3.8. Felsefe Tarihi	124
5.3.9. Eski Yunan'da Ahlâkî Felsefe: Zenon ve Muakkipleri	125
5.3.10. Mefkûre ve Vakıa I-II	126

5.3.11. Ahlâkî Hükümlerin Âfâki Kıymeti	127
5.3.12. Sokrat	128
5.3.13. Spinoza	130
5.3.14. Aile ve Semiyenin Menşeleri.....	130
5.3.15. Kelbiler	132
5.3.16. Hindu-Avrupai Alemde Totemciliğin Peszinde Şekilleri	133
5.4. Mehmet Servet Berkin	134
5.4.1. Hayatı.....	134
5.4.2. Mehmet Servet Berkin ve Ahlâk Dersleri.....	136
6. NECMETTİN SADIK SADAK	139
6.1. Hayatı.....	139
6.2. Necmettin Sadık Sadak ve Ahlâk Dersleri	141
6.3.Ahlâk İle İlgili Eserleri	142
6.3.1. İçtimaiyat	142
6.3.2. Umumi Ahlâk, Meslekî Ahlâk.....	145
6.3.3. Ahlâk Telakkisi.....	146
6.3.4. Yeni Ahlâk.....	146
6.3.5. Laik Ahlâk Laik Terbiye.....	148
7. MAK S BONNAFOUS	151
7.1. Hayatı.....	151
7.2. Maks Bonnafous ve Ahlâk Dersleri.....	152
7.3.Ahlâk İle İlgili Eserleri	153
7.3.1. İçtimaiyat	153
7.3.2. İntihar ve Cinnet	154
8. İSMAİL HAKKI BALTACIOĞLU	155
8.1. Hayatı.....	155
8.2. İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Ahlâk Dersleri.....	157
8.3.Ahlâk İle İlgili Eserleri	158
8.3.1. Ahlâksızlık	158
SONUÇ.....	163
KAYNAKÇA.....	167

GİRİŞ

1. Konu ve Yöntem Üzerine

Osmanlı'nın son dönemlerinde bazı gerekliliklerin tetiklediği yenileşme hareketleri, birçok devlet kademesinde etkili olmuştur. Devlet eliyle yapılan bu yenilikler, devlet kademesi mensupları ve devlet tebaasının yakın ilişki içerisinde olduğu, onları üreten/yetiştiren/dönüştüren her seviyeden eğitim müesseselerini de doğrudan etkilemiştir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde eğitim reformları ile modern tarzda tesis edilip süreç içerisinde şekillendirilen yükseköğretim kurumu esas itibariyle Darülfünun'dur. Yükseköğretimin ilim üretme ve modern bilgiyi yayma işlevi bakımından bir toplumun yeni beyni olduğu, topluma hizmet edecek kimseler yetiştirmesi ve burada üretilen çalışmaların toplumun her kademesinde dönüştürücü olduğu hesaba katıldığında ne kadar önemli bir konumda bulunduğu görülecektir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde var olan ve Osmanlı'nın yıkılışı ile ilmî geleneği bakımından yeni devletin yükseköğretim müesseselerine de bir şekilde intikal eden Darülfünun bu çalışmanın bir unsurudur.

Araştırmada Darülfünun'da okutulan Ahlâk derslerinin takibi hoca-program-ders notu üçlüsü çerçevesinde yapılacaktır. Çünkü bu unsurlar ders takibinde ayrılmaz bir bütünlük oluşturup birbirini inşa eden özelliklere sahiptir. Bir dersin inşasında mutlak olarak ele alınan bu unsurlar, Ahlâk dersi takibi açısından araştırmanın mevzusudur.

Yükseköğretim kurumu olarak Darülfünun'da Ahlâk derslerinin bulunmasının nasıl bir öneme sahip olduğu çalışmanın muhteva ve istikameti bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Yükseköğretimin tabiatı itibariyle felsefenin bir cüzü olarak okutulan Ahlâk disiplini; genel hatlarıyla ahlâkın temellendirilmesi, evrenselliği, değerler problemi, irade ve sorumluluk gibi meseleleri ihtiva etmektedir. Ahlâk derslerinde talebeye öğretilen bu meselelerin hangi temel üzerine inşa edildiği talebelerin bilgi-eylem süreçlerini etkileyeceğinden ve dönüştüreceğinden önemli bir konumdadır. Talebenin alması ve davranışlarına yansıtması istenen Ahlâk derslerinde okutulan bilgiler, sadece

hocasından ders alan talebeye değil, toplum içerisinde bir meslek icra edecek olan talebenin münasebettar olduğu insanlara da aktarılacak bilişsel ve davranışsal süreci içine almaktadır. Yani Darülfünun'dan mezun olan bu talebeler de aldıkları eğitim ile toplumun eğitim sürecine dahil olarak inşasında rol oynayacaktır.

Eğitim sahasında bilhassa söz konusu Darülfünun gibi bir yükseköğretim kurumu olacaksa siyasî ve dönemsel fikrî tesirler göz önünde bulundurulmalıdır. Siyasî tesirleri eğitim kurumları için yapılan düzenlemelerde görmek mümkün iken dönemsel fikri etkileri Ahlâk dersleri üzerinden görmek için tedris eden hocaların entelektüel biyografileri yanında derslerde okutulan ders notlarını incelemek gerekir. Bu bakımdan araştırmada Ahlâk derslerinin hocaları ile onların Ahlâk üzerine yaptığı çalışmalar incelenecektir.

Buna binaen çalışmada şu sorulara cevap aranmaktadır;

1. Darülfünun'da yapılan düzenlemelerden Ahlâk dersleri ne şekilde etkilenmiş ve ne sıklıkla müfredatta yer alabilmiştir?
2. Darülfünun'daki Ahlâk derslerini tedris eden hocalar kimlerdir ve bu dersleri okutma vazifesini almalarındaki sebepler nelerdir?
3. Darülfünun'da Ahlâk derslerini okutan hocalar hangi alanlarla ilgili çalışmalar yapmışlardır ve Ahlâk dersleri için hazırladıkları çalışmalar nelerdir?
4. Darülfünun'da Ahlâk derslerinde okutulan metinler hangi ahlâk meselelerine yer vermekte ve fikri etkileri taşımaktadır?
5. Genel olarak Darülfünun'da Ahlâk dersleri üzerinden fikri bir evrilme ve dönüşüm süreci yaşanmış mıdır ve eğer yaşandıysa bu Ahlâk derslerinde içerik olarak nasıl bir farklılaşma meydana getirmiştir?
6. Ahlâk dersleri üzerinde bir dönüşüm gözlemleyebiliyorsak bunu başka şekilde genelleme imkânımız olabilir mi?

Tezde sorduğumuz bu sorulara cevap bulabilmek için şu metodu takip ettik:

Öncelikle giriş bölümünde meselenin önemine yönelik küçük bir izahat ile araştırılacak sorunları belirttikten sonra bu konuda yapılmış çalışmalar ve tezde birincil kaynaklarla ilgili bir bibliyografya açıklamasında bulunduk.

İlk bölümde Darülfünun'un tesisinden lağvedilmesine kadar geçen süreçte Ahlâk derslerinin tarihi arka planı ve Ahlâk derslerinin saatleri, hocaları ve derslerde okutulan konulara ilişkin bilgilerin yer aldığı bir Darülfünun tarihini ele aldık. İlk bölümde Ahlâk dersleri bakımından ortaya çıkan verileri kronolojik bir şekilde tablo haline getirdik. Ayrıca mukayese yapabilmek için bu bölümde diğer yükseköğretim kurumlarında Ahlâk dersi takibini içeren bir bölüme de yer verdik. Bu bölümde dönemin medreselerini, Darülmuaallimîn'i, Darülmuaallimât'ı, Mekteb-i Mülkiye'yi ve Mekteb-i Hukuk'u Ahlâk dersleri bakımından inceledik. Böylece dönemin tüm yükseköğretim kurumlarında Ahlâk dersi takibi yapmayı amaçladık.

İkinci bölümü Ahlâk derslerini tedris eden hocaların hayatları ile Ahlâk derslerinde okuttuğunu tespit ettiğimiz veya dersin hocasının ahlâk fikriyatını taşıyan eserlerin incelemesine ayırdık. Ahlâk derslerinin ve metinlerinin dersin hocasından bağımsız düşünülmemeyeceğinden yola çıkarak dersin hocaları üzerinden takip etmeyi uygun gördük. Öncelikle Ahlâk derslerini tedris eden hocaların isimlerini belirledik, daha sonra bu isimler üzerinden ders metinlerini belirlemeye çalıştık. Bu bölümde, Ahlâk dersini okuttuğunu tespit ettiğimiz Emrullah Efendi, Mehmet Kamil Miras, Halil Nimetullah Öztürk, Babanzâde Ahmet Naim, Mehmet İzzet ile Mehmet Servet Berkin, Necmeddin Sadık Sadak, Maks Bonnafous, İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun öncelikle hayatları hakkında bilgi, daha sonra Ahlâk dersleri ile ilişkileri ve Ahlâk konusundaki eserlerinin, makalelerinin Ahlâk ders notu olması veya olabileceği ihtimali bakımından incelemelerine yer verdik. Bu bölümde hocaların sıralamasında Ahlâk dersleri okutma önceliğine göre bir kronoloji takip edilmiştir.

2. Kaynaklar ve Literatür Değerlendirilmesi

Gülsüm Pehlivan Ağırakça tarafından Din Eğitimi alanında yapılan *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi* başlıklı tezin "Giriş" kısmında araştırmanın sınırlılıkları içerisinde şu cümlelere yer verilmektedir: "Darülfünun da programında yer alan İlm-i Ahlâk dersinin, mekteplerde okutulan Ahlâk derslerinden muhteva ve usul açısından farklı olduğu gerekçesiyle araştırma dışında

tutulmuştur”.¹ Buna bağlı olarak araştırmanın Darülfünun haricindeki modern eğitim kurumlarında Ahlâk derslerinin takibi yapıldığı halde Darülfünun kısmı araştırma dışında bırakılmıştır. Ayrıca İrfan Görkaş, *Osmanlı Mekteplerinde Ahlâk* isimli eserinde Mustafa Namık Çankı’nın liselerde okutulmak üzere hazırladığı *Ahlâk* isimli eserinden alıntı yapmaktadır. İrfan Görkaş, alıntı yaptığı cümlelerin de içinde yer aldığı şu paragrafa işaret etmektedir:

“... Durkheim’ın tesiri altında olarak, bu memleket muallim mekteplerinde olduğu gibi, ailevî, medenî, vatanî, siyasî, iktisadî ahlâkın içtimaiyat unvanı tahtında cem’ ve tedris edilmesidir. Bu suretle, bu mevzulara müteallik meseleler, kısmen akliyecî nazariyelerin tesirinden kurtarılacak, kendi şartları, yani içtimai amiller dâhilinde, daha şe’nî daha ilmî surette izah ve talim edilmiş oluyor. Bu, maarifimizin inkişafında cumhuriyet lehine kayıt olunacak en parlak bir alamettir.”²

İrfan Görkaş bu cümleler üzerine, mevzularla ilgili meselelerin kısmen akılcı nazariyelerin tesirinden kurtarılacak içtimai amiller çerçevesinde daha nesnel/şe’nî ve daha bilimsel/ilmî izah ve talim edilmiş olduğunun belirtildiğini söyler. Bundan sonra İrfan Görkaş çalışması dâhilinde ele aldığı eserlerde bu alıntıda belirtilen Durkheim’ın tesiri altında kalınarak, Ahlâk dersinin içtimaiyat unvanı tahtında cem’ ve tedris olduğuna ilişkin bir ahlâk ders kitabına tesadüf etmediğini belirtmektedir.³ Bizim çalışmamız dâhilinde değerlendirilen eserler bu iddianın doğruluğunu ortaya koymaktadır. Bu bakımlardan yaptığımız çalışmanın bir boşluğu doldurarak faydalı olabileceği kanaatindeyiz.

Çalışmada faydalanan kaynaklara bakmak gerekirse, Yusuf İzzettin Aktaş’a ait *II. Meşrutiyet Döneminde İslâm Felsefesi Dersleri* adlı yüksek lisans çalışması⁴ İslâm felsefesi içerisinde ele alındığı kadarıyla Ahlâk derslerine temas etmesi ve takip ettiği usul bakımından çalışmamıza katkı sağlamıştır.

Ayrıca çalışmada yararlandığımız temel kaynakları belirtmek gerekirse, birinci kısım olan Darülfünun’un tarihi sürecinde bir ilk sayılıp kendisinden sonraki eserlere

¹ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi*, Marmara Üniversitesi Din Eğitimi Bilim Dalı, (yayımlanmış doktora tezi), İstanbul, 2012, s. 4.

² Bkz. Mustafa Namık [Çankı], *Ahlâk*, 2. Tab’, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, s. IX. Vurgular bize aittir.

³ İrfan Görkaş, *Osmanlı Mekteplerinde Ahlâk*, Birleşik yayınları, Ankara, 2014, s. 73.

⁴ Yusuf İzzettin Aktaş, *II. Meşrutiyet Devrinde İslâm Felsefesi Dersleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış), İstanbul, 2007.

kaynaklık eden Mehmet Ali Ayni'nin *Darülfünun Tarihi* adlı eseridir⁵. Ancak Darülfünun tarihi ile ilgili olarak temel hususları ele alan bu eserin verdiği bilgiler bakımından sınırlı bir kaynak olduğunu belirtmek gerekir.

Abdurrahman Siler'in Darülfünun ile ilgili araştırmalarda bir başvuru kaynağı olan *Türk Yükseköğretiminde Darülfünun: 1863-1933* adlı doktora tezi⁶, Darülfünun'un tarihsel sürecini ders programları, ders hocaları, Darülfünun'un yapısal özellikleri bakımından ele alması ve Darülfünun ile ilgili çalışmalara öncülük etmesi bakımından önemlidir.

Çalışmada en çok yararlandığımız ve Darülfünun tarihi adına en son yapılan çalışmalardan olan eser, Ekmeleddin İhsanoğlu'nun iki cilt halinde yayımladığı *Darülfünun Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*'dir⁷. Bu eserin birinci cildinde Darülfünun tarihi ders programları, hocalar, yapısal ve ilmî özellikleri de belirtilerek ele alınmış, ikinci cildinde Darülfünun'un bütün şubeleri müstakil başlıklarla işlenmiştir. Bu çalışmanın Darülfünun tarihi açısından kendisinden önceki çalışma ve gerekli belgeleri kullanma bakımından iyi bir eser olduğunu söylemek mümkündür.

Ali Arslan'ın *Darülfünun'dan Üniversiteye* adlı doktora çalışması⁸, Darülfünun'un 1929-1936 yılları arasındaki malî ve idarî yönü ile Darülfünun reformuna odaklanması bakımından çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

Bu eserlerin yanında Osman Ergin'in *Türk Maarif Tarihi* isimli çalışması⁹ Darülfünun'dan ziyade dönemin bütün öğretim kurumlarını ele almaktadır. Çalışmanın bu denli geniş yelpazede ele alınması, performansına da yansiyarak yüzeysel kalmasına sebep olmuştur diyebiliriz. Buna rağmen öncü bir çalışma olarak başvuru kaynağı olma görevini muhafaza etmektedir. Bu hacimli eser, Darülfünun hakkında bilgiler vermesinin yanında dönemin diğer öğretim kurumlarındaki Ahlâk dersleri takibinde de yardımcı olmuştur.

⁵ Mehmet Ali Ayni, *Darülfünun Tarihi*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1927; Mehmet Ali Ayni, *Darülfünun Tarihi*, Haz. Aykut Kazancıgil, Kitabevi, İstanbul, 2007.

⁶ Abdurrahman Siler, *Türk Yükseköğretiminde Darülfünun: 1863-1933*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi), Ankara, 1992.

⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, IRCICA, İstanbul, 2010.

⁸ Ali Arslan, *Darülfünun'dan Üniversiteye*, Kitabevi, İstanbul, 1995.

⁹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Darülfünun'un tarihini ele alan bu eserlerin yanında başka kaynaklar da kullanılmıştır. Bu kaynaklar içerisinde Darülfünun'da okutulan derslerde tedris olunan metinlere ilişkin bir bilgiye tesadüf edilmemiştir.

Birinci bölümde dönemin diğer yükseköğretim kurumlarını ele alan eserlere bakıldığında medreselerle ilgili Hüseyin Atay'ın *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* adlı eser¹⁰ önemlidir. Eserde tüm Osmanlı tarihinde medreseler üzerinde bir inceleme olduğu görülmektedir. Darülfünun ile ilgili bilgiler çok sınırlı tutulmuş olup genel olarak medreselerin yapısı, düzenlemeleri, ders programları, hocaları üzerinde durulmuştur.

Medreselerle ilgili olarak Yaşar Sarıkaya'ya ait *Medreseler ve Modernleşme* çalışmasını¹¹ anmak gerekir. Eserin, genel olarak medreseleri kapatılmaları gerekip gerekmediği problematiği etrafında ele aldığı, bu bakımdan tarihi bilgileri zaruri miktarda kullandığından sınırlı olduğu söylenebilir.

Birincil kaynaklar içerisinde yer alan 1918'den başlayarak 1933 senesine kadar her tedris yılı için düzenli olarak yayımlanan Darülfünun Talebe Rehberleri de Ahlâk derslerinin ders saatleri, ders hocaları ve ders konularının takibi konusunda çalışmaya önemli katkılar sağlamıştır. Bu rehberlerde de her ne kadar okutulan konular yer alsa da derslerde tedris olunan metinler hakkında bilgi bulunmamaktadır. Yine de konuların belirtilmesi derslerde okutulan eserlerin tespitinde azami derecede faydalı olmuştur.

İkinci bölüm tabiatı itibariyle her hocanın hayatı ve eserlerinin tespiti ile oluşturulduğundan bu bölüm için temel kaynaktan söz edilememektedir. İkinci bölümde kullanılan kaynaklar Ahlâk derslerini tedris eden hocaların sayısı bakımından çeşitlilik göstermektedir. Her hocanın hayatı için hazırlanan farklı çalışmalardan faydalanılmış olup bilgiler arasındaki farklılıklar dipnotlarla belirtilmiştir. Ayrıca hocaların Ahlâk derslerinde tedris edilmek üzere hazırladıkları ders notları ya da ahlâk ile ilgili fikirlerini beyan eden eserleri İslâm Araştırmaları Merkezi, Atatürk Kitaplığı, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi, Tarık Hakkı Us Koleksiyonu, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Katalogları, Milli Kütüphane, Marmara

¹⁰ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983.

¹¹ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu gibi çeşitli kütüphaneden elde edilerek incelenmiştir.

İkinci bölümde araştırmamızda kullanmayı hedeflediğimiz *Darülfünun Dersleri* adıyla haftalık olarak gazeteye benzer şekilde basılmış daha sonra ciltlenerek günümüze ulaşmış eserler mevcuttur. Ancak bu isimde tespit edebildiğimiz eserlerin içerisinde Ahlâk dersine ait herhangi bir ders notuna tesadüf edemedik. Bu eserler, içerisinde başka pek çok alanla ilgili ders notu bulundurması bakımında çeşitli sahalarda araştırılmaya açıktır.

I. BÖLÜM

DARÜLFÜNUN'DA VE DİĞER YÜKSEKOKULLARDA AHLÂK DERSLERİNİN TEŞEKKÜL SÜRECİ

1. DARÜLFÜNUN'DA AHLÂK DERSLERİ

Bu bölümde, Batılı anlamda ilk yükseköğretim kurumu olarak değerlendirebileceğimiz, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarını kapsayan zaman diliminde, Darülfünun'da Ahlâk derslerinin teşekkül etme süreci ele alınacaktır.

Türk eğitim sisteminde modern anlamda ilk yükseköğrenim tesis etme çalışmaları, bir arka planı olmakla beraber 1863 yılında başlamıştır. Fakat bu tarihten itibaren kendi yaşam süreci içerisinde beklenen amaca ulaşamadığından birkaç kez inkıtaa uğramıştır. Darülfünun'un 1863 yılından başlayarak 1900 yılına kadar geçen süre içerisinde gerçekleşen üç kurulma teşebbüsü [Darülfünun (1863-1865); Darülfünun-ı Osmanî (1870-1873); Darülfünun-ı Sultanî (1874-1900)] ve gerçek anlamda tesis edildiğini düşünebileceğimiz 1900'de tedrisatına başlayan Darülfünun-ı Şahane'nin, 1933 yılında lağvedilmesine kadar geçen süreci temel olarak iki dönem şeklinde ele alınabilir.

1.1. Darülfünun Kurma Teşebbüsleri (1863-1881)

Osmanlı Devleti içerisinde önemli görevler icra eden eğitim kurumları 18. yüzyılın sonlarından itibaren değişen ve gelişen şartlara tam cevap veremediğinden, Batılı tarzda yeni eğitim kurumları tesis etme yoluna gidilmiştir. Reform hareketlerine önce ordudan başlanması sebebiyle ilk açılan okullar askerî amaçlı mühendishaneler ve Tıbbiye olmuştur.¹² Bilhassa Osmanlı Devleti'nin yaşadığı askerî mağlubiyetler, 18. yüzyılın sonlarına doğru başka alanlarda düşünülen yenileşme hareketlerinin eğitimde de uygulanmasında etkili olmuştur. Çeşme mağlubiyeti sonrasında Osmanlı Devleti başka bir deniz subayı yetiştirme okulu açmayı gerekli görmüştür. Bu nedenle 18 Kasım 1773 tarihinde Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun adıyla açılan okul bir yenilik arayışı olarak görülmelidir. 10 Mayıs 1796 tarihinde kurulan Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un tesis

¹² Rifat Önsoy, "Cumhuriyetten Bugüne İlk ve Ortaöğretimimiz ve Bazı Meseleleri", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 6, Ankara, 1991, s. 2.

edilmesi de bu arayışların devam ettiğini göstermektedir. Bu eğitim müesseselerinde zamanın gerektirdiği birçok yeni ders, hesap geometri konuları, tarih, coğrafya ve kozmografya okutulmuştur. 1827’de Tıphane-i Amire ve Cerrahhane-i Mamure’nin açılmasıyla birlikte o ana kadar medrese bünyesinde bulunan Daru’t-Tıblar ve Şifahaneler de medreseye mensup olmaktan giderek çıkarılmışlardır.¹³ 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılarda kültür ve bilimde Batı’ya doğru gittikçe artan yöneliş, bilim ve eğitim anlayışında meydana gelen değişimler Tanzimat Döneminin başlarında medrese dışında yeni bir yükseköğretim kurumunun tesis edilmesi yolunda bir teşebbüsün de doğmasına vesile olmuştur.¹⁴

Osmanlı Devleti’nde Darülfünun tesis etmek için ilk çalışmalar, Abdülmecid Devrinde 1845 yılında Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliyede 7 kişiden oluşan Meclis-i Muvakkat adındaki geçici bir maarif meclisi içerisinde başlamıştır. Osmanlı Devleti’nin eğitim sisteminde reform yapmak gayesiyle kurulan Meclis-i Muvakkat’ın 1846 yılında haftada iki gün toplanmak suretiyle Meclis-i Vâlâ’ya sunduğu on bir aylık çalışma mahsulü layihada¹⁵, Osmanlı kayıtlarında ilk kez karşılaşılan “Darülfünun” adı ile yeni bir eğitim kurumunun tesis edilmesi düşüncesi de bulunmaktadır. “Darülfünun” adıyla mahiyet itibarıyla neyin kastedildiği ve amaçlandığı belirgin olmamakla beraber öncelikli hedefin devlet işlerini daha iyi bir şekilde yapabilecek münevver memurlar yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶

Meclis-i Vâlâ, 21 Temmuz 1846 [27 Receb 1262] tarihinde yaptığı toplantıda Meclis-i Muvakkat layihası üzerine, maarif ile ilgili çalışmaları düzenlemek, devamlılığını kontrol etmek ve uygulamada doğacak her türlü meseleyi müzakere edip karara bağlamak üzere Meclis-i Maarif-i Umumiye’yi oluşturmuş; meclisin azalarını ve vazifelerini belirlemiştir. Meclis-i Muvakkat eğitim işlerini planlama; Meclis-i Maarif-i Umumiye ise bu planlamaları hayata geçirme görevini deruhte edecektir. Maarifle ilgili

¹³ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983, s. 186. Ayrıca bkz. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, C. 1, İstanbul, 1994, s. 357-368.

¹⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, IRCICA, İstanbul, 2010, C. 1, s. 79.

¹⁵ Bu bilgiler, 22 Safer 1262 (18 Şubat 1846) tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye nr. 6634’dan alınmıştır. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 86.

¹⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünun: Mefhum ve Müessese Olarak Sultan II. Abdülhamit Dönemine Kadar Gelişmesi”, *Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri* (Ayrı basım), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s. 174-175.

Ekim 1846'da Meclis-i Muvakkat tarafından belirlenen, ardından Meclis-i Vâlâ'da görüşülen meseleler üç başlıkta ele alınmıştır. Bunlar sırasıyla; sıbyan mekteplerinin ıslahı, rüştiye mekteplerinin yeni bir nizamdan geçmesi ve İstanbul'da bir Darülfünun kurulmasıdır.¹⁷ Bu meselelerin belirlendiği mazbatada Darülfünun kavramının içinin biraz daha doldurulduğu görülmektedir. Buna göre Darülfünun, malumat ve hüsn-i ahlâkça mükemmel olmak isteyen ve bütün ilim ve fenleri okumaya hevesli veya devlet dairelerinde çalışmak isteyen herkese, gerekli malumatı sunacak bir kurum olarak planlanmıştır.¹⁸ Bu gerekçede konumuz olan ahlâk da genel bir çerçevede geçmektedir.

Meclis-i Muvakkat, açılması tasarlanan Darülfünun'da okutulmak üzere ders kitaplarının hazırlanması amacıyla 1851'de "Encümen-i Dâniş" adıyla bir müessese kurmuştur. Dönemin modernleşme faaliyetleri içerisinde önemli bir yeri olan Encümen-i Dâniş'in kendisinden beklenen vazifeyi ifa edemediği ve 1863'te Darülfünun eğitimine başladığı sırada hiçbir eser ortaya koyamadığı belirtilmiştir.¹⁹ Bu iddianın sebebi başta Cevdet Paşa'nın "... bi'l-fi'il işe yarayacak âzaya tevzi' olunan te'lifat içinde hisse-i fakire isabet eden *Tarih-i Cevdet*'ten başka bir eser görülmedi."²⁰ cümlesidir. Ancak daha sonra yapılan çalışmalar bu çıkarımın yanlış olduğunu göstermektedir.²¹ Ahmet Hamdi Tanpınar da *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde bu iddianın yanlış olduğunu söyleyenler arasındadır.²²

Encümen'in ortaya koymuş olduğu eserler arasında ahlâkın bir bahsi olan *İlm-i Tedbîr-i Menzil* (ekonomi, politik) adıyla bir tercüme de bulunmaktadır.²³ Encümen azalarından Sahak'ın Fransız musanniflerinden Mösyö Jean Babtiste Say'dan tercüme

¹⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 87.

¹⁸ Kenan Akyüz, *Encümen-i Daniş*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 42.

¹⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir (1-12)*, (Hazırlayan) Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s. 13; Kenan Akyüz, *Encümen-i Daniş*, Ankara, 1975, s. 42-48; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihine Giriş", *Belleten (TTK)*, C. 54, S. 210, Ankara, 1990, s. 704. Abdurrahman Siler, *Türk Yükseköğretiminde Darülfünun (1863-1933)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, Ekim, 1992, s. 19.

²⁰ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 13.

²¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 97.

²² Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, s. 151-152.

²³ Encümen-i Dâniş'in ortaya koyduğu diğer eserler şunlardır: *Kavaid-i Osmaniye*, *Tarih-i Cevdet*, *Mukaddime*, *Tarih-i Umumi*, *Tarih-i Kudemâ-yı Yunan ve Makedonya*, *Avrupa Tarihi*, *Beyânü'l-Esfâr*, *Vücûd-ı Beşerin Sûret-i Terkibi*, *Avrupa'da Meşhur Ministroların Tercüme-i Hâline Dair Risâle*, *Mufasssal Tarih-i Umûmî*, *İlm-i Tabâkât-ı Arz (Jeoloji)*. Bkz. Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 77-89.

etmiş olduğu ve aile ahlâkını konu edinen bu eser halkın da bu gibi ilimlerden kendi seviyesine göre malumat edinmesini temin için telif ve tercümesi yapılmıştır.²⁴ Encümeni Daniş 11-12 yıl kadar çalışmalarını sürdürebilmiş ve 1862’de faaliyetlerine son vermiştir.²⁵

1.1.1. Birinci Teşebbüs: Darülfünun (1863-1865)

Darülfünun, mahiyet itibarıyla belirsizliği, malî, idarî ve ilmî altyapısının hazır olmayışı gibi nedenlerle bütün beklentilere rağmen uzun süre tedrisata başlayamamıştır. Nihayet 1963’te başlangıçta fen ve tarih konularında halka açık ‘umum için serbest ders’ şeklinde bazı konferanslar tertip edilmesi uygun görülmüştür.²⁶ Buna göre Darülfünun’da ilk “ders-i âm”, 13 Ocak 1863 (22 Recep 1279) tarihinde Kimyager Derviş Paşa’nın fizik ve kimya konulu konferansı ile başlamıştır.²⁷ Bundan sonra Salih Efendi’nin Tabii İlimler, Ahmet Vefik Paşa’nın Tarih Felsefesi (Hikmet-i Tarih) dersleri, Tecrübi Fizik, Astronomi ve Mehmet Cevat Efendi’nin Coğrafya dersi tedris ettiği bilinmektedir.²⁸ 1863-1865 yılları arasında Darülfünun’da konferans niteliğindeki bu dersler arasında Fizik, Tarih, İlm-i Mevâlid, Coğrafya ve Astronomi dersleri verilmiştir.²⁹ Tedris edilen dersler arasında Ahlâk dersi yer almamaktadır.

²⁴ Taceddin Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 82.

²⁵ Taceddin Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 104; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 96-99; Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 151; Kenan Akyüz, *a.g.e.*, s. 29.

²⁶ Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 21-23; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 100.

²⁷ Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 23; Ali Arslan, *Darülfünun’dan Üniversite’ye*, Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 27-28; Emre Dölen, “Tanzimattan Cumhuriyet’e Bilim”, *Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 178; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, c. 1, s. 102. M. Ali Ayni açılış tarihi olarak 31 Kanun-i Evvel 1279/ 12 Ocak 1864 tarihini vermektedir. Bkz. M. Ali Ayni, *Darülfünun Tarihi*, Yeni Matbaa, 1927, s. 13; M. Ali Ayni, *Darülfünun Tarihi*, Hazırlayan: Aykut Kazancıgil, Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 13. Orhonlu ise Darülfünun’un açılış zamanını 12 Ocak 1865 tarihi olarak göstermektedir. Bkz. Cengiz Orhonlu, “Edebiyat Fakültesi’nin Kuruluşu ve Gelişimi (1901-1933) Hakkında Bazı Düşünceler”, *Cumhuriyet’in 50. Yılına Armağan*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1953, s. 57.

²⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 103-104; Abdurrahman Siler, *a.g.e.*, s. 23-25; Cengiz Orhonlu, *a.g.m.*, s. 57.

²⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünun Tarihiine Giriş”, *Belleten (TTK)*, C. 54, S. 210, Ankara, 1990, s. 706-709; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 102-103; Mehmet Ali Ayni, *Darülfünun Tarihi*, Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 14-18; Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1991, s. 75.

Bu dersler, tedris mahalli olarak kullanılan Nuri Efendi Konağı'nın 8 Eylül 1865'te vuku bulan Hoca Paşa Yangını'nda yanmasına kadar devam etmiş; bu yangından sonra tedrisat yeni bir bina bulununcaya kadar inkıtaa uğramıştır.³⁰

1.1.2. İkinci Teşebbüs: Darülfünun-ı Osmanî (1870-1873)

1865 yılında meydana gelen yangın nedeniyle inkıtaa uğrayan Darülfünun eğitiminin, Darülfünun için yapılan binanın 1869 yılında tamamlanmasıyla yeniden başlaması meselesi gündeme gelmiştir.³¹ Darülfünun kavramını büyük oranda açıklığa kavuşturan ve Osmanlı tarihinde medrese, askerî okula bağlı harp okulu, tıbbiye ve mühendishaneler hariç eğitim faaliyetlerini tek merkezde toplayan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi³² 1869 yılında yürürlüğe girerek II. Meşrutiyet'e kadar geçerliliğini muhafaza etmiştir.³³ Bu Nizamname, sıbyan mektepleri, rüştiyeler, idadiyeler, sultanîler ve mekteb-i âliyeler hakkında düzenlemeler yapmıştır. mekteb-i âliye şubeleri içerisinde Darülmuallimîn, Darulmuallimât ve Darülfünun yer almakta olup 198 maddeli Nizamnamenin 50 maddesi Darülfünun hakkındadır. Bu maddeler Darülfünun'un idarî, ilmî, malî ve hukukî durumunu belirtilmiştir.³⁴

Nizamnameye göre açılacak olan Darülfünun; Felsefe ve Edebiyat Şubesi, İlm-i Hukuk Şubesi ve Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziye şubesi olmak üzere üç şubeden oluşacaktır. Ahlâk, yalnızca Felsefe ve Edebiyat Şubesinde³⁵ okutulacak dersler arasında

³⁰ M. Ali Ayni, *a.g.e.*, 1927, s. 18; Mehmet Ali Ayni, *a.g.e.*, 2007, s. 18; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.m.*, 1990, s. 712; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 106.

³¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 113.

³² 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Fransız Hükûmeti tavsiyesi ile Fransa'nın Eğitim Bakanı Victor Duruy'un 1867'de Osmanlı eğitim müesseselerini sistemleştirmek için hazırladığı ve içerisinde bir üniversite kurulmasını da barındıran tasarıya dayanarak hazırlanmıştır. (Bkz. Siler, *a.g.t.*, s. 29) Nizamnamenin esas mimarı Şûra-yı Devlet Maarif Dairesi Başkanı Başmuavini Sadullah Paşadır ve bu daire bu nizamnamenin hazırlanması için oluşturulmuştur. Maarif Dairesi Başkanı Kemal Paşa yanında Başmuavin Sadullah Paşa'dan başka muavin olarak Datyan Artin Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Mahmut Mansur Efendi ve Dragon Çankof Efendi bulunmaktadır. Bu heyetin gayesi Fransız İhtilali sonrası Fransız eğitim sistemini inceleyerek ve Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak Devlet-i Âliye'ye uygulanabilecek bir maarif nizamnamesi hazırlamaktır. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 116; Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 29. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin Latin harflerine aktarılan tam metni için bkz. Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi'nin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s. 96-119.

³³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 115; Abdurrahman Siler, *a.g.e.*, s. 29.

³⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 115.

³⁵ Felsefe ve Edebiyat Şubesi'nde yer alan dersler şunlardır: İlm-i Terkid-i Vücut-ı İnsan ve İlm-i Ahval-i Nefs (Biyoloji ve Psikoloji), Mantık, Me'ani ve Beyan (Retorik), İlm-i Kelâm, İlm-i Ahlâk, Hukuk-ı Tabiiye, İlm-i Tarih, Arapça, Farsça, Türkçe, Fransızca, Yunanca ve Latince gramerleri ve aruz, Tarih-i

gösterilmiştir.³⁶ Darülfünun-ı Osmanî’de dinî bir şubenin yer almadığı, bu alanda Felsefe ve Edebiyat Şubesinde yer alan “Kelâm” dersi ile yetinildiği görülmektedir. Bunun yanında her şubenin eğitim müddeti mezun olacaklar için üç; müderris olacaklar için dört yıl olarak öngörülmüştür.³⁷

Darülfünun-ı Sultanî, 20 Şubat 1870 [19 Zilkade 1286] tarihinde büyük bir merasimle açılmıştır.³⁸ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nde tafsilatlı bir ders programı sunulmasına rağmen gerek kitap bulma sıkıntısı gerekse talebe azlığından ötürü ders programında birtakım değişiklikler yapılmak durumunda kalınmıştır.³⁹ 1870 [1287] yılına ait *Devlet Salnamesi*’nde ve 2 Şubat 1870 [1 Zilkade 1286] tarihli *Takvim-i Vekayi*’de yayımlanan Darülfünun’un son şeklini almış olan ders programında Ahlâk dersi bulunmaktadır.⁴⁰

Darülfünun’a kabul edilen talebelerin çoğunun medrese öğrencileri arasından seçilmiş olması ve Recep, Şaban ve Ramazan aylarında taşraya cerre çıkmaları⁴¹ sebebiyle Darülfünun’un açılışı ertelenmiştir. Bundan ötürü Ramazan ayının (Aralık 1869) boş geçirilmemesi amacıyla Tahsin Efendi’nin idaresi altında teravihten sonra halka açık konferanslar verilmesi kararlaştırılmıştır.⁴² 1870 yılında ikinci halka açık konferanslar dizisi programında “Fazilet ve nakiselerin fayda ve mazarratları (zararları)” konulu bir Ahlâk konferansı da bulunmaktadır.⁴³ Bu konferanslar dizisinin ilk konuşmasını yapan Cemaleddin Afgâni’nin konuşmasında peygamberliği sanatlar

Umumi, İlm-i Âsâr-ı Atika (arkeoloji) ve İlm-i Meskûkât (nümismatik). Bkz. Mahmut Cevat İbnü’ş-Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, 1338 s. 487. Mahmut Cevat İbnü’ş-Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 439-440.

³⁶ Mahmut Cevat İbnü’ş-Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s. 487.; Mahmut Cevat İbnü’ş-Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, 2001, s. 439-440.; Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 31; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 116-117; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982’ye)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Yayınları, Ankara, 1982, s. 113-114.

³⁷ Mahmut Cevat İbnü’ş-Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s. 488.

³⁸ Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 35; Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 63; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 124.

³⁹ Siler, *a.g.e.*, s. 34; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 133.

⁴⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 124-126.

⁴¹ Cerre Çıkmak: Medrese öğrencilerinin, halkın üç aylarda daha çok ibadet etmeleri münasebetiyle onları dinî konularda bilgilendirme ve hizmetler karşılığında verilen aynî ve nakdî zekât, sadaka, ücret ile geçimlerini sağlamak üzere taşradaki köy ve kasabalara gitmeleri. Bkz. Mehmet İpşirli, “Cer”, *DİA*, İstanbul, 1993, C. 7, s. 388-399.

⁴² Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 120.

⁴³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 126.

içerisinde zikretmesi büyük tepkiye neden olmuştur.⁴⁴ Bu meş'um hadise, Darülfünun'un kapatılma nedeni olarak gösterilse de Darülfünun'un yapısal problemlerden dolayı kapanmak durumunda kaldığı daha güçlü bir ihtimal olarak görünmektedir. Bu olay neticesinde Hoca Tahsin Efendi görevden alınmış ve söz konusu makama Maarif Nezareti muavinlerinden Kazım Efendi muvakkaten tayin edilmiştir.⁴⁵ Darülfünunun bundan sonra, kapatılma senesi olan 1873 yılına kadar devam eden tedris sürecinde Ahlâk dersine rastlanmamaktadır.⁴⁶

1.1.3. Üçüncü Teşebbüs Darülfünun-ı Sultânî (1874-1881)

Darülfünun-i Osmanî'nin 1873'te kapatılmasının ardından devletin Batılı tarzda bir üniversiteye ihtiyacı olduğunu düşünen Tanzimat ricali bu yoldaki teşebbüslerinden vazgeçmemiştir. 1873 yılında Maarif Nazırı olan Cevdet Paşa, Mülkiye (Sivil) Mühendis Mektebi'nin kurulmasını istemiştir. Bunun yanında 1874 yılında Maarif Nazırlığı görevini deruhte eden Safvet Paşa da Mekteb-i Sultânî'den mezun olan talebelerin hukuka dair bazı dersleri yine Mekteb-i Sultânî dâhilinde- okuyabilecekleri bir Hukuk Mektebi'nin, devlet hazinesine yük olmamak şartıyla, Avrupa darülfünunlarına uygun şekilde tesis edilmesini istemiştir.⁴⁷ Kurulan müesseseye Mekteb-i Âliye-i Sultaniye adı verilmiş, böylece aynı bina içerisinde bulunmakla birlikte Mekteb-i Sultânî'den ayrı Darülfünun-ı Sultânî kurulmuştur.⁴⁸ Bu teşebbüste önceki Darülfünun denemelerine göre şaşıaali törenler düşünölmeyip daha sessiz adımlar atılmıştır. İdarecilerin başarısızlık karşısından halkın tepkisine karşı temkinli olmak istemeleri Darülfünun-ı Sultânî'nin üstü kapalı bir şekilde kurulmasına neden olmuştur. Darülfünun-ı Sultânî'nin fiilen mevcut bir mektep olan Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin bünyesinde kurulması ve açıldıktan üç sene sonra duyurulmasının da aynı nedenden ileri geldiği düşünölebilir.⁴⁹

⁴⁴ İsmail Kara, "Modernleşme Dönemi Türkiye'sinde 'Ulûm, Fünûn ve Sanat' Kavramları", *Kutadgubilig*, Sayı: 2, Ekim 2002, s. 268-269. Aynı makalenin ayrı bir neşri için bkz. "Modernleşme Dönemi Türkiye'sinde 'Ulûm, Fünûn' ve 'Sanat' Kavramlarının Algılanışı, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesi'nin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, Ekim, 2005, s. 126-160.

⁴⁵ Bkz. Abdurrahman Siler, *a.g.e.*, s. 41-143; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, s. 127-131.

⁴⁶ Darülfünun'un kapatılma nedenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 41-44.

⁴⁷ M. Ali Ayni, *a.g.e.*, s. 30; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 140.

⁴⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 140.

⁴⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 142.

Darülfünun-ı Sultanî'nin idaresini de deruhte eden Galatasaray Mekteb-i Sultanî müdürü Sava Paşa, Darülfünun'un Avrupa'daki örneklerinde olduğu gibi Tıp, Fen, Edebiyat, İlahiyat ve Hukuk mekteplerinden müteşekkil olması gerektiğini savunmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nde tıp eğitimi veren iki müessese bulunması; medreseler ve diğer milletlere ait dinî okulların da ilahiyat fakültelerine tekabül etmesi sebebiyle bu iki mektebin açılmasına gerek görülmeyerek Darülfünun-ı Sultanî üç mektep (şube) şeklinde tesis edilmek istenmiştir. Bunlardan hukuk eğitimi verene Hukuk Mektebi; fen eğitimi verene Mülkiye Mühendis Mektebi, edebiyat eğitimi verene de Edebiyat Mektebi adı verilmiştir.⁵⁰

Darülfünun-ı Sultanî'nin 1877-1878 ders yılında öğretime geçici olarak ara verdiği dönemde Sava Paşa mektebin müdürlüğünden ayrılmış; bu göreve 1 Ocak 1877 yılında Ali Suavi getirilmiştir.⁵¹ Ali Suavi, bu görevi sırasında müdür muavinlerini hiçe sayarak tüm yetkiyi kendinde toplaması ve okulda Müslüman talebenin azlığı karşısında gayrimüslim talebenin fazla olması arasında denge sağlama çabaları okulun eğitime ara verme nedenleri arasında görülebilir.⁵² Müdürlüğü sırasında çıkan dedikodular ve mektepteki disiplinsizlik nedeniyle Suavi müdürlükten azledilmiş, yerine 13 Aralık 1877 tarihinde Ali Nizami Paşa tayin edilmiş, akabinde Darülfünun-ı Sultanî tatil edilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin başlaması, Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ve Sultan İkinci Abdülhamid'in "milel-i saire" konusunda ihtiyatlı olmaya çalışması ile Ali Suavi'nin müdüriyeti sırasındaki sorunlar bu tatilin nedenleri arasında gösterilebilir. Ali Nizami Paşa'dan sonra müdür olan Halil Efendi zamanında 1878 yılında Darülfünun-ı Sultanî tekrar eğitime başlamıştır.⁵³

1881 yılı gazetelerinde Darülfünun-ı Sultanî bünyesindeki Hukuk Mektebi mezunlarından⁵⁴ bahsedilirken Turuk ve Maabir Mektebi (Mülkiye Mühendis Mektebi) mezunlarından söz edilmemektedir. 1881 yılındaki bu haberi mektepler hakkındaki son

⁵⁰ M. Ali Ayni, *a.g.e.*, s. 30; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 142.

⁵¹ İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, İstanbul, İz Yayıncılık, 1991, s. 210.

⁵² İsmail Doğan, *a.g.e.*, s. 329-341.

⁵³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 145.

⁵⁴ Ayrıca Rumi 1227/1881 yılına ait "Du Commodat on Pret'a Usage" isimli; ödünç bahsini Roma hukuku, Fransız ve Batı kanunları ile *Mecelle*'ye göre işleyen; Röpen Ohannes Karakaşyan isimli bir Ermeni'nin hazırladığı doktora tezi Hukuk Mektebinin 1881 yılında eğitim verdiğine delil gösterilmiştir. Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 52.

bilgidir.⁵⁵ Bu durum Darülfünun-ı Sultanî'nin 1880-1881 yılı sonuna kadar tedrisata devam ettiğini düşündürmektedir.

Darülfünun-ı Sultanî'nin en geç açılıp en erken kapatılan ve en az önem verilen bölümünün Edebiyat Mektebi olduğu söylenebilir. 1875 (1292) yılına ait Salnamede⁵⁶ Hukuk Mektebi ile Turuk ve Maabir Mektebi'nden bahsedildiği hâlde Edebiyat Mektebi'nden söz edilmemektedir. Buna dayanarak 1874-1875 eğitim yılında Osmanlı Devleti'nde çeşitli okullarda Türkçe, Fransızca ve diğer dillerden birinde ders okutacak derecede “muallim-i edebiyat” yetiştirmek amacıyla açılan Edebiyat Mektebi'nin tedrisata başlamadığı sonucu çıkartılabilir.⁵⁷ Bunun yanında diğer mekteplerin ders programları *Düstur*'da dört yıllık yayımlandığı hâlde Edebiyat Mektebi'nin yalnızca bir yıllık programı Sava Paşa'nın Fransızca yayımladığı Reglement ve Dürus Cedveli'nde yayımlanmıştır. Ayrıca Hukuk ile Turuk ve Maabir Mektepleri'nin birinci ve ikinci sınıf talebelerinin Edebiyat Mektebine devam zorunluluğunun bulunması Edebiyat Mektebi'nin adeta Hukuk ile Turuk ve Maabir Mektebi'nden ayrı düşünülmeyp bu mekteplerin öğrencilerine kültür dersi vermesi için planlanmış bir mektep olduğu izlenimi vermektedir.⁵⁸ Öte yandan 1875-1876 ders yılında öğretime başlayan Edebiyat Mektebi'nin kuruluş amacı Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki okullarda Türkçe, Fransızca veya diğer dillerden birinde ders okutacak düzeyde öğretmen yetiştirmektir. Bu mektepten mezun olan öğrenciler “Muallim-i Edebiyat” unvanını taşımaktadır.⁵⁹

1293/1876 yılına ait *Darülfünun-ı Sultaniye'nin Nizamname-i Dahiliyesi İle Dürus Cetvelidir*'de 1876-1877 yılı Edebiyat Mektebi dersleri arasında müstakil olarak Ahlâk dersinden söz edilmemektedir. Fakat muhtemelen, Hikmet dersi içerisinde bir şekilde yer almış olmalıdır.⁶⁰

⁵⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., C. 1, s. 161. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Siler, a.g.t., s. 45-55; Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., C. 1, s. 145-164.

⁵⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye*, sene 1293, s. 138.

⁵⁷ Abdurrahman Siler, a.g.t., s. 55; Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., C. 1, s. 165.

⁵⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., C. 1, s. 165-167.

⁵⁹ Abdurrahman Siler, a.g.t., s. 55.

⁶⁰ Programda yer alan dersler şunlardır: Mantık, Edebiyat-ı Arabiye, Edebiyat-ı Yunaniye, Edebiyat-ı Latiniye; Hikmet (İlm-i Felsefe), İlm-i Âsâr-ı Atika (arkeoloji); Tarih-i Umumi. Bkz. *Darülfünun-ı Sultani'nin Nizamname-i Dahiliyesi İle Dürus Cetvelidir*, Lâtürkî Matbaası, 1876; M. Ali, Ayni, a.g.e., s. 32; Abdurrahman Siler, a.g.t., s. 55-56; Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., C. 1, s. 165.

1877-1878 eğitim döneminde tatil edilen Darülfünun-ı Sultanî'nin Edebiyat Mektebi dışındaki iki bölümü de 1878 yılında tekrar açılmıştır. Diğer iki mektebin açılışı ile ilgili ilan bulunduğu hâlde Edebiyat Mektebi ile ilgili gazete ilanı olmayışı ve Devlet salnamelerinde adının geçmeyişi tekrar açılmadığını göstermektedir.⁶¹

1.2. Darülfünun-ı Şahane (1900-1933)

Bu teşebbüsten sonra 1933 yılına kadar devamlılığını koruyacak olan Darülfünun-ı Şahane, Sultan Abdülhamit'in tahta geçişinin 25. yıldönümü olan 1 Eylül 1900 tarihinde resmî bir törenle açılmıştır.⁶²

Darülfünun-ı Şahane'nin teşkilat ve programını içeren ve açılıştan iki hafta evvel yürürlüğe giren Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesi'ne göre Darülfünun iki şubeli olarak tasavvur edilmiş olsa da "Ulûm-ı Âliye-i Diniye", "Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye" ve "Edebiyat" olmak üzere üç şubeli açılmıştır.⁶³ Nizamnameye göre Ulûm-ı Âliye-i Diniye şubesinin tahsil müddeti dört; Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye şubesinin üç; Edebiyat şubesinin ise iki yıl olarak belirlenmiştir.⁶⁴

Nizamnamede 1900-1901 senesinde Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nde⁶⁵ bizzat Ahlâk dersi zikredilmemektedir. Edebiyat Şubesinde 1900-1901 tedris döneminde okutulacak dersler⁶⁶ arasında Hikmet-i nazariye (İlm-i ahvâl-i nefis, Mantık, Ahlâk, Hikmet-i bedayi) dersi zikredilmektedir.⁶⁷ 1900-1901 öğretim yılında Hikmet-i

⁶¹ Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 56; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 166.

⁶² Siler, *a.g.t.*, s. 70. Siler bu bilgiyi *Tercüman-ı Hakikat*, 2.9.1900, 2'den almıştır; Ali İhsan Gencer- Ali Arslan, *İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 8; İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 190.

⁶³ M. Ali Ayni, *a.g.e.*, s. 33; Gencer-Arslan, *a.g.e.*, s. 9; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 194.

⁶⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 194. Abdurrahman Siler, Edebiyat Şubesinin tedris süresini Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesi'nin 4. maddesine dayanarak üç yıl olarak belirtmiştir. Bkz. Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 71. Ali İhsan Gencer-Ali Arslan'ın belirttiğine göre ise bu süre başta üç yıl olarak belirlenmiş ancak iki yıllık tedrisat sonucunda Maarif Nezareti bu şube için iki yıllık eğitimin yeterli olacağı kanaatine varmıştır. Tedris süresi iki yıl olarak belirlenmiştir. Bu dönemde Edebiyat Şubesi'nin iki yılını tamamlamış olan talebelerin eğitimlerini yeterli ölçüde tamamladıkları kanaatiyle mezun edilmelerine de karar verilmiştir. Bkz. Ali İhsan Gencer-Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 10.

⁶⁵ Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nde okutulacak dersler şöyledir: Tefsir-i Şerif; Hadis-i Şerif; Usûl-i Hadis; Fıkıh; Usûl-i Fıkıh; İlm-i Kelâm; Tarih-i Din-i İslam Bkz. Siler, *a.g.t.*, s. 75; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 194-195.

⁶⁶ Edebiyat şubesinde okutulacak diğer dersler şunlardır: Edebiyat-ı Osmaniye, Edebiyat-ı Arabiye ve Farisiye, Edebiyat-ı Franseviye, Tarih-i Osmanî ve Tarih-i Düvel, Coğrafya-yı Umumi ve Osmanî ve Umranî, İlm-i Âsâr-ı Atika, Usûl-i Terbiye ve Tedris.

⁶⁷ Bkz. Siler, *a.g.t.*, s. 80; Gencer-Arslan, *a.g.e.*, s. 10; Cengiz Orhonlu, *a.g.m.*, s. 59; Mustafa Selçuk, *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi (1900-1933)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, s. 29.

nazariyeden İlm-i ahvâl-i nefis müderrisi olarak Emrullah Efendi tayin edilmiştir.⁶⁸ Ahlâk dersi ve müderrisi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

1902-1903 öğretim yılı Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi ders programında Ahlâk dersi yer almamaktadır.⁶⁹ 1902 yılında Edebiyat Şubesi'nde İlm-i ahvâl-i nefis, Mantık, Ahlâk, Hikmet-i bedayi derslerini müştemil Hikmet-i nazariye dersi kaldırılmıştır. Programda bu derslerden yalnızca Mantık ve Ahlâk dersleri görülmektedir.⁷⁰ Başta tedris süresi üç yıl olarak düşünülen Edebiyat Şubesi'nin 1902'de iki yıl olması kararı alınmış ve Hikmet-i nazariye dersi kaldırılarak önceki programda bu dersin içerisinde yer alan Mantık ve Ahlâk derslerinin bulunduğu program nihai olarak kabul edilmiştir.⁷¹

1.2.1.II. Meşrutiyet Sonrası Durum

Sultan II. Abdülhamid Dönemi eğitim programının büyük bir kısmı da ahlâk eğitimi teşebbüsü de İslâmî içeriği modern araçlar ve örgütlenme biçimleriyle zerk etme çabasıdır. Eğitim projesinin ahlâk programı, Osmanlı gençliği üzerinde yabancı eğitimden kaynaklanan müdahalelerin zararlı etkilerine karşı II. Abdülhamid Dönemi tepkilerinin bir uzantısıdır. II. Abdülhamid yönetimi, misyoner okulları ve azınlık mektepleriyle dışarıdan gelen “eğitsel yarış” tehdidini karşılamak için merkezî bir eğitim sisteminin zorunlu olduğuna inanmış ve bu tehdit karşısında öğrencilerin ahlâkî bir donanıma sahip olmasını sağlayacak şekilde uygulamalar getirmiştir.⁷² Bunun yanında II.

Ekmeleddin İhsanoğlu ise dersler arasında ‘Hikmet-i Nazariye’yi de zikrettikten sonra parantez içerisinde bir açıklama vermemektedir. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 195. Aynı eserin 2. cildi ekler bölümünde yer alan DFŞN’de “Hikmet-i Nazariye” dersi yanında parantez içerisinde “Ahlâk” dersini zikredilmektedir. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 2, s. 873.

⁶⁸ *Salnâme-i Maarif*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1319 [1901], s. 74; İsmail Kara, “Moder Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Bir İsim Emrullah Efendi ve “İlm-i Hikmet” Dersleri”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, S. 8, Ekim, 2005, s. 98; Cengiz Orhonlu, *a.g.m.*, s. 60; Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 82; Osman Kafadar, *Türkiye’de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 144.

⁶⁹ Bu şubede okutulan dersler şunlardır: Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif ve Usûl-i Hadis, İlm-i Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Kelâm, Tarih-i Din-i İslam. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 206.

⁷⁰ Gencer-Arslan, *a.g.e.*, s. 11; Siler 1902 yılı programında yalnızca mantık dersinin olduğunu söylemektedir. Bu belgeye mesnet olarak (ek-4)’te bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgesini göstermektedir. Bu belgede yer alan programda “Mantık ve Ahlâk” birlikte zikredilmiştir. Bkz. Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 81; Arslan da 1901 yılına ait programın yanında 1902 yılındaki programda “Etnografya” dersinin eklenmesi dışında başka bir değişiklikten söz etmez. Buna dayanak olarak (Siler, s. 81)’i gösterir. Bkz. Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 54.

⁷¹ Gencer-Arslan, *a.g.e.*, s. 11; Mustafa Selçuk, *a.g.e.*, s. 31-34.

⁷² Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümyûn*, (Çeviren: Pelin Sıral), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 248-249.

Abdülhamit dönemi eğitim politikası ile bir yandan dinî ve otoriter sosyal değerlerin diğer yandan da dünyevî ve ilerlemeci anlayışın bilhassa ahlâk ve imlâ ders kitapları üzerinden talebelere aşılanmaya çalışılmıştır.⁷³

Sultan II. Abdülhamid baskılar sonucu 1876 Kanun-i Esasi'sini tekrar yürürlüğe koymak suretiyle 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan etmiştir. Ardından seçimler yapılarak Meclis-i Mebusan toplanmış ve 1918 yılına kadar devam edecek olan İttihat ve Terakki Dönemi başlamıştır. Fransız eğitim modelini 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne bağlı kalarak uygulamaya çalışan Tanzimatçılar gibi halefleri olan Meşrutiyetçiler de aynı çabayla devam etmişler ve yeni uygulamalar da ortaya koymaya çalışmışlardır. Meşrutiyetçiler daha modern bir eğitim sistemi ortaya koyma çabasıyla klasik Osmanlı eğitim sisteminin en önemli kurumları olan medreseleri ve askerî okulları kapsayan bir maarif sistemi tasarlamışlardır.⁷⁴

Yeni dönemde Balkan Harbi'nin devleti maruz bıraktığı menfi siyasi ve ekonomik şartlar eğitim alanına da tesir etmiştir. Bunun yanında devlet içerisinde Osmanlı ve İslamcı ideolojiler yerini giderek daha fazla milliyetçi politikalara bırakmıştır.⁷⁵ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra aşırı hürriyet ortamı Darülfünun'da⁷⁶ kargaşa ve disiplinsizlik ortamına neden olmuştur. Bu durum karşısında başta Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin öncülüğünde Mart 1912'de öğrencilerin siyasetten uzak durmalarını sağlamak ve disipline aykırı davranışları cezalandırmak amacıyla "Darülfünun İnzibatına Mûteallik Nizamname" hazırlanmıştır.⁷⁷

İdari yapıda meydana gelen değişiklik maarifin de her kademesini etkilemiştir. Bilhassa 1910 ve 1912 yıllarında Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin yükseköğrenime öncelik vermesi Darülfünunun önem kazanmasına vesile olmuştur. Evvelki idareye duyulan tepki ve yeni idarenin sunduğu hürriyet ortamı Darülfünun-ı Şahane

⁷³ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

⁷⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 213-214.

⁷⁵ Yusuf İzzettin Aktaş, *II. Meşrutiyet Devrinde İslâm Felsefesi Dersleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 18.

⁷⁶ II. Meşrutiyet Döneminde meydana gelen idare değişimi nedeniyle "Darülfünun-ı Şahane"nin, 1908-1914 yılları arasında "Darülfünun-ı Osmani" adıyla anıldığı görülmektedir. Bunun yanında bazen "İstanbul Darülfünunu" adına da rastlanmaktadır. Yalnızca "Darülfünun" adına daha çok 1913 yılından sonra tesadüf edilmektedir. Bkz. Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 88; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 218.

⁷⁷ Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 90.

Nizamnamesi'nde bazı değişiklerin meydana gelmesine ortam hazırlamıştır. “Ulûm-ı Âliye-i Diniye”, “Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye” ve “Edebiyat” şubelerinin ‘heyet-i ilmiyelerince’ müzakere edildikten sonra Darülfünun için 1908’de yeni bir program hazırlanmıştır. Bu değişim kapsamında 1908-1909 öğretim yılında Darülfünun-ı Osmanî Ulûm-ı Şer’iye Şubesi’nde⁷⁸ İlm-i Hikmet ve Tarih-i İlm-i Hikmet ve İlm-i Ahlâk, Edebiyat Şubesi⁷⁹ ile ortak olmak üzere 1. 2. 3. ve 4. sınıflarda Emrullah Efendi tarafından okutulduğu görölmektedir.⁸⁰

Meşrutiyet’in ilanından sonra Darülfünun’daki serbestlik hâli⁸¹, Edebiyat Şubesi talebelerinin; ders programında bazı değişiklikler yapılmasını ve muallimlerin de en çok istifade sunanlar arasından seçilmesini istemelerinde görölmektedir. Talep edilen dersler

⁷⁸ 1908 yılında Ulûm-ı Aliye-i Diniye Şubesinde okutulan dersler, muallimler ve ders saatleri şunlardır: (1. sene) Tefsir-i Şerif (Kereci Said Efendi/3); Hadis-i Şerif ve Usûl-i Hadis (Alay Müfettişi Şükrü Efendi/2); İlm-i Fıkıh (Tokatlı Şakir Efendi/2); Usûl-i Fıkıh (Musa Kâzım Efendi/2); İlm-i Kelâm (Dersiamdan Arapkirli Hüseyin Avni/2); Tarih-i Din-i İslâm (Kütüphaneler Müfettişi Mustafa Asım Efendi/2). (2, 3 ve 4. sene) Tefsir-i Şerif (İsmail Hakkı Efendi/3); Hadis-i Şerif ve Usûl-i Hadis (Kazasker Esad Efendi/2); İlm-i Fıkıh (Sırrı Efendi/2); Usûl-i Fıkıh (Dersiamlardan Rahmi Efendi/2); İlm-i Kelâm (Abdüllatif Efendi/2); Tarih-i Din-i İslâm (Müsteşar Mahmud Esad Efendi/1); Tarih-i Umumi (Ahmet Mithat Efendi/1/3. Ve 4. sene); Usûl-i Tedris (-/1/3. Ve 4. sene). Ekmeleddin İhsanoğlu bu bilgiyi (*İkdam*, sayı 5205, 5 Kasım 1908, s. 3)’ten almıştır. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 215. Siler ise aynı kaynaktan faydalandığı ve İhsanoğlu belirtmediği hâlde İlm-i Ahlâk (Emrullah Efendi), Tarih-i Eryan (Ahmed Mithat), Siyer- Nebevî, Kitab-i Türkiye ve Arabiye (Mustafa Asım Rıfkı) derslerini program dâhilinde zikretmektedir. Bkz. Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 127-128.

⁷⁹ 1908 yılına Edebiyat Şubesi’nde okutulan dersler, muallimler ve ders saatleri şunlardır: (1. sene) Edebiyat-ı Arabiye (Fehmi Efendi/2); Edebiyat-ı Farişiye (Abdülkadir Nuri Efendi/2); Edebiyat-ı Franseviye (Mösyö Peru/ 2); Edebiyat-ı Türkiye (Halid Ziya/2); Tarih-i Umumi (Şuayip Bey/2); Coğrafya (Celal Bey/2); İlm-i hikmet ve Tarih-i İlm-i Hikmet (Emrullah Efendi/2). İkinci sene programa Tarih-i Osmanî (Efdalettin Bey/2) ve Usûl-i Tedris (Emrullah Efendi/1). Üçüncü sene programına İlm-i Âsâr-ı Atika ve İlm-i Elsine (Halil (Edhem) Bey ve Necib Asım Efendi/2) dersi dâhil edilmiştir. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 215-216. Siler, İhsanoğlu’ndan farklı olarak 1. sınıfta okutulan dersler arasına ‘Usûl-i tedris’ dersini; 2. sınıfta okutulan derslere ‘İlm-i Âsâr-ı Atika’ dersini de dâhil etmiştir. 3. sınıf derslerine farklı olarak ‘İlm-i Elsine’ dersini eklemiş; ‘İlm-i Âsâr-ı Atika’ dersini zikretmeyerek bu dersin hocası olan Necip Asım Efendi’yi zikretmekle yetinmiştir. Bkz. Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 122.

⁸⁰ Abdurrahman Siler bu bilgiyi “*İkdam*, 5205, 21.11.1908:3”ten aldığını belirtmiştir. Bkz. Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 127. Ekmeleddin İhsanoğlu da aynı kaynağı referans göstermekte ancak müstakil olarak ahlâk dersini zikretmemektedir. Ayrıca Siler’in “Ulûm-ı Şer’iye Şubesi” adlandırmasına mukabil “Ulûm-ı Âliye-i Diniye” adlandırmasını kullanmaktadır. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 215. Bunun yanında Osman Kafadar, 1908-1923 yılları arasında Darülfünun’da Felsefe grubu derslerini okutan müderrisler ve okuttukları derslerin yıllara göre dağılımını gösteren tabloda 1908-1913 yılları arasında Emrullah Efendi’nin İlm-i Ahlâk dersi okuttuğuna işaret etmektedir. Bkz. Osman Kafadar, *a.g.e.*, s. 495.

⁸¹ Maarif Nezareti tarafından 1909’da Darülfünun talebesinin disiplini için ve bazı düzenlemeler yapmak amacıyla imtihanları, devamı, müddet-i tedrisiye, şهادetname derecelerini ve disiplin cezalarını yeniden düzenleyen bir talimatname hazırlanmıştır. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 218.

arasında Emrullah Efendi'nin tedris etmesini istedikleri İlm-i Ahlâk dersi de bulunmaktadır.⁸²

1909-1910 eğitim öğretim yılı tedrisat programında ve dersleri tedris eden hocalarda bir önceki yıla nispeten önemli sayılabilecek bir farklılık olmamıştır.⁸³

1910-1912 yılları arasında Ulûm-ı Diniye Şubesi'nde Ahlâk derslerinin okutulup okutulmadığına ilişkin doğrudan bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.2.2. 1912 Darülfünun Islahat Nizamnamesi

Meşrutiyet'in ilk iki yılında birçok Maarif Nazırının değiştiği, bütün çabalara rağmen eğitim alanında yenileşme yapılamadığı ve 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yürürlükte olduğu bu dönemde Maarif Nazırlığı yapan Emrullah Efendi 1325/1910 senesinde eğitim alanında yenileşme amaçlı hazırladığı Maarif-i Umûmiye Kanûn Lâyihası'nı kanunlaştıramamıştır. Bu nedenle parçacı bir yöntemle sorunları çözme yoluna gitmiş ve Tûba Ağacı⁸⁴ nazariyesi olarak bilinen maarif tezini ortaya atmıştır. Bu projesinin hemen gerçekleşmeyeceğini görmesi üzerine eğitim kurumlarında bazı düzenlemeler yapmıştır. Darülfünun'da bu yenilikleri yapma imkânı 1912 yılında doğmuştur.⁸⁵

Darülfünun'un hem idare hem de tedrisat bakımından bir an evvel ıslahata ihtiyacı olduğunu düşünen Emrullah Efendi, ilk olarak 21 Şubat 1327/5 Mart 1912 tarihinde Darülfünun'un disiplin yönünü ele alan bir layiha hazırlamıştır. Şûra-yı

⁸² Talebenin istediği dersler ve hocalar şunlardır: Edebiyât-ı Arabiye (Zehavizâde Cemil Efendi); Edebiyat-ı Farisiye (Veled Çelebi); Tarih-i Umumi (Ahmet Midhat Efendi); Edebiyat-ı Osmaniye (Ahmed Rasim Bey); Tarih-i Edebiyat-ı Umumiye (Halid Ziya Bey); Tarih-i Osmani (Abdurrahman Şeref Bey); Hikmet ve Tarih-i Hikmet, Usûl-i Terbiye ve Tedris (Emrullah Efendi); İlm-i Ahlâk (Emrullah Efendi); Âsâr-ı Atika (Halil Bey). Ekmeleddin İhsanoğlu bu bilgiye referans olarak *Sabah*, sayı 6875, 2 Teşrinisani 1324/15 Kasım 1908'i göstermektedir. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 217-218.

⁸³ Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 128.

⁸⁴ Tûbâ Ağacı: Şecere-i Tûbâ olarak bilinen ve cennette olduğuna inanılan bir ağacın adıdır. Gövdesi çok büyük olan bu ağacın köklerinin Hz. Peygamber'in cennetteki köşkünden çıktığı ve dallarının cennetin her yanındaki köşklere uzandığına inanılır. Bkz. Ali Erbaş-Mustafa Uzun, "Tûbâ", *DİA*, İstanbul, 2012, C. 41, s. 316-318. Emrullah Efendi cennette mevcut olduğu ifade edilen kökleri yukarıda dalları ve yaprakları aşağıda Tûbâ ağacından hareketle eğitimi ıslah etmeye yukarıdan başlayan bu nazariyesini ortaya atmıştır. Eğitim nazariyesinin adına nispetle Emrullah Efendi, millî eğitimin gelişmesi ve düzeltilmesi için öncelikle yükseköğretim kurumlarından başlanması ve buralardan güçlü bir kadro yetiştirilmesi gerektiğini savunur. Buna göre eğitimin ilköğretimden yükseleceğine inanmamaktadır. Bkz. M. Ali Ayni, *a.g.e.*, 2007, s. 36; Ali İhsan Gencer-Ali Arslan, *a.g.e.*; s. 13.

⁸⁵ Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 72-73.

Devlet'e iletilen bu talimat, Tanzimat dairesinde okunarak 8 Nisan 1328/ 21 Nisan 1912 tarihinde Sultan Mehmed Reşad'ın iradesi ile yürürlüğe girmiştir.⁸⁶ Tedrisat, kayıt, kabul, harçlar, nakil ve imtihanlar konusunda düzenlemeleri içeren⁸⁷ Emrullah Efendi'nin hazırladığı bu nizamnamenin eğitim ve öğretim kadrosu ile imtihanları içeren "teşkilât-ı ilmiye" kısmı Ahmet Şükrü Bey'in nazırlığı sırasında bakanlık talimatı olarak disiplin nizamnamesiyle birlikte Nezaret adına 1913 yılında neşredilmiştir.⁸⁸ Bu nizamnamenin ilk maddesine göre Darülfünun beş şubeden müteşekkildir: 1. Ulûm-ı Şer'îye Şubesi, 2. Ulûm-ı Hukukiye Şubesi, 3. Ulûm-ı Tıbbiye Şubesi, 4. Fünûn Şubesi, 5. Ulûm-ı Edebiye Şubesi. Eczacı Mekteb-i Aliyesi ile Dişçilik Mekteb-i Aliyesi Ulûm-ı Tıbbiye Şubesi'ne; Vilayât Tıbbiye ve Hukuk Mektepleri İstanbul Darülfünunun'a bağlıdır.⁸⁹ Bu şubeler içerisinde Ahlâk dersinin tedris edildiği şubeler, Ulûm-ı Şeriye ve Ulûm-ı Edebiye Şubeleridir.

1912 yılında uygulamaya konulmuş olan bu nizamnamenin ilk maddesine göre Ulûm-ı Şeriye Şubesi'nde⁹⁰ Ahlâk dersinin "İlm-i Ahlâk-ı Şeriye ve Tasavvuf" şeklinde tasavvufla birlikte 6 şuhûr-ı dersiye müddeti (sömestr) okutulduğu görülmektedir.⁹¹ Ulûm-ı Edebiye Şubesi'nde⁹² Ahlâk dersine tesadüf edilmemektedir.⁹³ Bu nizamnamenin 16. maddesine göre Tıp Şubesi dışındaki diğer Darülfünun şubelerinde dersler takımlara ayrılmıştır. Ulûm-ı Şeriye Şubesi beş takıma⁹⁴ ayrılmıştır. Bu takımlardan Felsefe takımı

⁸⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 230; M. Ali Ayni, *a.g.e.*, 1927, s. 35.

⁸⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 232.

⁸⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 231.

⁸⁹ *İstanbul Darülfünunu Talimat*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1329 s. 1; M. Ali Ayni, *a.g.e.*, s. 1927, s. 35; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 235; Hüseyin Atay, *a.g.e.*, s. 252; Cengiz Orhonlu, *a.g.m.*, s. 61.

⁹⁰ Ulûm-ı Şeriye Şubesinde okutulan diğer dersler ve tedris müddetleri şunlardır: Tefsir-i Şerif (8 şuhur-ı dersiye müddeti); Hadis-i Şerif (8); Usul-i Fıkıh (8); Fıkıh (8); İlm-i Kelâm (8); Siyer-i nebevi (2); Tarih-i Din-i İslam ve Tarih-i Edyan (6); İlm-i Hilaf (4); Edebiyat-ı Arabiye (6); Hikmet-i Teşri (2); Tarih-i İlm-i Fıkıh (2). Tarih-i İlm-i Kelâm (2); Arap Felsefesi (2); Felsefe ve Tarih-i Felsefe (6). Bkz. *İstanbul Darülfünunu Talimat*, 1329, s. 1-2; M. Ali Ayni, *a.g.e.*, 1927, s. 36; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, C. 1-2, s. 125.

⁹¹ *İstanbul Darülfünunu Talimat*, 1329, s. 1.

⁹² Ulûm-ı Edebiye Şubesi'nde okutulan dersler şunlardır: Edebiyat-ı Türkiye (6 Şuhûr-ı dersiye müddeti); Tarih-i Edebiyat-ı Türkiye (6); Edebiyat-ı Arabiye (6); Edebiyat-ı Farisiye (6); Felsefe ve Tarih-i Felsefe (Ulûm-ı Şeriye Şubesi ile müşterektir. 6 şuhûr-ı dersiye); Tarih-i Umumi (8); Tarih-i Osmanî (6); Coğrafya (6); İktisat ve Ulûm-ı İçtimaiye. Bkz. *İstanbul Darülfünunu Talimat*, 1329, s. 5; M. Ali Ayni, *a.g.e.*, 1927, s. 35-36.

⁹³ *İstanbul Darülfünunu Talimat*, 1329, s. 5.

⁹⁴ 1. Tefsir ve Hadis Takımı: Tefsir-i Umumi; Tefsir-i Tatbiki; Usul-i Hadis; Hadis-i Şerif. 2. Kelâm Takımı: İlm-i Kelâm; Tarih-i İlm-i Kelâm; Felsefe-i Arap; Tasavvuf. 3. Felsefe Takımı: İlmü'n-nefs; İlm-i Mantık ve Ahlâk; Felsefe-i üla ve tarih-i felsefe; Felsefe-i Arap. 4. Fıkıh Takımı: Usul-i Fıkıh; İlm-i Hilaf; Fıkıh; Tarih-i İlm-i Fıkıh; Hikmet-i Teşri; 5. İlm-i Ahlâk-ı Şeriye ve Siyer Takımı: Siyer-i Nebevi; Tarih-i

içerisinde “İlm-i Mantık ve Ahlâk” dersi; İlm-i Ahlâk-ı Şeriye ve Siyer takımı içerisinde “İlm-i Ahlâk-ı Şeriye” dersinin okutulduğu görülmektedir.⁹⁵ Ulûm-ı Edebiye Şubesi de beş takıma⁹⁶ ayrılmıştır. Bu takımlardan Felsefe takımı içerisinde “İlm-i Mantık ve Ahlâk” adıyla Ahlâk dersinin tedris edildiği görülmektedir.⁹⁷ Bu durum ilk maddede genel başlıklar hâlinde verilen ders isimlerinin 16. maddede takımlar hâlinde tafsilatlı bir şekilde zikredildiğini göstermektedir. Bunun yanında 1912-1913 eğitim döneminde de Ahlâk derslerini Emrullah Efendi’nin okuttuğu anlaşılmaktadır.⁹⁸

1912 yılına ait bu nizamname ile Darülfünun derslerine yenileri eklenmiştir.⁹⁹ Bunlardan biri de İlm-i Ahlâk-ı Şeriye ve Tasavvuf dersidir.¹⁰⁰ Bu durum, tasavvufla iç içe bir şer’i ahlâk eğitimi verildiğini göstermektedir. Bunun yanında Felsefe takımı içerisinde okutulan Ahlâk dersi ile de bir felsefe disiplini olarak Ahlâk eğitiminin verildiği görülmektedir. Bu programda dikkat çeken bir başka husus da daha önce kullanılan “hikmet” isimlendirmesi yerine “felsefe” isimlendirmesinin yer almasıdır.¹⁰¹ Ulûm-ı Şer’iye Şubesi’ndeki bu derse 29 Ocak 1914 tarihinde Mehmed Kâmil Miras’ın tayin edilmiştir. Mehmed Kâmil Bey’in bu görevi 24 Ekim 1914 tarihinde önce bu dersin kaldırılması ile daha sonra Darülfünun’un Ulûm-ı Aliye-i Diniye Şubesi’nin lağvedilmesi ile de tabii olarak son bulmuştur.¹⁰² Bu dersi okuttuğu esnada bir ders notu meydana getirmiş ve bir risale halinde bastırmıştır.¹⁰³

Emrullah Efendi’nin hazırladığı nizamnamenin neşrinden bir müddet sonra Edebiyat ve Şer’iye Şubelerini daha mükemmel bir programa kavuşturmak üzere¹⁰⁴ II.

din-i İslam ve Tarih-i Edyan; İlm-i Ahlâk-ı Şeriye. Bkz. *İstanbul Darülfünunu Talimat*, s.11; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 238.

⁹⁵ *İstanbul Darülfünunu Talimat*, 1329, s. 11; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 238.

⁹⁶ 1. Felsefe takımı: İlmü’n-Nefs; İlm-i Mantık ve Ahlâk; Felsefe-i Üla ve Tarih-i Felsefe; Terbiye. 2. Tarih ve Coğrafya takımı. 3. Ulûm-ı İçtimaiye takımı. 4. Edebiyat takımı. 5. El sine takımı. Bkz. *İstanbul Darülfünunu Talimat*, 1329, s. 13-14.

⁹⁷ *İstanbul Darülfünunu Talimat*, 1329, s. 13.

⁹⁸ İlm-i Ahlâk-ı Şeriye ve Tasavvuf derslerini okutan müderris hakkında bir bilgiye rastlanmamıştır. Daha önce de bahsedildiği üzere Osman Kafadar 1908-1913 yılları arasında Emrullah Efendi’yi ahlâk dersini okutan müderris olarak göstermektedir. Bkz. Osman Kafadar, *a.g.e.*, s. 495.

⁹⁹ İlm-i Hilâf, Hikmet-i Teşri’, Tarih-i İlm-i Fıkıh, Tarih-i İlm-i Kelâm, Arap Felsefesi, Felsefe ve Tarih-i Felsefe dersleri İlm-i Ahlâk-ı Şeriye ve Tasavvuf dersi haricinde programa eklenen yeni derslerdir. Bkz. Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 128.

¹⁰⁰ Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 128.

¹⁰¹ Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 124; Osman Kafadar, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁰² Nesimi Yazıcı, *Kâmil Miras Hayatı ve Eserleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 13.

¹⁰³ Mehmet Kâmil [Miras], *Darülfünun Ahlâk-ı Şer’iye Dersleri*, Hukuk Matbaası, 1330-1332.

¹⁰⁴ M. Ali Ayni, *a.g.e.*, 1927, s. 44.

Meşrutiyet yönetimi Darülfünun'da müfredat bakımından bazı değişikliklerin yapılması için çalışmalar başlatmıştır. Maarif Nezareti de 10 Nisan 1328/23 Nisan 1912 tarihinde Edebiyat ve Şer'îye şubeleri için yeni bir program oluşturulmasını istemiştir. Edebiyat ve Şer'îye şubelerinin başkanlığını Abdurrahman Şeref Bey deruhte etmiş ve her iki fakülte için ayrı ayrı encümenler oluşturulmuştur. Bu encümenler hazırladıkları reform programlarını Edebiyat ve Şer'îye şubesi ortak meclisine sunmuştur. Bu ıslahat programına göre Edebiyat Fakültesi Tarih-Coğrafya kısmı, Felsefe kısmı ve Lisan kısmı olarak üç kısımdan meydana gelmek üzere tasarlanmıştır. Bu fakültede üç ayrı diploma vermenin önünün açılmasına yönelik bir tasarı olmasına rağmen bu yeterli görülmemiş ve Edebiyat Fakültesi'nde bazı derslerin ders saatleri artırılmak ve bazı dersler de programa dâhil edilmek¹⁰⁵ istenmişse de Maarif Nezareti tarafından bütçe açısından uygun olmaması cihetiyle¹⁰⁶ kabul edilmemiştir.¹⁰⁷

Yine 18 Ağustos 1912 tarihinde yeni bir komisyon oluşturulmuş ve bu komisyon bir hazırlık sınıfının açılması ve Elşine Şubesi'nin ilgasından kalan bütçe ile Edebiyat ve Şer'îye şubeleri için elzem olan derslerin eklenmesini sağlayacak bir düzenleme öngörmüştür. Bu düzenlemeler ortak meclis tarafından kabul görse dahi yürürlüğe girememiştir. Bunun yerine 9 Ağustos 1328/22 Ağustos 1912 tarihinde Edebiyat ve Şer'îye şubeleri Müdürü İsmail Hakkı Bey'in teklif ettiği derslerin sayısında azalmaların öngörüldüğü proje mecliste görüşülerek kabul edilmiştir. Nihai karar ise 9 Eylül 1328/22 Eylül 1912 tarihinde Edebiyat ve İlahiyat Fakülteleri ortak meclisi tarafından alınmıştır.¹⁰⁸

1.2.3.I. Dünya Savaşı Yıllarındaki Durum

Darülfünun'da 1919 yılında yürürlüğe giren Darülfünun-ı Osmanî Nizamnamesi'ne kadar Darülfünun Talimat'ı yürürlükte kalmaya devam ettiğinden 1914-1918 yılları arası da II. Meşrutiyet Döneminin bir uzantısı kabul edilebilir.¹⁰⁹ II. Meşrutiyet Döneminin önemli devlet adamlarından ve Hukuk Fakültesi müderrislerinden

¹⁰⁵ Bu dersler arasında Ahlâk dersi bulunmamaktadır. Bkz. M. Ali Ayni, *a.g.e.*, 1927, s. 45.

¹⁰⁶ M. Ali Ayni, *a.g.e.*, 1927, s. 44.

¹⁰⁷ Ali İhsan Gencer-Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 20-2.

¹⁰⁸ Ali İhsan Gencer-Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁰⁹ Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 131.

Mustafa Hayri Efendi 1913'te Şeyhülislamlığa tayin edildiğinde medrese kurumunun ıslahı yolunda önemli adımlar atılmıştır. Bu ıslahatlar kapsamında 1914'te Medresetü'l-Mütehassisîn'in açılması ve İstanbul'daki medreselerin Darü'l-Hilâfeti'l-Âliye adıyla birleştirilmesi üzerine Darülfünun şubelerinden biri olan 'Ulûm-ı Aliye-i Diniye Şubesi', "Sahn" namını alan Darü'l-Hilâfe Medresesi Kısım-ı âlisine nakledilmek sureti ile fonksiyonunu kaybederek lağvedilmiştir.¹¹⁰ Darülfünun bünyesinde bir Şer'îye Şubesi'nin tekrar vücut bulması 3 Mart 1924 yılındaki Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile olmuştur.¹¹¹

Bu dönemde II. Meşrutiyet Döneminden farklı telakki edilecek diğer bir husus da Darülfünun'un Alman eğitim modelinin etkisi altına girmesi ve Alman hocaların Darülfünun'a getirilmeleridir.¹¹² Savaş yıllarında Darülfünun bünyesindeki önemli gelişmelerden biri de İnas Darülfünunu'nun tesisidir. İnas Darülfünunu 1914 yılında Darülfünun'a ilk kız öğrencinin alınması¹¹³ ve erkek öğrencilerle farklı sınıflarda ders görmesi ile teşekkül etmiştir. Zaman içerisinde hocalar arasında kabullenmeye yönelik çekişmeli bir süreç yaşanmış olsa da 1919 yılından itibaren kız öğrencilerin erkek öğrencilerle beraber ders görmesiyle İnas Darülfünunu'unun ortadan kalkma süreci başlamış ve resmî olarak da 16 Eylül 1921'de sona ermiştir.¹¹⁴

Babanzade Ahmet Naim Bey 1 Teşrinievvel 1331/14 Ekim 1915 tarihinde Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde "Ruhiyat ve Ahlâk" dersi müderrisliğine getirilmiştir.¹¹⁵ Babanzade Ahmet Naim Bey'in görevi 1918 yılına kadar devam

¹¹⁰ M. Ali Ayni, *a.g.e.*, 1927, s. 48. Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 255. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tekrar Darülfünun bünyesindeki yerini alan İlahiyat Fakülteleri nizamı hakkında bilgi veren 1340-1341/1924-1925 eğitim-öğretim yılına ait *Talebe Rehberi*'nin İlahiyat Fakültelerinin tarihçesine ilişkin bilgiler "1331 senesinde medreseler yeni bir şekle ifrağ ve birçok dersler ilave edilince hasıl olan istiğnaya binaen Darülfünun'un Ulûm-ı Diniye Şubesi ilka ve talebesi bilahare Sahn namı alan Darü'l-Hilâfe Medresesi Kısım-ı Âliyesine devredilmiştir." şeklinde mevcuttur. Bkz. *Talebe Rehberi 1340-1341*, Yeni Matbaa, İstanbul, s. 104.

¹¹¹ Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 131; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 2, s. 617-618; *Talebe Rehberi 1340-1341*, s. 104.

¹¹² Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 155-159; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1., s. 267-275.

¹¹³ Ali Arslan, Mustafa Selçuk, Mehmet Nam, *İnas Darülfünunu (1914-1919)*, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 29.

¹¹⁴ Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 131; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1., s. 247.

¹¹⁵ Memur Sicili, *Ahmet Naim Bey'in Darülfünun Sicil Dosyası (TTK Arşivi)*, sahife no: 2; Babanzade Ahmet Naim, *İslam Ahlakının Esasları*, Çev. Ömer Rıza Doğrul- Sunuş yazan Osman Ergin, Yüksel Yayınevi, İstanbul, 1945, s. 8-9. Macit Gökberk, hocası Babanzade Ahmet Naim ile ilgili hatıralarını anlatırken dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin kendisine Darülfünun'da psikoloji dersini okutma görevini tevdi ettiğinden ve psikoloji hocası geldikten sonra da ahlâk dersi görevinin Babanzade Ahmet Naim Bey'e verildiğinden bahseder. Bkz. Bedia Akarsu-Tahsin Yücel, "Macit Gökberk'le Söyleşi", *Macit*

etmiştir.¹¹⁶ Ayrıca bu derste okuttuğu ders notları daha sonra yazılıp basılan *Ahlâk-ı İslâmiye Esasları* ile yakınlık göstermektedir.¹¹⁷

1334-1335/1918-1919 eğitim dönemine ait Darülfünun Edebiyat Fakültesi *Talebe Rehberi*'nde Felsefe Şubesi'nde okutulan Ahlâk dersini haftada 1 saat olmak üzere tedris eden, Halil Nimetullah Bey olarak zikredilmektedir. Ayrıca dersin konularının da “vicdan, amal-i insaniyenin gayeleri, ahlâk hakkındaki mesâlik-i felsefiye, vazife, hak, mesuliyet, ahlâk müeyyideleri” olarak ifade edildiği görülmektedir.¹¹⁸

1.2.4. Darülfünun-i Osmanî Nizamnamesi (1919)

1335-1336/1919-1920 eğitim dönemine ait Darülfünun Edebiyat Fakültesi *Talebe Rehberi*'nde Felsefe Şubesi'nde Ahlâk dersini¹¹⁹ haftada 2 saat olmak üzere okutan Muallim İzzet Bey'dir.¹²⁰ Dersin konusu “Kant'ın amelî felsefesi” olarak zikredilmektedir.¹²¹

1336-1337/1920-1921 ders yılına ait Darülfünun-ı Osmanî *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Medresesi'nin Felsefe Şubesi'nde Ahlâk dersini haftada 2 saat olmak üzere okutan yine Muallim İzzet Bey'dir.¹²² Kış sömestrinde “şahsi ahlâk” ve “on dokuzuncu asırda ahlâki felsefe” konuları; yaz sömestrinde ise “nazariye-i hak” ve “on dokuzuncu asırda ahlâki felsefe” konularının okutulacağı belirtilmektedir.¹²³

Gökberk Armağanı, içinde, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 4; İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesi'nin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 232.

¹¹⁶ Macit Gökberk hocası Babanzade Ahmet Naim'in kendisine ahlâk derslerini Mehmet İzzet gelinceye kadar okuttuğunu söylediğini de belirtir. Bkz. Bedia Akarsu-Tahsin Yücel, *a.g.e.*, s. 4. Ancak 1334-1335/1918-1919 yılına ait *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nde okutulan Ahlâk dersini bu yıl için Muallim Nimet Bey'in tedris ettiği görülmektedir. Bkz. *Talebe Rehberi 1334-1335*, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1335, s. 18.

¹¹⁷ Babanzade Ahmet Naim, *a.g.e.*, 1945, s. 9.

¹¹⁸ *Talebe Rehberi 1334-1335*, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1335, s. 18.

¹¹⁹ Bu sene içerisinde derslerin kız ve erkek öğrencilere ayrı ayrı okutulduğu görülmektedir. Bkz. *Talebe Rehberi, 1335-1336*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1335, s. 23.

¹²⁰ Macit Gökberk, söyleşisinde hocası Babanzade Ahmet Naim'in girdiği dersler hakkında kendisine anlattığı bilgilerde Babanzade Ahmet Naim Bey'in Ahlâk dersini 1918'de dersin hocası Mehmet İzzet Bey geldiğinde ona devrettiğinden bahsettiğini belirtmektedir. Bkz. Bedia Akarsu-Tahsin Yücel, *a.g.e.*, s.4. İsmail Kara, *a.g.e.*, s. 232. Oysa elimizde bulunan ilk *Talebe Rehberi*'ne göre dersi ilk devralan kişinin Halil Nimetullah Bey olduğu görülmektedir. Bkz. *Talebe Rehberi 1334-1335*, s. 18.

¹²¹ *Talebe Rehberi 1335-1336*, s. 23.

¹²² Ahlâk dersi muallimi İzzet Bey'in adresi: Âyas Paşa'da Mezarlık Sokağında, 21 numarada. Bkz. *Talebe Rehberi, 1334, 1335*, s. 57. Bu adres *Talebe Rehberi 1340-1341*'de “Taksim Âyas Paşa Mezarlık Sokağı: Beyoğlu: 617.” şeklinde gösterilmiştir. Bkz. *Talebe Rehberi 1340-1341*, s. 83.

¹²³ *Talebe Rehberi 1336-1337*, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1920, s. 49.

1337-1338/1921-1922 ders yılına ait Darülfünun-ı Osmanî *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Medresesinin mezuniyet şeraiti içerisinde Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi derslerinin iki devreye ayrıldığından söz edilmektedir. Daha önceki talebe rehberlerinde böyle bir ayırım görülmemektedir. Söz konusu birinci devre yaz ve kış olmak üzere iki sönestrden oluşmaktadır. İkinci devreye ancak iki sönestr sonunda biten ilk devrenin ardından yapılacak imtihandan geçen talebe intikal edebilir. İkinci devre de dört sönestrden meydana gelmektedir. Mezuniyet imtihanına da ancak bu dört sönestr bittikten sonra girilebilir.¹²⁴ İki devreye ayrılan bu programın¹²⁵ birinci devre yaz sönestrinde 1 saat okutulmak üzere Ahlâk dersinin de bulunduğu görülmektedir.¹²⁶

1337-1338/1921-1922 ders yılına ait Darülfünun-ı Osmanî *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi'nde¹²⁷ Ahlâk derslerini haftada 2 saat olmak üzere Muallim Mehmet İzzet Bey tedris etmektedir. Kış sönestrinde okutulacak konu “ıctimaî ahlâk” iken yaz sönestrinde okutulacak konunun “Yunan-ı Kadim'de ahlâk ve felsefe” olduğu görülmektedir. Bunun yanında birinci devre yaz sönestrinde okutulacak konu da “felsefe-i ahlâka dair malumat” olarak zikredilmektedir.¹²⁸

1338-1339/1922-1923 İstanbul Darülfünunu *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nin iki devreye ayrılmış hâli aynı şekilde devam etmekle birlikte ilk devrede Ahlâk dersi bulunmaktadır.¹²⁹ Felsefe Şubesi ilk devrede yer alan Ahlâk ve

¹²⁴ *Talebe Rehberi*'ndeki 6. madde şu şekildedir: “Edebiyat Medresesi Felsefe Tedrisâtı iki devreye tefrik olunmuştur. Bunlardan birincisi talebenin medreseye duhulü anından itibaren iki sönestr devam eyler. İkincisi ise bu ilk iki sönestr tedrisâtından bi'l-imtihan ihraz-ı muvaffakiyet eyledikten sonra baslar ve dört sönestr devam eyler. Mezuniyet imtihanlarına bu dört sönestr hitamında girilir.

a) İlk iki sönestr tedrisâtına mahsus olmak üzere B maddesinde mezkûr program tatbik olunur. Talebenin bu derslere muntazaman devamı ve tedrisât esnasında da müderris ve muallimler tarafından verilecek şifâhî veya tahrirî vazifeleri yapmaları mecburîdir.

b) 1337-1338 senesi kış sönestrinde tedrisâta başlanılacak olan felsefe birinci devre programı ber-vech-i âtidir: (.....)

c) Ba'de-mâ Edebiyât Medresesi Felsefe Şubesi'ne kabul edilecek talebe, mezuniyet imtihanlarına ancak birinci devre imtihanlarında muvaffak olduklarından dört sönestr sonra dâhil olabilir...”

¹²⁵ İki devreye ayrılan Felsefe Şubesi tedrisâtının birinci devresi de kış ve yaz sönestri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kış sönestrinde okutulacak dersler: Ruhیات (4), Mantık ve Metodoloji (2-2), Müzakere (Fransızcadan kolay felsefe metinleri tercümesi) (Kışın 2'şer; yazın 1'er)'dir. Yaz sönestrinde aynı dersler aynı saatler yer almakla beraber farklı olarak Tarih-i Felsefe ve Ma-bade't-tabîa (2-2) ve Ahlâk (1'er) da yer almaktadır. Bkz. *Talebe Rehberi 1337-1338*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1337, s. 52-53.

¹²⁶ *Talebe Rehberi 1337-1338*, s. 53.

¹²⁷ Okutulan diğer dersler şunlardır: İslam Felsefesi, Ruhیات, Ma-bade't-tabîa, İctimaiyat, Tarih-i Felsefe, Mantık, Terbiye, Tecrübi Ruhیات. Bkz. *Talebe Rehberi 1337-1338*, s. 53.

¹²⁸ *Talebe Rehberi 1337-1338*, s. 62.

¹²⁹ *Talebe Rehberi 1338-1339*, Evkâf-ı İslamiye Matbaası, Şehzadebaşı, 1338, s. 83.

Müzakere dersini Muallim Mehmet İzzet Bey okutmaktadır.¹³⁰ Bu ders yılında da Felsefe Şubesi'nde haftada 2 saat olmak suretiyle Ahlâk dersini Muallim Mehmet İzzet Bey okutmuştur. Kış ve yaz sömestrinde tedris olunacak konular “Ahlâkî hayatın ictimaî vakıa olarak mütalaası ve ahlâk felsefesi tarihi” şeklinde zikredilmiştir.¹³¹

1339-1340/1923-1924 İstanbul Darülfünunu *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi'nin iki devreye ayrılan yapısında ve birinci devre derslerinde bir değişiklik olmamakla birlikte haftada bir saat olmak üzere Ahlâk dersleri varlığını sürdürmüştür.¹³² Ahlâk dersi birinci devre yaz sömestrinde Mehmet İzzet tarafından okutulmuştur.¹³³ İkinci devre Ahlâk dersini haftada iki saat olmak üzere Muallim Mehmet İzzet Bey tedris etmiştir. Kış sömestrinde “milliyet nazariyeleri ve milli hayat” yaz sömestrinde “içtimai hayatta cürüm ve ceza, mesuliyet, sıdk” konularının okutulacağı zikredilmiştir.¹³⁴

Bu ders yılı içerisinde 3 Mart 1924 tarihinde 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkartılması ile birlikte medreseler Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır.¹³⁵ Nezaret'çe medreseler lağvedilmiş kanunun âmir hükmü gereği Darülfünun bünyesinde İlahiyat Fakültesi'nin açılması gerçekleşmiştir.¹³⁶ Yine aynı yıl içerisinde çıkarılan 1 Nisan 1340 tarihli ve 493 sayılı Kanun'un birinci maddesinde ortaya koyulduğu üzere İstanbul Darülfünunu'nun Tıp, Hukuk, Fen, Edebiyat ve İlahiyat Fakülteleri olmak üzere beş fakülteden teşekkül ettiği görülmektedir.¹³⁷ Bu talimatnamenin şekil ve esasları Darülfünun'un 1933 yılında lağvedilmesine kadar varlığını sürdürmüştür.¹³⁸ Umumi ahkâm, heyet-i ilmiye, fakültelerin idari vesaiti, kayıt, ücret ve imtihanlar ve geçici

¹³⁰ Ruhیات, Mantık ve Usuliyât, Tarih-i Felsefe Ve Ma-bade't-tab'ia; Ahlâk ve Müzakere dersi haricinde Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi birinci devrede okutulan diğer derslerdir. Ahlâk ve Müzakere dersi; kış sömestrinde 2 saat müzakere; yaz sömestrinde de 1 saat müzakere ve 1 saat ahlâk dersi olmak üzere okutulmuştur. Bkz. *Talebe Rehberi 1338-1339*, s. 92.

¹³¹ *Talebe Rehberi 1338-1339*, s. 89.

¹³² *Talebe Rehberi 1339-1340*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339, s. 86.

¹³³ *Talebe Rehberi 1339-1340*, s. 100.

¹³⁴ *Talebe Rehberi 1339-1340*, s. 97.

¹³⁵ Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 190.

¹³⁶ 1924-1925 ders yılına ait Darülfünun *Talebe Rehberi*'nin İlahiyat Fakültesi tarihine ilişkin bilgiler içerisinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun etkisi hakkındaki bilgiler şöyledir: “3 Mart 1340 tarihinde Büyük Millet Meclisince Tevhid-i Tedrisat esası kararlaştırılmış olduğundan devletçe Darülfünun'un mevcut fakültelerine ilaveten bir de İlahiyat Fakültesi tesisi takarrur etmiş ve Fakülte 1340 senesi Mayıs bidayetinde küşâd edilmiştir.” Bkz. *Talebe Rehberi 1340-1341*, s. 104.

¹³⁷ M. Ali Ayni, *a.g.e.*, 1927, s. 58; Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 196.

¹³⁸ Cengiz Orhonlu, *a.g.m.*, s. 68.

maddeler etrafında düzenlemeler yapan bu İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi'nin¹³⁹ 6. maddesinde Edebiyat Medresesi'nde okutulacak dersler içerisinde Ahlâk dersi de zikredilmektedir.¹⁴⁰

1340-1341/1924-1925 İstanbul Darülfünunu *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nde¹⁴¹ önceki yıla nazaran eğitimin iki devre olması bakımından değişiklik olmamıştır. Müderris Mehmet İzzet Bey'in haftada iki saat olmak üzere okuttuğu “İlm-i Ahlâk” dersi tedris edilen dersler arasındadır. Kış ve yaz sömestlerinde “muhtelif felsefe sistemlerine göre nazarî ahlâk” konusunun işleneceği belirtilmiştir. Bunun yanında önceki yıllarda olduğu gibi birinci devre dersleri arasında yer alan “İlm-i Ahlâk” dersinin yalnızca yaz sömestrinde bir saat olarak okutulduğu görülmektedir.¹⁴² Aynı eğitim-öğretim yılı içerisinde Darülfünun bünyesine tekrar dâhil olan İlahiyat Fakültesi'nde¹⁴³ de Edebiyat Fakültesi ile müşterek okutulmak üzere Ahlâk dersi yer almaktadır.¹⁴⁴

1341-1342/1925-1926 İstanbul Darülfünunu *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresi'nde¹⁴⁵ önceki yıllarda belirtilen ilk devre derslerinde bir değişiklik olmamakla beraber ahlâk dersi de devam etmiştir. Felsefe zümresi dersleri arasında Müderris Mehmet İzzet Bey'in¹⁴⁶ okuttuğu “İlm-i Ahlâk” dersleri haftada 2 saat olmak üzere varlığını sürdürmüştür. Kış ve yaz sömestrinde “aile ahlâkı, içtimai hayat ve ahlâk, ahlâk felsefesi ve tarihi” konularının okutulduğu görülmektedir. Birinci devrede ise yaz ve kış sömestrinde haftada 2 saat Ahlâk dersi kapsamında müzakere (Fransızcadan

¹³⁹ M. Ali Ayni, *a.g.e.*, 1927, s. 58-67.

¹⁴⁰ M. Ali Ayni, *a.g.e.*, 1927, s. 60.

¹⁴¹ Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nde okutulan dersler şunlardır: Ma-bade't-tabîa, Terbiye, İslam Felsefesi, Tarih-i Felsefe, İlm-i Ahlâk, Ruhیات, Etfaliyât, Mantık, İctimaiyat. Bkz. *Talebe Rehberi 1340-1341*, s. 77-78.

¹⁴² *Talebe Rehberi 1340-1341*, s. 77.

¹⁴³ İlahiyat Fakültesinde yer alan dersler ve sömestir müddetleri şunlardır: Tefsir ve Tefsir Tarihi (6), Hadis ve Hadis Tarihi (6), Tarih-i Felsefe (6); Din-i İslam Tarihi (4); Türk Tarih-i Dinisi (2); Tasavvuf Tarihi (4); Kelâm Tarihi (3); İctimaiyat (2); Ruhî İctimaiyat (2); Ruhیات (2); Felsefe-i İslamiye Tarihi (3); Ma-bade't-tabîa (3); Felsefe Tarihi (3); Ahlâk (2); Tarih-i Edyân (4). Ahlâk ve Tasavvuf derslerinin ayrı olarak tedris edildiği görülmektedir. Bkz. *Talebe Rehberi 1340-1341*, s. 106.

¹⁴⁴ İlahiyat Fakültesi müfredatında yer alan Ma-bade't-tabîa, Tarih-i Edyan, İctimaiyat, Ruhیات, Ahlâk, Tarih-i Felsefe ve Felsefe-i İslamiye Tarihi dersleri Edebiyat Fakültesi ile müşterektir ve bu dersler için Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi derslerine devam edilmelidir. Bkz. *Talebe Rehberi 1340-1341*, s. 105.

¹⁴⁵ Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresi'nde okutulan dersler her biri haftada ikişer saat olmak üzere şunlardır: Ma-bade't-tabîa, İslam Felsefesi Tarihi, Terbiye, Ruhیات, Tarih-i Felsefe, İlm-i Ahlâk, Etfaliyât, Mantık, İctimaiyat. Bkz. *Talebe Rehberi 1341-1342*, Yeni Matbaa, İstanbul, s. 59-61.

¹⁴⁶ Müderris İzzet Bey'in adresi: Göztepe Kız Lisesi karşısında, merhum İsmail Efendi Köşkünde. Bkz. *Talebe Rehberi 1341-1342*, s. 66.

kolay felsefe metinleri tercümesi) dersi okutulmaktadır.¹⁴⁷ Yine aynı yıla ait *Talebe Rehberi*'nde İlahiyat Fakültesi'nde¹⁴⁸ tedris olunan derslerden Tarih-i Felsefe, Ahlâk, İçtimaiyat dersleri Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ile müşterek okutulmuştur.¹⁴⁹

1926-1927 Darülfünun *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Fakültesi birinci devre dersleri arasında haftada 2 saat olmak üzere İçtimaiyat ve Ahlâk dersi de bulunmaktadır.¹⁵⁰ Felsefe Zümresi birinci devre İçtimaiyat ve Ahlâk derslerini Müderris Necmeddin Sadık Bey¹⁵¹ okutmaktadır. Felsefe Zümresi ikinci devre İçtimaiyat ve Ahlâk dersini Müderris İzzet Bey'in haftada 1 saat olmak üzere okuttuğu görülmektedir. Kış sömestrinde “örflerin tekâmülü”; yaz sömestrinde ise “ahlâk ve içtimaiyat” konuları okutulmuştur. İçtimaiyat tatbikatı dersini de Mösyö Bonnafous'un haftada bir saat olmak üzere okuttuğu görülmektedir.¹⁵² Bu yıla ait *Talebe Rehberi*'nde görüldüğü üzere İlahiyat Fakültesi'nde okutulacak Ahlâk dersi Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ile ortak okutulacak dersler¹⁵³ arasında zikredilmiştir.¹⁵⁴

1927-1928 *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Fakültesi Felsefe zümresi birinci devre dersleri arasında Muallim Mösyö Bonnafous'un¹⁵⁵ haftada 2 saat olmak üzere okuttuğu İçtimaiyat ve Ahlâk dersleri bulunmaktadır. İhtisas devresi olan ikinci devre dersleri arasındaki İçtimaiyat ve Ahlâk dersini 2 saat olmak üzere tedris eden Müderris Mehmet İzzet Bey'dir. Kış ve yaz sömestrinde “hukukta tekâmül” konusunun okutulduğu

¹⁴⁷ *Talebe Rehberi 1341-1342*, s. 60.

¹⁴⁸ İlahiyat Fakültesi'nde okutulan dersler ve sömestr müddetleri şunlardır: Tefsir ve Tefsir Tarihi (6), Hadis ve Hadis Tarihi (4), Fıkıh Tarihi (4), İçtimaiyat (2), Ahlâk (2), Kelâm Tarihi (4), İslam Feylesofları (2), Tasavvuf Tarihi (4), Felsefe Tarihi (4), Hâlihazırda İslam Mezhepleri (4), Din-i İslam Tarihi (4), Akvam-ı İslamiye Etnografyası (4), Türk Tarih-i Dinisi (2), Tarih-i Edyan (4), İslam Bediiyatı (2), Arap Edebiyatı (4), Felsefe-i Din (4). Bkz. *Talebe Rehberi 1341-1342*, s. 120-121.

¹⁴⁹ *Talebe Rehberi 1341-1342*, s. 120.

¹⁵⁰ Felsefe Şubesi birinci devrede okutulan dersler ve haftalık ders saatleri şunlardır: Umumi Ruhیات (2), İçtimaiyat ve Ahlâk (2), Tarih-i Edyan (1), Mantık (1), Umumi Felsefe (1), Felsefe Tarihi ve Metin İzahı-İslam Felsefesi Tarihi (3). Bkz. *Talebe Rehberi 1926-1927*, Yeni Matbaa, İstanbul, s. 138.

¹⁵¹ Necmeddin Sadık Bey'in adresi: Akşam gazetesinde. Bkz. *Talebe Rehberi 1336-1337*, s. 58.

¹⁵² *Talebe Rehberi 1926-1927*, s. 150.

¹⁵³ Müşterek okutulan diğer dersler şunlardır: Tarih-i Felsefe, İslam Feylesofları, Ahlâk, İçtimaiyat ve Ruhیات. Bkz. *Talebe Rehberi 1927-1928*, s. 142.

¹⁵⁴ Ahlâk dersinden başka Tarih-i Felsefe ve İslam Feylesofları, İçtimaiyat dersleri Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ile ortak okutulan derslerdir. Ayrıca İlahiyat Fakültesi'nde tedris olunan derslerden bir önceki yıla ait *Talebe Rehberi*'nde zikredilen derslerle 1926-1927 yılına ait *Talebe Rehberi*'ndeki dersler arasındaki tek farklılık “İslam Feylesofları” adlı dersin “İslam Felsefesi” adını almasıdır. Bkz. *Talebe Rehberi 1926-1927*, s. 128.

¹⁵⁵ 1927-1928 ders yılına ait *Talebe Rehberi*'nde Muallim Mösyö Bonnafous'un adres bilgileri yer almamaktadır. Bkz. *Talebe Rehberi 1927-1928*, Yeni Matbaa, İstanbul, s. 117.

görülmektedir.¹⁵⁶ Aynı yıla ait *Talebe Rehberi*'nde İlahiyat Fakültesi'nde Ahlâk derslerinin Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ile ortak olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁷ İlahiyat Fakültesi birinci devre dersleri arasında da İçtimaiyat ve Ahlâk dersi yer almaktadır.¹⁵⁸

1928-1929 *Talebe Rehberi*'ne göre Edebiyat Fakültesi iki devreye ayrılmış yapısını korumakla beraber Felsefe Zümresi birinci devre dersleri içerisinde İçtimaiyat ve Ahlâk dersi haftada 2 saat olarak okutulmuştur.¹⁵⁹ Felsefe Zümresi birinci devre dersini okutan asıl Müderris Mehmet İzzet Bey olarak gösterilirken yanında vekâleten Müderris Vekili Servet Bey'in¹⁶⁰ adı da zikredilmiştir.¹⁶¹ İkinci devre dersleri arasında bulunan İçtimaiyat ve Ahlâk derslerini haftada 1 saat olmak üzere Mösyö Bonnafous'un tedris ettiği görülmektedir. Kış ve yaz sömestrinde "Rönesans'tan itibaren ahlâk felsefesi" konusu okutulmuştur.¹⁶² Aynı yıla ait *Talebe Rehberi*'nde İlahiyat Fakültesi müfredatında da Ahlâk dersleri bulunmakla beraber derslerin Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresi ile müşterek olarak okutulacağı belirtilmiştir.¹⁶³

1929-1930 eğitim-öğretim yılına ait Darülfünun *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Fakültesi bir nevi ihtisas devresine hazırlık niteliğindeki birinci devre ve ihtisas olmak üzere iki devreli yapısını sürdürmekle beraber Felsefe Zümresi birinci devresinde İçtimaiyat ve Ahlâk dersini haftada 2 saat olmak üzere Vekâleten Müderris İsmail Hakkı Baltacıoğlu Bey¹⁶⁴ tedris etmiştir.¹⁶⁵ İkinci devre Ahlâk dersleri Müderris Halil

¹⁵⁶ *Talebe Rehberi 1927-1928*, s. 110-112.

¹⁵⁷ 1927-1928 ders yılına ait *Talebe Rehberi*'ne bakıldığında İlahiyat Fakültesi müfredatında bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Bkz. *Talebe Rehberi 1927-1928*, s. 142.

¹⁵⁸ *Talebe Rehberi 1927-1928*, s. 145.

¹⁵⁹ Birinci devrede okutulan diğer dersler ve haftalık ders saatleri önceki yıla göre bir değişiklik göstermemiştir. Bkz. *Talebe Rehberi 1928-1929*, Yeni Matbaa, İstanbul, s. 149.

¹⁶⁰ 1928-1929 ders yılına ait *Talebe Rehberi*'nde Müderris Vekili Servet Bey'in de adres bilgileri bulunmamaktadır. Bkz. *Talebe Rehberi 1928-1929*, s. 228.

¹⁶¹ *Talebe Rehberi 1928-1929*, s. 162.

¹⁶² *Talebe Rehberi 1928-1929*, s. 164.

¹⁶³ Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 259. Tarih-i Felsefe ve İslam Feylesofları da diğer müşterek okutulan dersler arasındadır. Bkz. *Talebe Rehberi 1928-1929*, s. 222. Bunun yanında İlahiyat Fakültesi müfredatında önceki yıllara göre bir önceki yıla nazaran bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Bkz. *Talebe Rehberi 1928-1929*, s. 222-223.

¹⁶⁴ Müderris İsmail Hakkı Bey'in adresi; Çamlıca'da Altunizade köşkünde T350 Kadıköy. *Talebe Rehberi 1929-1930*, İstanbul, s. 217.

¹⁶⁵ Bir önceki yıla nazaran birinci devre derslerinde ve ders saatlerinde bir değişiklik de olmamıştır. Bkz. *Talebe Rehberi 1929-1930*, s. 210-211.

Nimetullah Bey¹⁶⁶ tarafından haftada 1 saat olmak üzere okutulmuştur.¹⁶⁷ Kış ve yaz sömestrinde okutulacak konunun “içtimai ve ahlâk” olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁸ Yine bu yıla ait *Talebe Rehberi*’nde İlahiyat Fakültesi¹⁶⁹ hakkındaki bölümde Ahlâk derslerinin Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresi ile müşterek olarak okutulduğu belirtilmiştir.¹⁷⁰

1930-1931 ders yılına ait Darülfünun *Talebe Rehberi*’nde Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresinde birinci devre dersleri arasında haftada 2 saat olmak üzere İçtimaiyat ve Ahlâk dersleri okutulmuştur.¹⁷¹ Birinci devre dersleri arasında özel olarak Ahlâk dersi ve müderrisinden söz edilmemektedir.¹⁷² İkinci devre dersleri içerisinde Ahlâk dersi yer almaktadır ve ders haftada bir saat olmak üzere vekâleten Müderris Halil Nimetullah Bey tarafından okutulmaktadır. Dersin içeriği ve işlenen konulara ilişkin bilgi de bulunmamaktadır.¹⁷³ Bu yıla ait *Talebe Rehberi*’nde İlahiyat Fakültesi’nde okutulan Ahlâk derslerine ait malumat bir önceki yıl ile aynıdır.¹⁷⁴

1931-1932/1932-1933 eğitim-öğretim yıllarına ait *Talebe Rehberi*’nde Edebiyat Fakültesi şubelerinin iki devreye ayrılmış yapısı görülmemektedir. Devre ayırımına gidilmeden genel olarak şubelerin dersleri verilmiştir. Felsefe Zümresi dersleri içerisinde İçtimaiyat ve Ahlâk dersleri de zikredilmiştir.¹⁷⁵ İçtimaiyat ve Ahlâk dersini haftada 2 saat olmak üzere Müderris İsmail Hakkı Bey’in okuttuğu görülmektedir. Okutulan konuların; “içtimaiyatta usul, içtimaiyatın mevzuu, içtimaiyatın ruhiyattan ve diğer içtimai spekülasyonlardan ayrılması, içtimai vakaların tetkiki. İçtimai enmuzecelein tesisi, içtimai müesseselerin (aile, mülk, devlet) tetkiki. İktisadî, siyasî, bedîî, lisanî, terbiyevî ve bünyevî içtimaiyatın mevzuu. Umumî içtimaiyatın mevzuu. Hususî

¹⁶⁶ Müderris Nimet Bey’in adresi; Süleymaniye’de Ayşe Kadın Sokağında, No: 11. Bkz. *Talebe Rehberi 1929-1930*, s. 217.

¹⁶⁷ İhtisas zümresinde İçtimaiyat ve Ahlâk derslerinin ayrı okutulduğu görülmektedir. Bu devrede İçtimaiyat dersini okutan kişinin Orhan Saadettin Bey olduğu belirtilmiştir. Bkz. *Talebe Rehberi 1929-1930*, s. 212.

¹⁶⁸ *Talebe Rehberi 1929-1930*, s. 210-211.

¹⁶⁹ Önceki yıla göre İlahiyat Fakültesi müfredatında bir değişiklik olmamıştır. Bkz. *Talebe Rehberi 1929-1930*, s. 181.

¹⁷⁰ Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ile müşterek okutulan diğer dersler şunlardır: Tarih-i Felsefe ve İslam Feylesofları, İçtimaiyat. Bkz. *Talebe Rehberi 1929-1930*, s. 180-181.

¹⁷¹ Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresi birinci devre derslerinde önceki yıllara göre bir değişiklik görülmemektedir. Bkz. *Talebe Rehberi 1930-1931*, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1930, s. 123.

¹⁷² *Talebe Rehberi 1930-1931*, s. 135-136.

¹⁷³ *Talebe Rehberi 1930-1931*, s. 137.

¹⁷⁴ *Talebe Rehberi 1930-1931*, s. 245-246.

¹⁷⁵ *Talebe Rehberi 1931-1932/1932-1933*, Burhanettin Matbaası, İstanbul, 1932, s. 149.

içtimaiyat. Bünyevî içtimaiyat. Ahlâkî ve hukukî içtimaiyat.” olduğu görülmektedir.¹⁷⁶ Bunun yanında Müderris İsmail Hakkı tarafından İçtimaiyat dersinin haftada 2 saat olmak üzere tatbikat dersinin yapıldığı belirtilmiştir.¹⁷⁷

1931-1932/1932-1933 eğitim öğretim yıllarına ait *Talebe Rehberi*’nde İlahiyat Fakültesi müfredatında Ahlâk dersi bulunmakla beraber ders yine Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ile müşterek olarak okutulmuştur.¹⁷⁸

1.3. Darülfünun Reformu

Hükûmetle uyumlu olma sürecinin Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun ilanı ile değiştiği Darülfünun; üzerinde tartışmaların yürütüldüğü bir kurum hâline gelmiştir.¹⁷⁹ 1925 yılında Cumhuriyet inkılaplarına gereken desteği vermemesi nedeniyle Darülfünun kadrolarında yapılan tensikat yeterli olmamış ve 1933 yılında Darülfünun’un tasfiyesine kadar devam eden bir süreç başlamıştır.¹⁸⁰

Darülfünun’a yöneltilen eleştirilerin iki merkezde toplandığı görülmektedir. Bunlardan birisi; Darülfünun’un öğretim üyelerinin Cumhuriyet’in gerçekleştirdiği inkılaplara aleni karşı çıkmaları ya da pasif direniş göstermeleridir. Diğer ise Darülfünun öğretim kadrosunun ciddi, orijinal ve topluma yararlı bilimsel çalışmalar yapmakta gerekli başarıyı gösteremeyip yetersiz düzeyde kimselerin çeşitli yollarla Darülfünun’a alınmasında kurumun bir araç gibi kullanılmasıdır.¹⁸¹

Darülfünun’un lağvedilme gerekçesi olarak inkılaplar karşısındaki durumunu anlatan Maarif Vekili Dr. Reşit Galip’in 1 Ağustos 1933 tarihinde *Hakimiyet-i Milliye*’de yayımlanan konuşmasındaki sözleri durumu özetler niteliktedir:

¹⁷⁶ *Talebe Rehberi 1931-1932/1932-1933*, s. 160.

¹⁷⁷ *Talebe Rehberi 1931-1932/1932-1933*, s. 167.

¹⁷⁸ İlahiyat Fakültesine dair genel kaideler bölümünde Edebiyat Fakültesi ile müşterek olarak okutulacak dersler; Tarih-i Felsefe, İslam Feylesofları, İçtimaiyat ve Ahlâk, Ruhیات olarak zikredilmiştir. Bkz. *Talebe Rehberi 1931-1932/1932-1933*, s. 328; İlahiyat Fakültesi’nde okutulan dersler, hocalar ve saatlerine ilişkin bilgilerin yer aldığı bölümde ise İçtimaiyat, Felsefe Tarihi, İslam Felsefesi ve Ruhیات derslerinin Edebiyat Fakültesi ile müşterek okutulduğu belirtilmiş ancak Ahlâk dersinden söz edilmemiştir. Bkz. *Talebe Rehberi 1931-1932/1932-1933*, s. 333. Bu durum kaideler bölümünün önceki talebe rehberlerinden öylece aktarıldığını ahlâk dersinin ise içtimaiyat dersi ile birlikte anılıp şeklen varlığını koruduğu, derslerde yoğun olarak içtimaiyata dair bahislere yer verildiği intibayı uyandırmaktadır. Dersler bölümünde ahlâk dersinin ismen zikredilmeyişi bunu teyit etmektedir.

¹⁷⁹ Osman Kafadar, *a.g.e.*, s. 247-250.

¹⁸⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 323.

¹⁸¹ Abdurrahman Siler, *a.g.t.*, s. 288.

“Memlekette siyasî, içtimaî büyük inkılâplar oldu. Darülfünun bunlara karşı bîtaraf bir müşahit kaldı... Hukukta radikal değişiklikler oldu. Darülfünun yalnız yeni kanunları tedrisât programına almakla iktifa etti... Harf inkılâbı oldu, öz dil hareketi başladı. Darülfünun hiç tınmadı... İstanbul Darülfünunu artık durmuştu. Kendisine kapanmıştı, vüstaî bir tecerrüt içinde haricî âlemden elini ayağını çekmişti... Türkiye gibi radikal bir inkılâp memleketinde vatanın müstakbel zimamdarlarının terbiyesi, hayattan bu kadar uzak kalan, inkılâbın seyrinden bu kadar geride duran bir müessese artık daha uzun müddet tevdi edilemezdi... İşte memlekete yapabileceğini yapmış, verebileceğini vermiş, hayatını tamamlamış olan İstanbul Darülfünunu... bugünden itibaren tarihe karışan müesseseler zümresine iltihak etmiştir.”¹⁸²

Cumhuriyet’in kurulması ile başlayan Darülfünun tensikatı tartışmaları 1930 yılı başında şiddetlenmiş, Darülfünun’a yöneltilen tenkitlerin yanında Darülfünun’u daha iyi bir hâle getirmek gerektiği genel kanaatinin de olduğu müşahade edilmiştir. Bunun için çeşitli prosedürler yerine getirilerek İsviçre Hükûmetinin tavsiyesiyle Cenevre Üniversitesi pedagoji profesörlerinden Albert Malche Ocak 1932’den itibaren Türkiye’ye gelerek Darülfünun’da incelemelerde bulunmuş ve bir rapor hazırlamıştır. Bu raporun üçüncü bahsi olan “icrası icap eden ıslahat” bölümünde Darülfünun’a ilişkin düzenlemelerin ve eksikliklerin giderilmesinin belli bir süreç içerisinde yapılması tavsiye edilmiştir. Malche, yeni üniversiteyi ilmî muhtariyete sahip idari açıdan Maarif Nezareti’ne bağlı bir devlet kuruluşu olarak tasavvur etmiştir. Buna rağmen Maarif Vekili Reşid Galip Bey, Atatürk’ün söz konusu rapor hakkındaki şahsi görüşlerini dikkate alarak Darülfünun’un lağvedilerek yerine yeni bir üniversitenin kurulması kararını uygun görmüştür. 2252 sayılı İstanbul Darülfünunu’nun İlgasına ve Maarif Vekâleti’nce Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair Kanun, 31 Mayıs 1933 tarihinde kabul edilmiş, 31 Temmuz 1933 tarihinden itibaren İstanbul Darülfünun’u ve ona bağlı bütün müesseseler kadro teşkilatı ile beraber ilga edilmiştir. Öğretim kadrosunun 240 kişiden 157’si belirsiz kıstaslara göre açığa alınmıştır.¹⁸³

¹⁸² Osman Kafadar, *a.g.e.*, s. 253-254; Ayrıca bkz. Halis Ayhan, *Türkiye’de Din Eğitimi (1920-1998)*, İFAV, İstanbul, 1999, s. 45.

¹⁸³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 326-335; Osman Kafadar, *a.g.e.*, s. 247-255.

18 Kasım 1933 tarihinde açılan İstanbul Üniversitesi'nin 11 Ekim 1934 tarihli İstanbul Üniversitesi Talimatnamesi'nde yeni kurulan üniversitenin Tıp, Hukuk, Fen, Edebiyat Fakültelerinden oluşacağı belirtilmiş; İlahiyat Fakültesi kapatılmış yerine Edebiyat Fakültesi'ne bağlı öğrenci yetiştirmeyen yalnızca araştırma yapabilme amaçlı tesis edilmiş olan İslam Tetkikleri Enstitüsü kurulmuştur.¹⁸⁴

1933 Darülfünun reformundan sonraya bakıldığında Malhce'nin raporunda Edebiyat Fakültesi için önerdiği 12 kürsüden yalnızca “Sosyoloji, Ahlâk, Eğitim” kürsüsü ve “Felsefe Tarihi, Genel Psikoloji”, “Mantık, Bilgi Teorisi, Bilim Sınıflama” kürsülerinin kaldığı görülmektedir. İçtimaiyat ve Ahlâk kürsüsünde reformdan önce Müderris İsmail Hakkı bulunurken; reformdan sonra Ord. Prof. Gerhard Kessler, Doç. Ziyaeddin Fahri [Fındıkoğlu], Doç. Hikmet Sadık'ın bulunduğu görülmektedir.¹⁸⁵

Yeni üniversitede Edebiyat Fakültesi'nin 1937-1938 eğitim-öğretim yılına ait *Talebe Kılavuzu*'na göre Felsefe Bölümü lisansı dört ana disipline ayrılmaktadır: “Umumi Felsefe ve Mantık”, “Felsefe Tarihi”, “Ruhیات ve Terbiye”, “Sosyoloji ve Ahlâk”. Sosyoloji ve Ahlâk alanında bulunan derslerin; Genel Tarih, İktisat, Amme Hukuku derslerinden müteşekkıl olduğu ve alanın ana disiplinlerinden biri olan Ahlâk alanına dair bir dersin bulunmadığı görülmektedir.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Osman Kafadar, *a.g.e.*, s. 252; Halis Ayhan, *a.g.e.*, s. 48; Mahmut Kaya, “İslam Tetkikleri Enstitüsü”, *DİA*, C. 23, s. 56-57. Ayrıca bkz. Nazan Maksudyan, *Türkçülüğü Ölçmek Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi 1925-1939*, Metis Yayınları, İstanbul, 2005, s. 74-80.

¹⁸⁵ Osman Kafadar, *a.g.e.*, s. 259-260.

¹⁸⁶ Osman Kafadar, *a.g.e.*, s. 291.

2. DARÜLFÜNUN DIŞINDAKİ YÜKSEKOKULLARINDA AHLÂK DERSLERİ

2.1. Medreselerde Ahlâk Dersleri

İslâm dünyasının zamanla kurumsallaşmış, kökleşmiş, örgün eğitim kurumu olan medrese, genellikle naklî ilimlerin okutulduğu bir müessese olarak bilhassa Türklerin katkıları ile biçimlenmiştir. Medreselerin programları, işlevselliklerini sürdürdükleri dönem itibariyle ihtiyaçlar doğrultusunda tesis edilmiştir.¹⁸⁷ Buna bağlı olarak Tanzimat ile şekillenen dönemsel ihtiyaçlarla beraber başta eğitim alanı olmak üzere devlet düzeninde ve kamu alanında büyük tebdil ve tahvil girişimleri başlamıştır. Geleneksel kurumlardan biri olan medreselerin başta hukuk ve adalet alanlarında olmak üzere çeşitli sahalarda gerekli memurların yetiştirilmesi görevini artık ifa edemez duruma geldiği ve işlevselliğini yitirdiği düşünülmüştür.¹⁸⁸

20. yüzyıla kadar klasik medrese sistemi, dinî ilimlerin, özellikle de İslâm fıkının tedris edildiği bir kurum olarak varlığını sürdürmüştü; tarz-ı tedrisi ve ders programları önemli oranda değişmeden kalmıştır.¹⁸⁹ Osmanlı medreselerinde genel olarak başta Fıkıh, Tefsir, Kelâm, Akâid ve Ahlâk gibi dini-hukuki dersler okutulurken, Hikmet, Mantık ve Hendese gibi aklî ilimler de yardımcı ilimler olarak tedris edilmiştir.¹⁹⁰

Osmanlı'da gerçekleşen reform hareketlerinden etkilenen medreselerle ilgili ilk hareketliliğin 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilan edilmesinden önce 1284/1867 senesinde İstanbul medreselerindeki müderrislerinden on beş kişilik ulema grubunun medreselerin genel durumunu istişare etmek üzere bir araya gelmesi ile

¹⁸⁷ Osman Kafadar, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁸⁸ Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁸⁹ Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁹⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 20-23; Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 36.

meydana geldiği bilinmektedir. Ulema bu istişare neticesinde hazırladığı raporu Şeyhülislâma sunmuştur.¹⁹¹

Medrese ıslahatı ile ilgili ilk çalışmalardan II. Meşrutiyet dönemine kadar genel olarak önemli sonuçlar meydana getirecek tedbirler alınmamıştır.¹⁹² II. Meşrutiyet'in ilanı, medreselerin ıslahı meselesinin gündeme getirilmesini kolaylaştırarak bazı uygulamalar yapılmasına da uygun ortam sağlamıştır. Ders Vekâleti ve Meşihat Makamı tarafından hazırlanan, 2 Safer 1328/13 Şubat 1910 tarihinde İstanbul Fatih'teki Tabhâne Medresesi'nde kamuya duyurulan Nizamname, II. Meşrutiyet sonrası ıslahat hareketlerinden ilkidir. Törende Ders Vekili Hâlis Efendi, Şeyhülislâm Hüseyin Hüsnü Efendi, Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa, Maarif Nâzırı Emrullah Efendi, Sadrazam İbrahim Halil Paşa gibi üst düzey devlet adamı hazır bulunurken çok sayıda ulema ve mebus da törene iştirak etmiştir.¹⁹³ Hükümete sunulan bu Nizamnâme, bazı küçük değişikliklerle 16 Safer 1328/27 Şubat 1910 tarihinde padişah tarafından onaylanmış Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi adıyla yayımlanmıştır. Nizamnâmede medreselerin tedris müddeti on iki yıl olarak belirlemiş olup hazırlanan programda Ahlâk dersi bulunmamaktadır.¹⁹⁴ Nizamnâme medreselerin ıslahı konusunda önemli bir adım sayılsa da hükümetin gerekli yardım ve ödenekleri yapmaması nedeniyle uygulanamamıştır.¹⁹⁵ Ayrıca 1912-1913 Balkan Harbi dolayısıyla İstanbul'daki eğitim müesseselerinin kapatılması, talebelerin gönüllü asker olarak savaşa katılması, ıslahla ilgili düzenleme yapılmamış olması bu nizamnâmenin uygulanmasını engelleyen diğer unsurlardır.¹⁹⁶

Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırı olduğu döneminde Medresetü'l-Mütehassisin adıyla 1. Sarf ve Nahiv; 2. Mantık ve Meâni; 3. Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh; 4. Kelâm ve Hikmet; 5. Tefsir ve Hadis şubelerinden oluşan beş şubeli ve tahsil müddeti dört yıl olan

¹⁹¹ Hüseyin Atay, *a.g.e.*, s. 170; Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁹² Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ yayınları, Ankara, 2002, s. 39.

¹⁹³ "Alem-i İslâm'a Bir Tebşir: Medaris-i İslâmiye'de Bir Hatve-i Tekamül", *Sırat-ı Müstakim*, İstanbul, 4 Kanunîsânî 1325 [17 Ocak 1910], C. III, S. 76, s. 377-382.

¹⁹⁴ "Alem-i İslâm'a Bir Tebşir: Medaris-i İslâmiye'de Bir Hatve-i Tekamül", *Sırat-ı Müstakim*, s. 381; Hüseyin Atay, *a.g.e.*, s. 233-234; Osman Ergin, *a.g.e.*, C. I, s. 121; Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 131-132; Zeki Salih Zengin, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁹⁵ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 124; Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 135-136.

¹⁹⁶ Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 139; Hamit Er, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri*, Rağbet yayınları, İstanbul, 2003, s. 38.

bir kurum tesis edilmesi düşünülmüştür.¹⁹⁷ Hikmet Şubesi'nde okutulacak dersler hakkında bilgi bulunmasa da İlm-i Hikmet'in bir cüzü olarak Ahlâk konularına bir şekilde yer verildiği düşünülebilir.

2.1.1. Medresetü'l-Vâizin

Evkâf Nezareti tarafından vaizler yetiştirmek amacıyla 28 Aralık 1912 tarihinde Soğuk Çeşme Vâni Efendi Medresesi'nde Medresetü'l-Vaizin adıyla yeni bir medrese tesis edilmiştir. Okutulan dersler arasında Ahlâk dersi zikredilmemektedir.¹⁹⁸ Şubat 1914 tarihinde Evkâf Nazırı Hayri Efendi'nin başkanlığında *Medresetü'l Vaizin Nizamnamesi* hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. Nizamnamenin ilk maddesinde Medresetü'l-Vaizin'in gayesi; "mekârim-i ahlâkiyyi ve Din-i Mübîn-i İslâm'ı terakkiyât-ı medeniyye hâdim, hikem-i celile ve mev'iza-i hasene-i içtimaiyesini neşr ve ta'mim erbab-ı irşad ve duât yetiştirmek" sözleriyle dile getirilmiştir. Nizamnamede idare, tedris, ders programı, kabul şartları ve talebenin hakları ile sorumluluklarına yer verilmiştir. Tedris müddeti dört sene olan Medresetü'l-Vaizin'de okutulacak dersler arasında İlm-i Ahlâk dersinin de zikredildiği görülmektedir.¹⁹⁹ 1333/1915 yılına ait ders programında Ahlâk dersinin zikredilmeyip üçüncü ve dördüncü sınıfta birer saat olarak Mehmet Ali Ayni Bey'in Felsefe dersini okuttuğu belirtilmiştir. Ayrıca dördüncü sınıfta Diyarbakırlı Ziya Bey [Ziya Gökalp] tarafından İlm-i İçtima' ve Terbiye dersinin tedris edildiği görülmektedir.²⁰⁰ Medresetü'l-i İrşad-ı Vaizin ve Eimme ve Hutabâ Şubesi'nden mezun olan talebelerin mezuniyet belgelerine bakıldığında aldıkları dersler arasında İlm-i Ahlâk dersinin yer aldığı görülmektedir.²⁰¹

¹⁹⁷ "Medresetü'l-Mütehassisin Nizamnâmesi", *Sebilürreşad*, C. 12, S. 287, 14 Rebiülahir 1332 [12 Mart 1914], s. 11-12.

¹⁹⁸ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 160; Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 179; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s. 347.

¹⁹⁹ Yusuf İzzettin Aktaş, bu bilgileri Evkâf Nezareti, *Medresetü'l-Vaizin Nizamnamesi ve Talimatnamesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1329/1332'den ve *Düstur*, Tertib-i Sâni, C. 6, s. 215'ten almıştır. Bkz. Yusuf İzzettin Aktaş, *a.g.t.*, s. 42.

²⁰⁰ "Medresetü'l-Vaizin'in Dürus ve Muallimînini Gösterir Cedveldir", *Ceride-i İlmiye*, Rebiülevvel 1333 [1915], Sene: 1, S. 9, s. 573-576.

²⁰¹ "Medresetü'l-i İrşad-ı Vaizin ve Eimme ve Hutaba Şubelerinden 336 Senesi Başşehadetname Neş'et Eden Efendilerin Esamîsidir", *Ceride-i İlmiye*, İstanbul, Zilhicce 1338, C. 5, S. 62, s. 1995-1996.

Medresetü'l-Vaizin ile 1913 yılında tesis edilen Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutaba²⁰² 1919 yılında Meresetü'l-İrşad adı altında birleştirilerek Darü'l-Hilafeti'i-Aliye'ye bağlanmıştır. Vaizin Şubesinin tedris müddeti üç yıl; Eimme Şubesi'nin ise iki yıl olarak belirlenmiştir. Eimme Şubesi'nde okutulacak dersler arasında Ahlâk dersi bulunmaktadır. Bunun yanında Vaizin Şubesi'nde de İlm-i Ahlâk dersinin tedris edildiği görülmektedir. Vaizin Şubesi dersleri arasında İlm-i İçtima' dersinin bulunması dikkat çekicidir.²⁰³

2.1.2. Islâh-ı Medaris Nizamnamesi

Medreselerin ıslahı taraftarı olan Evkâf Nazırı Mustafa Hayri Efendi, 16 Mart 1914 tarihinde Şeyhülislamlık makamına getirildikten sonra 1 Ekim 1914 tarihinde *Islâh-ı Medaris Nizamnâmesi*'ni yayımlamıştır. Bu nizamname ile medreselerin merkezi bir sistem içerisinde toplanması öngörülmüştür. İstanbul'daki medreseler üzerinde yapılan araştırma ile oluşturulan yeni yönetmelikle medreseler, Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye adıyla birleştirilmiş, öğretim süresi on iki yıl olarak düşünülmüştür. Buna göre medrese üç bölümden oluşmaktadır: 1. Tâlî Kısım-ı Evvel; 2. Tâlî Kısım-ı Sâni; 3. Kısım-ı Âlî. Her kısmın öğretim süresi dört sene olarak belirlenmiştir. Medreseye kabul edilmek için en az altı yıllık İbtidâî mektep bitirmiş olma şartı koşulmuştur.²⁰⁴ Bu nizamnâme'ye göre Tâlî Kısım-ı Evvel için belirtilen dört yıllık programda ikinci sene haftada bir saat olarak "Ulûm-ı Ahlâkıyye ve İçtimaiyye" dersi ile üçüncü ve dördüncü sene haftada birer saat olarak "Hadis-i Şerif [Ahlâkıyyât ve İçtimaiyyata ait]" dersi okutulmuştur.²⁰⁵ Talî Kısım-ı Evvel'de okutulacak kitaplara yer verilerek Hadis-i Şerif dersinde okutulacak metinler: "Ahlâkî ve içtimâî ehadis-i şeriften münasiplerini muhtevi müderrisler tarafından bir mecmua vücuda getirilip sene-i âtiyede okutturulmak üzere bu sene Nevevî'nin *Ehâdis-i Erbaîn*'inin tedrisi" olarak belirtilmiştir.²⁰⁶ Ulûm-ı Ahlâkıyye ve İçtimaiyye dersi için

²⁰² Hüseyin Atay, *a.g.e.*, s. 311; Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 182; Mustafa Ergün, *a.g.e.*, s. 348.

²⁰³ Hüseyin Atay, *a.g.e.*, s. 314; Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 183; Yusuf İzzettin Aktaş, *a.g.t.*, s. 43.

²⁰⁴ *Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme*, Matbaa-i Ahmet Kamil, İstanbul, 1333/1330, s. 9-10; Ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 16; Hamit Er, *a.g.e.*, 2003, s. 74; Zeki Salih Zengin, *a.g.e.*, s. 112-113.

²⁰⁵ *Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme*, s. 14.

²⁰⁶ *Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme*, s. 17.

okutulacak metinler hakkında ise: “Hakkı Behiç Bey’in Malumat-ı Medeniyye ve Ahlâkıyye kitabı tedris olunacaktır” ifadesi yer almıştır.²⁰⁷

Bu kısımda Ahlâk derslerinin İctimaiyat ile birlikte okutulması ahlâk anlayışında İctimaiyata dayalı bir perspektif tesis edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Bunun ötesinde Ahlâk ve İctimaiyata dayalı Hadis derslerinin okutulması, dini naslardan ahlâkî çıkarım yapma ameliyesi yanında; akla dayalı bir ilim olarak tesis edilen içtimaiyata dayalı hadis okuması yapıldığını da göstermektedir. Buna bağlı olarak dönemsel fikri etkilerin dini naslar alanında da tatbik edilmesi durumu söz konusu olmuştur. Ayrıca İctimaiyat ilminin özellikle Ahlâk alanı ile birlikte kurgulanmak istenmesi dikkat çekicidir.

Talî Kısım-ı Sanî’de Ahlâk dersine yer verilmediği ancak Talî Kısım-ı Evvel’de Ahlâk’ın yanında zikredilen İctimaiyat’ın “İlm-i İctima’” adıyla müstakil olarak sekizinci sene haftada bir saat olarak okutulduğu belirtilmiştir.²⁰⁸ Talî Kısım-ı Sâni’de yer alan Hadis dersinde okutulacak metinler hakkında: “beşinci ve altıncı sınıfların her ikisinde Birgivi’nin *Usûl-i Hadis* metni gösterildikten sonra ahlâkıyyât ve içtimaiyyata müteallık ve bahse mülayim ehâdis-i şerif ilave olunmak ve kitap ikmal edilmek şartıyla Tirmizi’nin *Şemâil-i Şerîfesi*’nin tedrisi” ifadeleri kullanılmıştır.²⁰⁹

Âlî kısımda ise özel olarak Ahlâk dersine yer verilmemiş, buna rağmen dört yıllık tedris müddetinde her yıl haftada bir saat Felsefe dersinin okutulduğu belirtilmiştir.²¹⁰ Felsefe dersi için tedris olunacak eserler hakkında verilen bilgiler Felsefe derslerinde Ahlâk derslerine de yer verildiğini göstermektedir. Okutulacak konular şunlardır: “Birinci sınıfta Mantık tatbiki, ikinci sınıfta Ahlâk-ı nazarî ve amelî, üçüncü

²⁰⁷ *Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme*, s. 19.

²⁰⁸ *Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme*, s. 15.

²⁰⁹ *Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme*, s. 20. İlm-i İctima dersinde tedris olunacak eserler hakkında “tahrîrî olarak tedrisi” ibaresi kullanılmıştır. Bkz. *Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme*, s. 21.

²¹⁰ *Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme*, s. 16.

sınıfta İlm-i ma-bade't-tabîa ve dördüncü sınıfta Tarih-i Felsefe-i İslâm okutturulması ve bu sene baştan başlanarak ilm-i ruh gösterilmesi ve tedrisatın tahriri olarak temini.”²¹¹

Bu Nizamnamenin 19.-21. maddeleri ile Darü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi'nin Âlî kısmının üzerinde ulûm ve fûnûn'da mütehassis yetiştirmek gayesiyle iki yıllık eğitim süresi olan Medresetü'l-Mütehassisin adıyla yalnızca Medrese-i Âliye mezunu kimselerin kabul edildiği bir kısım vücuda getirilmesi tasarlanmıştır.²¹² Nizamnameye göre bu kısım, 1. Tefsir ve Hadis, 2. Fıkıh, 3. Kelâm ve Tasavvuf ve Felsefe olmak üzere üç şubeli olarak düşünülmüştür. Kelâm ve Felsefe ve Tasavvuf Şubesi'nde yer alan dersler içerisinde Felsefe dersleri bulunmasına rağmen Ahlâk dersi bulunmamaktadır. Ancak Ahlâk dersi, Felsefe içerisinde bir şekilde tedris ediliyor olmalıdır. Ayrıca İlm-i İctima' dersine yer verildiği görülmektedir.²¹³

Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nin 6 Safer 1335/19 Teşrinisânî 1332/2 Aralık 1916 tarihli ders cetveli ve müfredat programında²¹⁴ tedris müddeti İhzârî kısımda iki sene, Tâlî Kısım-ı Evvel, Tâlî Kısım-ı Sâni ve Kısım-ı Âlî üçer sene olmak üzere on bir sene olarak görünmektedir. Bu kısımlardan yalnızca Âlî Kısım'da her üç sene haftada birer saat olmak üzere Felsefe-i Cedide ile İlm-i İctima dersleri okutulmuş olup doğrudan Ahlâk dersine yer verilmemiştir.²¹⁵ Felsefe-i Cedide dersinde okutulması istenilen konu ve eserler olarak “...birinci sınıfta İlmü'n-Nefs, ikinci sınıfta İlm-i Mantık-ı Tatbikî (Fenn-i Menâhic) ve İlm-i Ahlâk, üçüncü sınıfta Mâ-Ba'de't-Tabîa (Felsefe-i Âlî) tedris olunacaktır. Mantık-ı Tatbikî ile Mâ-Ba'de't-Tabîa [İzmirli] İsmail Hakkı Bey'in *Menâhic* ve *Muhtasar Felsefe-i Âlî* nam kitaplarından takip edilecektir. İhtâr: Bu seneye mahsus olmak üzere üçüncü sınıfta İlmü'n-Nefs takip olunacaktır.”²¹⁶ İlm-i İctima' dersinde okutulacak konularla ilgili olarak “birinci sınıfta İlm-i İctimâ'ın usul ve kavâid-i

²¹¹ *Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme*, s. 23.

²¹² Mustafa Ergün, *a.g.e.*, s. 349; Yusuf İzzettin Aktaş, *a.g.t.*, s. 48-49.

²¹³ Yusuf İzzettin Aktaş bu bilgiyi *Ceride-i İlmiye*, S. 14, Şaban 1333, s. 91'den almıştır. Bkz. Yusuf İzzettin Aktaş, *a.g.t.*, s. 49; Osman Ergün, *a.g.e.*, s. 165.

²¹⁴ Bu konudaki bilgi paylaşımı için Arzu Güldöşüren'e ve Zeynep Altunbaş'a teşekkür borcum vardır.

²¹⁵ *Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi İhzârî, Kısım-ı Evvel, Kısım-ı Sâni, Kısım-ı Âlî Ders Cedvelleri ve Müfredat Programları 1332-1333*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Şehzadebaşı, 1335, s. 3-5.

²¹⁶ *Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi İhzârî, Kısım-ı Evvel, Kısım-ı Sâni, Kısım-ı Âlî Ders Cedvelleri ve Müfredat Programları 1332-1333*, s. 11-12.

umûmiyesi, ikinci sınıfta hâdisât-ı diniye, üçüncü sınıfta hâdisât-ı ahlâkiye mebâhisi tedris olunacaktır.” ifadeleri yer almaktadır.²¹⁷

Bu programa bakıldığında önceki yıla göre hazırlık kısmının eklenmesi, talebenin asıl kısımların tahsiline başlamak için yeterli donanıma sahip olmasını sağlamak amacına yönelik olmalıdır. 1916 yılına ait bu programda doğrudan Ahlâk dersi yer almasa da Felsefe dersi içerisinde yer verilmiştir. Bunun yanında İlm-i İctima dersi içerisinde ahlâkî pratiklerle ilgili konuların yer alması, medrese içerisin içtimaiyata dayalı bir ahlâkî bakış açısı kazandırılmak istendiğini düşündürmektedir.

2.1.3.1917 Medrese Islahatı

8 Mayıs 1916 tarihinde Şeyhülislam görevine getirilen Musa Kazım medreselerde yeni bir düzenlemeyi gerekli görmüştür. 1917 yılında yayımlanmış olan Nizamnamenin birinci ve ikinci maddesi gereğince Osmanlı memleketindeki bütün medreseler Makam-ı Meşihat’e bağlanmış olup medrese açılması gerekli görüldüğü takdirde bununla ilgilenecek olan merciin Makam-ı Meşihat olduğu belirtilerek İstanbul sınırları içerisindeki medreseler “Darü’l-Hilafeti’l-Âliye Medresesi” adı altında birleştirilmiştir.²¹⁸ Bu Nizamnamenin İstanbul haricindeki medreseleri de kuşatarak tek çatı altında toplayan umumi kararlar ihtiva ettiği görülmektedir. Nizamnamenin 3. 4. ve 5. maddeleri, medresede bazı yapısal değişikliklere işaret etmekte ve medreseyi İptida-i Hariç, İptida-i Dâhil ve Sahn olarak üç kısma ayırmaktadır. Her üç bölümün de tedris süreleri üçer yıl olarak belirlenmiştir. Bunun yanında Medresetü’l-Mütehasşisin’in adı Medrese-i Süleymaniye olarak değiştirilmiş ve öngörülen bu düzenlemelerin taşra medreselerinde yapılması vazifesi Makam-ı Meşihat’e tevdi olunmuştur.²¹⁹

Bu nizamnameye göre Medrese-i Süleymaniye’nin tedris müddeti de üç seneye çıkartılmış ve 1. Tefsir ve Hadis, 2. Fıkıh, 3. Kelâm ve Hikmet 4. Edebiyat olarak dört

²¹⁷ *Darü’l-Hilafeti’l-Âliyye Medresesi İhzarî, Kısım-ı Evvel, Kısım-ı Sâni, Kısım-ı Âlî Ders Cedvelleri ve Müfredat Programları 1332-1333*, s. 13.

²¹⁸ Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 163-164; Hüseyin Atay, *a.g.e.*, s. 285-286; Yusuf İzzettin Aktaş bu bilgiyi “Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun”, *Ceride-i İlmiye*, S. 31, Cemaziyelevvel 1335 [Şubat-Mart 1917], s. 877-880’den aldığını belirtmiştir. Bkz. Yusuf İzzettin Aktaş, *a.g.t.*, s. 50.

²¹⁹ Yusuf İzzettin Aktaş bu bilgiyi “Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun”, *Ceride-i İlmiye*, S. 31, Cemaziyelevvel 1335 [Şubat-Mart 1917], s. 877-880’den aldığını belirtmiştir. Bkz. Yusuf İzzettin Aktaş, *a.g.t.*, s. 50.

şubeli düşünülmüştür.²²⁰ Bu şubelerden yalnızca Kelâm ve Hikmet Şubesi'nde İlm-i Nefs ve Ahlâk dersinin okutulduğu belirtilmektedir.²²¹

İptidai Dahil, İptidai Hariç ve Medrese-i Sahn kısımlarında tedris olunan dersler içerisinde Ahlâk dersine tesadüf edilmemektedir. Buna rağmen Medrese-i Sahn'da haftada bir saat okutulmak üzere İlm-i İçtima' dersine yer verilmiştir.²²²

Bu nizamnameden altı ay sonra 16 Zilhicce 1335/4 Teşrinievvel 1333/3 Ekim 1917 tarihli Darülhilafetilâliye Medresesiyle Taşra Medresesini içine alan daha detaylı bir nizamname hazırlanmıştır.²²³ Buna göre Medrese-i Süleymaniye'deki İlmü'n-Nefs ve Ahlâk dersinin Dersiâmdan Eşref Efendi-zade Şevketi Efendi tarafından tedris edildiği belirtilirken Medrese-i Sahn'daki İlm-i İçtima dersini Fuat Hulusi Bey'in okuttuğu belirtilmektedir.²²⁴

1918 yılına ait Darülhilafetilâliye Medresesi ders cetvelinde İptidai Dahil'de Felsefe ve İçtima dersinin üç sınıfın tamamında haftada birer saat okutulduğu belirtilirken Ahlâk dersinin bulunmadığı müşahade edilmektedir. Medrese-i Süleymaniye'nin Edebiyat Şubesi hariç diğer şubeleri muhafaza ettiği görülürken Kelâm ve Hikmet Şubesi'nde üç yılın tamamında haftada iki saat olarak İlmü'n-Nefs ve Ahlâk derslerinin İstanbullu Şevketî tarafından tedris olunduğu belirtilmiştir.²²⁵

2.1.4. Medâris-i İlmiye Nizamnamesi

Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi, medreselerin ıslahına yönelik bir diğer hareket olarak 23 Nisan 1920 tarihinde açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından hazırlanmıştır. Bu Nizamname ile medreseler, Darülhilafe medreseleri ve eski medreselerin ıslahı ile ortaya çıkan Medâris-i İlmiye olarak ikiye taksim edilmiştir. Bu nizamname Medâris-i İlmiye göz önünde bulundurularak vücuda getirilmiş ve Medâris-i

²²⁰ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 166; Yusuf İzzettin Aktaş bu bilgiyi "Medaris-i İlmiye Hakkında Kanun", *Ceride-i İlmiye*, S. 31, Cemaziyelevvel 1335 [Şubat-Mart 1917], s. 877-880'den aldığını belirtmiştir. Bkz. Yusuf İzzettin Aktaş, *a.g.t.*, s. 50.

²²¹ Hüseyin Atay, *a.g.e.*, s. 290.

²²² Hüseyin Atay, *a.g.e.*, s. 290-291.

²²³ Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 165-166; Yusuf İzzettin Aktaş, *a.g.t.*, s. 51.

²²⁴ Yusuf İzzettin Aktaş bu bilgiyi "Darülhilafetilâliye Medarisi Kadrosu Süleymaniye Medresesi", *Ceride-i İlmiye*, Sayı: 33, Zilhicce 1335, s. 959-967'den aldığını belirtmektedir. Bkz. Yusuf İzzettin Aktaş, *a.g.t.*, s. 51-52.

²²⁵ Bkz. Yusuf İzzettin Aktaş, *a.g.t.*, s. 52-53.

İlmiye'nin Darülhilafe Medreseleri gibi Şer'îye Vekâleti'ne bağılı olduğı halde tahsil müddeti 12 yıl olarak belirlenmiştir.²²⁶ Nizamnamenin 24. maddesinde Medaris-i İlmiye'ye ait program verilmiş ancak bu programda Ahlâk dersinin bulunmadığı hatta Mantık dersi haricinde Felsefe derslerine de yer verilmediğı müşahede edilmektedir.²²⁷

²²⁶ Halis Ayhan, *a.g.e.*, s. 10-11.

²²⁷ Yusuf İzzettin Aktaş bu bilgileri "Medâris-i İlmiye Nizamnamesi", *Sebilürreşad*, C. 19, Sayı: 481, 12 Ramazan 1339/21 Mayıs 1337, s. 135-136'dan aldığını belirtmektedir. Bkz. Yusuf İzzettin Aktaş, *a.g.t.*, s. 53-54.

2.1.5.1923 Medrese Islahatı

30 Rebiulevvel 1342/10 Teşrinisâni 1339/10 Kasım 1923 tarihli *Darü'l-Hilafe Medreseleri Ders Cedvelleri ve Müfredat Programı* 'nın ilk kısmında verilen izahat ile bu programın Şer'îye Vekâleti'nde teşekkül eden encümen tarafından uzun müzakereler sonucunda oluşturulduğu ve ders programında Vekalet'ce kabul gören bazı değişikliklerin yapıldığı belirtilmiştir. Medresenin kısımları arasında İhzarî kısma da yer verildiği ve önceki yıllardaki yapısını koruduğu görülmektedir. Bunun yanında programın ilk kısmında yer alan altıncı maddede Felsefe dalları olarak diğer ilimlerin tedris usulü hakkında bilgi verilmiştir: "İlmü'n-Nefs, İlm-i Mantık, İlm-i Ahlâk, İlm-i Mâba'de't-tabîa Felsefe'nin aksâmındandır. İlmü'n-Nefs ruh, İlm-i Mantık kavânîni fikriye, İlm-i Ahlâk ise hayır ve vazife ilmidir. Binâenaleyh bunlar beşere müteallikdir, fikrin ve fiilin zât-ı mevzûudur. Mâba'de't-tabîa ise mebâdî ve il-el-i evvel ilmidir. Şu halde Mantık İlmü'n-Nefs'den, Ahlâk Mantık'dan, Mâba'de't-tabîa da bunların hepsinden sonra okutulmak lâzımdır..."²²⁸

Tedris müddeti iki sene olan İhzarî kısımda her iki yılda da haftada üç saat Musâhabât-ı Diniye ve Ahlâkiye dersine yer verilmiştir. Tahsil süresi üç yıl olan Tâlî Kısım-ı Evvel (İbtida-i Haric)'de okutulan dersler arasında Ahlâk dersine tesadüf edilmemektedir. Tedris süresi üç yıl olan Tâlî Kısım-ı Sâni (İbtida-i Dahil)'de her yıl birer saat olmak üzere Hadis-i Şerif (Ahlâkiyât ve İçtimaiyâta dair) dersi tedris edilirken başka bir Ahlâk dersine yer verilmediği görülmektedir. Üç yıllık tedris müddetine sahip Kısım-ı Âlî (Sahn)'da ikinci sınıfta haftada üçer saat olmak üzere İlm-i Ahlâk dersinin okutulduğu görülmektedir. Ayrıca Terbiye ve İçtima' dersi de bulunmaktadır. Tahsil süresi üç sene olan Medresetü'l-Mütehassısîn (Medrese-i Süleymaniye) ders programına bakıldığında yalnızca Kelâm ve Hikmet Şubesi'nde İlm-i Nefs ve Ahlâk dersinin bulunduğu görülmektedir.²²⁹

²²⁸ *Darü'l-Hilafe Medreseleri Ders Cedvelleri ve Müfredat Programı*, Öğüd Matbaası, Ankara, 30 Rebiulevvel 1342/10 Teşrinisâni 1339 [10 Kasım 1923], s. 6-7. Ayrıca yedinci maddede Terbiye dersinin muallim ve mürebbi yetiştirmek için öneminden bahsedilerek Kısım-ı Âlî programına da Terbiye ve İçtima' dersinin ilave edildiği belirtilmiştir. Bkz. *Darü'l-Hilafe Medreseleri Ders Cedvelleri ve Müfredat Programı*, s. 7. Bu belgeyi paylaşarak çalışmaya katkı sağlayan Arzu Güldöşüren ve Zeynep Altunbaş'a müteşekkirim.

²²⁹ *Darü'l-Hilafe Medreseleri Ders Cedvelleri ve Müfredat Programı*, s. 7-13.

İhzari sınıfta tedris olunan Musahabât-ı Diniye ve Ahlâkiye dersinde birinci sınıfta okutulan konular şunlardır:

“Allahu Teâlâ hazretlerine iman - Cenâbı Hakk’ı asla hâtırdan çıkarmamak - Her iyiliğin başı Allah sevgisi ve Allah korkusudur - Allahu Teâlâ hazretlerine karşı vazifemiz - Peygamberlere iman - Hâtemü'l-enbiyâ, Sîret-i Nebeviye - Peygamberimiz Efendimize karşı vazifemiz - Kelime-i tevhid, Kelime-i şehâdetin izahı - Kitaplara iman - Kur’ân-ı Kerîm-Kur’ân-ı Kerîm’e karşı vazifemiz - Meleklerle iman - Ahirete iman - Sözünde durmak, Yalan söylememek yemin etmemek - Emanete hıyanet eylememek - Haramdan sakınmak - Ashâb-ı kirâm ve sâir din ulularına karşı vazifemiz - Anamıza, babamıza, hocalarımıza karşı vazifemiz - Büyüklere, emsâl ve akrâna karşı vazifemiz - Din kardeşlerimize ve bütün insanlara karşı vazifemiz - Herkesi sevmek, herkesle iyi geçinmek - Herkesin iyiliğini arzu etmek - Kibirlenmemek - Selam ve musâfaha, istîzân - Başkalarının mektup ve yazılarına bakmamak - Lisânı fena lâkırdıya alıştırmamak - Hileden kaçınmak- Kimseyi [anarak] zevklenmemek - Kadere, hayır ve şerrin Allah’tan olduğuna iman - Hiç ölmeyecek gibi dünyaya çalışmak, hemân ölecekmiş gibi ahirete hazırlanmak - Tembellik etmemek - İnsaf, merhamet.”²³⁰

İkinci sınıfta okutulacak konular ise şunlardır:

“İtikâd bahsinin tekrarı - Abdest, namaz, oruç, zekat, hac - Nezâfet, tahâret, vücud temizliği, üst baş temizliği - Ev, bark, memleket temizliği - Yenilen, içilen şeylerin temizliği - Kalp temizliği - Abdest nasıl alınır, ne ile bozulur, teyemmüm nedir, mest ve sargı üzerine mesh - Namaz nedir, nasıl olmalıdır, namaz vakitleri - Kâmet- Beş vakit namaz nasıl kılınır, misafir namazları- Kaza namazları - Dinin misafirlere müsaadesi - Abdest ve namaza ait bazı ehâdis-i şerîfenin meâli - Cemaat - Cemaatle namaz nasıl kılınır, cuma ve bayram namazları - Oruç nedir, orucu bozan şeyler - Adam çekiştirmek, koğculuk, iftira, dedikodu etmek ve bu gibi şeylerin oruca tesirleri - Orucun fazileti hakkında bazı ehâdis-i şerîfenin meâli - Allah’ın verdiği nimetlerin kadrini bilmek - Kadri bilinen zenginliğin ne büyük bir nimet olduğu -Fakirliğin özenecek bir şey olmadığı - Peygamber Efendimizin “fakirlikten Allah’a sığınırım” diye dua buyurması, yoksulların halini düşünüp onlara elden geldiği kadar yardım etmek - Mübarek geceler, mübarek günler - Fitre, sadaka, israf - Vatana karşı vazifemiz - Mal vergisi, Can vergisi, cihad, askerlik - Talim ve nöbetin fazileti - Askerden kaçmanın pek büyük bir günah olduğu -

²³⁰ Darü'l-Hilafe Medreseleri Ders Cedvelleri ve Müfredat Programı, s. 15.

Aileye karşı vazife - Komşulara karşı vazife - Muhafaza-i ahd - Rıfk ile muamele - İffet - Hıfz-ı lisân - ilm.”²³¹

Her iki yılda da tedris olunan konulara bakıldığında iman ve ibadet bahislerinin ilmi hal sistematiğinde tedris edildiği görülmektedir. Bunun yanında İslâm dininin emrettiği ahlâkî pratiklerin dersin konusu içerisinde yer aldığı; ayrıca dönemsel vurgular ve programın savaşların yapıldığı bir dönem sonrasında oluşturulmasının etkisiyle olacak ki vatan, askerlik, cihat gibi vazife telkinlerine de derslerde yer verildiği müşahade edilmektedir.

Tâlî Kısım-ı Sâni (İbtida-i Dahil)’de her üç senede birer saat tedris olunan Hadis-i Şerif (Ahlâk ve İçtimaiyata ait) dersinde en ziyade ahlâkî, içtimâî ehâdis-i şerife seçileceği ifade edilerek bu babda bir kitabın basılmak üzere olduğu, ayrıca Birgivi’nin *Usul-i Hadis* kitabının okutulacağı belirtilmiştir.²³²

Nihayet, 3 Mart 1924 tarihinde 430 numaralı kanunla “Tevhid-i Tedrisat” ilan edilmiş bütün medreseler Maarif Nezareti’ne bağlanmıştır. Bu kanun ile medrese süreci son bulmuştur.²³³ Medreselerin kapatılmasından hemen bir yıl öncesinde dahi medreselerin ıslahı konusunda çalışmalar yapılması, medrese tedrisatına ve işlevine önem verildiğine; medreselerin varlığını devam ettirebildiğine işaret olsa dahi medreseler, uygulanmak istenen başka bir eğitim projesine direnememiş görünmektedir.

2.2. Darülmualimîn’de Ahlâk Dersleri

İbtidâî mekteplerin açılmasının ardından bu okullarda eğitim öğretim yapacak öğretmen ihtiyacı da gündeme gelmiştir. Bu kurumlarda tedris faaliyetlerini yürütecek muallimlerin, dönemin gerisinde kaldığı düşünülen medreselerde eğitim görmüş kimselerden olması istenmemiştir. Bunun yerine yeni bir muallim mektebi tesis etme ihtiyacı doğmuştur. Medreseler yerine muallim yetiştirmek için 29 Şubat 1848’de Darülmualimîn açıldığını duyuran bir tebliğ yayımlanmıştır. Her ne kadar modern bir kurum tesis edilmek istenmişse de bu mektebe rağbet edenler yine medreseliler

²³¹ *Darü’l-Hilafe Medreseleri Ders Cedvelleri ve Müfredat Programı*, s. 16.

²³² *Darü’l-Hilafe Medreseleri Ders Cedvelleri ve Müfredat Programı*, s. 59.

²³³ Yaşar Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 190; Halis Ayhan, *a.g.e.*, s. 23-28.

olmuştur.²³⁴ Bu kurumun İbtidâî mektepleri ile rüştiyelerin öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere tesis edildiği belirtilmiş olsa dahi buradan yetişen öğretmenler ilk olarak yeni açılan rüştiyelerde istihdam edilmiştir. 1851 yılında Darülmualimîn Müdürü olan Ahmet Cevdet Paşa'nın yayımladığı nizamnamede okulun yönetmeliğine ilişkin bilgilerle okutulacak derslere yer verildiği halde bu dersler arasında Ahlâk dersine tesadüf edilmemektedir.²³⁵ Bu dönemde Sıbyan mektepleri Evkâf Nezareti'ne bağlı olduğundan Maarif nezareti yalnızca Rüştiyeler için muallim yetiştirme gayreti içinde olmuştur. Sıbyan Mektepleri de 1279/1862 yılında Maarif Nezareti'ne bağlandığında bu kurumlarla da ilgilenilmeye başlanmıştır. Darülmualimîn-i Sıbyan'ın açılma gerekçesi rüştiyelerden çok sıbyan mekteplerinde vakit geçiren çocuklara Kur'ân talimi ile Talim-i Erbaa (dört işlem), Ahlâk ve Coğrafyaya Giriş derslerini okutabilecek malumata sahip muallim yetiştirmek olarak ifade edilmiştir. 29 Haziran 1868 (10 Haziran-8 Rebiülevvel 1285) tarihinde Maarif Nazırı Safvet Paşa'nın yazdığı tezkerede ders programında ıslahat yapılan sıbyan mekteplerinin öğretmen ihtiyacının Darülmualimîn-i Sıbyan'dan karşılanması istenmiştir.²³⁶ Açıldığı dönemde Darülmualimîn-i Sıbyan'ın tedris müddeti iki yıl olarak belirlenmiştir. Bu sıbyan mekteplerinde okutulması istenen derslerden²³⁷ birisinin Ahlâk olduğu belirtilmiştir ki bu dersi tedris edecek muallimin Ahlâk malumatına sahip olmasını gerektirir. Daha sonra sıbyan mektepleri için öğretmen ihtiyacı Derviş Paşa'nın Nazırlığı döneminde derinden hissedilmiş olmalıdır ki 1868 yılında bir yıllık tedris müddeti olan Darülmualimîn-i Sıbyan açılabilmiştir.²³⁸ Müdür Muallim Cevdet'in getirdiği yeni bir sistem dolayısıyla ancak bir yıl faaliyet gösterebilen bu kurum, daha sonra Mehmet Cevdet Efendi'nin çabaları sonucu 1872 yılında tekrar açılabilmiştir.²³⁹

²³⁴ Mahmud Cevat İbnü's-Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s. 39; Mahmud Cevat İbnü's-Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, s. 35-36. Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 572; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi (1839-1923)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2013, s. 168; Cemil Öztürk, "Darülmualimîn", *DİA*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 551.

²³⁵ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 168.

²³⁶ Mahmud Cevat İbnü's-Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s. 99 ; Mahmud Cevat İbnü's-Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, s. 90.

²³⁷ Okutulması istenen diğer dersler şunlardır: Kurân-ı Kerim, İlmihal, Tecvit, Elifbâ ve bazı cüzleri ezberlemenin yanında, Coğrafyaya Giriş, Dört İşlem. Bkz. Yuradagül Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, İFAV, İstanbul, 2011, s. 177.

²³⁸ Mahmud Cevat İbnü's-Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s. 126 ; Mahmud Cevat İbnü's-Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, s. 115.

²³⁹ Yuradagül Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 176-177; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 169.

1869 yılında Nâzır Saffet Paşa tarafından hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi gereğince daha önceden Darümuallimîn tesis edildiği halde hâlihazırda yeniden açılması meselesi gündeme getirilmiştir.²⁴⁰ Muallim yetiştiren öğretim kurumlarının tek çatı altında toplanmaya çalışıldığı bu Nizamnâme'ye göre Dersaâdet'te büyük bir Darümuallimîn kurulacağı; üç şubeli olacağı ve her şubenin biri edebiyat diğeri ulûm ve fûnûna ayrılacak iki sınıftan müteşekkil olacağı belirtilmiştir. Rüştîyelerin ise biri Müslüman diğeri gayrimüslim rüştîyelerine muallim yetiştirmek üzere iki sınıfa ayrılmasına karar verilmiştir. Bu şubeler, sırasıyla Rüştîye, İdadiye ve Sultaniye okullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla tesis edilmiş olup bu şubelerde Ahlâk dersinin okutulmadığı müşahede edilmektedir.²⁴¹ Nizamnâme'de belirtilen bu hükümler hayata geçirilememiş bunun yerine ayrı ayrı muallim mektepleri açılmaya devam etmiştir. 1874'te İstanbul Darümuallimîn'i adıyla sıbyan, rüştîye ve idadî şubelerini bünyesinde bulunduran bir muallim mektebi açılmıştır. Ancak 12 Mart 1874 tarihinde yayımlanan resmi ilana göre İstanbul Darümuallimîn'inde Ahlâk dersine yer verilmediği görülmektedir. Darümuallimîn açma çabaları İstanbul Darümuallimîn'i ile belli bir aşamaya gelmiş olmalıdır ki bu kurum örnek alınarak muallim mektepleri açılmaya çalışılmış, bazı yerlerde de Darümuallimîn-i Sıbyan açılması mümkün olabilmektedir.²⁴²

1877 (1294) senesine ait *Devlet Salnâmesi*'nde belirtilen sıbyan ve rüştîye Darümuallimînlerinde okutulan dersler arasında da Ahlâk dersine tesadüf edilmemektedir.²⁴³ Aynı yıl Darümuallimîn-i Âliye açılmış ancak üç yıl sonra 1880 senesinde kapatılmıştır. 1880 senesinde Darümuallimîn-i Mekâtib-i Âliye (İdadiye) şubelerinde okutulan dersler arasında da Ahlâk dersi yer almamaktadır.²⁴⁴ II. Abdülhamit döneminde Darümuallimînler de diğer öğretim kurumları gibi vilayetlerde yaygınlaşmaya başlamıştır. Ayrıca Ahlâk ilmi de müstakil bir ders olarak okutulmaya çalışılmıştır. II. Abdülhamit döneminde muallim yetiştirme konusunda çaba gösterilmiş bu dönemde öğretmenliğin bir mesleki kurum olması ile ilgili "Muallimlikte Meslek-i

²⁴⁰ Mahmud Cevat İbnü's-Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s. 107-108; Mahmud Cevat İbnü's-Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, s. 97-98.

²⁴¹ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 581; Cemil Öztürk, *a.g.m.*, s. 550; Cavit Binbaşıoğlu, *Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi*, M.E.B., İstanbul, 1995, s. 12; Yurdagül Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 177-178; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 169-170.

²⁴² Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 171.

²⁴³ *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye*, 1294 [1877], s. 386; Yurdagül Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 179.

²⁴⁴ Yurdagül Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 179. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 171.

İhtisas Tesisine Dair Talimat” adında bir çalışma ortaya konulmuştur. Bu çalışmaya göre muallim olacak kişide “iyi ahlâk, başka görev veya memuriyette bulunmamak, derse bağlılık ve ihtisasa uymak” gibi özelliklerin bulunması şart koşulmuştur.²⁴⁵ II. Abdülhamit döneminde 1876’da Konya’da açılan Darülmuallimîn-i Sıbyan’da Ahlâk derslerinin okutulması Anadolu vilayetlerinde de ahlâk dersinin bulunduğuna bir örneklik teşkil etmektedir.²⁴⁶ Buna karşın II. Abdülhamit döneminde Darülmuallimîn-i Rüştîye’de Ahlâk derslerine tesadüf edilmemektedir. “Tevzi-i Mükâfat Cedveli”nde verilen Darülmuallimîn-i Rüştî’nin programında Ahlâk dersi bulunmamaktadır. Maarif Nezâreti, Darülmuallimînlerin çoğunlukla medreseli olan talebelerinin camii derslerine devam etme gereklilikleri ile üç aylarda İstanbul dışına gitmeleri sebebiyle Darülmuallimînlerde başarının düşük olmasının önüne geçebilmek amacıyla 1879 senesinde bir nizamnâme hazırlamıştır. Bu nizamnâmede okutulacağı belirtilen derslerden birisinin de İlm-i Ahlâk olduğu görülmektedir. Bu çalışma mali yetersizliklerle Şûra-yı Devlet’te görüşülerek bazı düzenlemeler yapılmak üzere Maarif Nezareti’ne geri gönderilmiştir.²⁴⁷ 1880 senesinde kapanan âlî kısım on yıl kapalı kalmış, idadilerin artışı ile öğretmen bulmanın artışı gibi sebepler âlî kısmın açılması zarureti meydana getirmiş olup 3 Kasım 1891 tarihinde Darülmuallimîn-i Âlî tekrar açılarak 1869 Nizamnâmesi’nin hükümleri uygulanmıştır. 8 Şevval 1309/1892 senesinde yayımlanan okula kabul şartları içerisinde idadîye, rüştiyeye ve âlî kısma girebilmek için “iyi ahlâklı olma” gerekliliği de belirtilmiştir.²⁴⁸

Bazı küçük değişiklikler göz ardı edildiğinde 1891 Darülmuallimîn Nizamnâmesi’nin II. Meşrutiyet’e kadar uygulandığı söylenebilir.²⁴⁹ Bu yıla ait programda Darülmuallimîn-i Rüştîye şubesinin ikinci senesinde “Usul-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâk” adlı dersin yer aldığı belirtilmektedir. 1898 yılında ise yapılan değişiklikler sonucu Ahlâk, hiçbir şubenin müfredatında bulunmamaktadır.²⁵⁰ 1898 ve 1899 yıllarında da bir değişiklik yapılmadığı görülmektedir.²⁵¹

²⁴⁵ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 171-172.

²⁴⁶ Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1984, s. 70-71; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 172.

²⁴⁷ Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1876-1908)*, Baki Kitabevi, Adana, 2003, s. 84-85; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 172.

²⁴⁸ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 173-174.

²⁴⁹ Cavit Binbaşoğlu, *a.g.e.*, s. 15; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 174.

²⁵⁰ Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 22-23; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s.174-177.

²⁵¹ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 177.

1900 tedris yılında Darümuallimîn'in İbtidâiye, Rüştîye ve Âliye kısımlarında "Usul-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâkiye" derslerinin ortak olarak okutulduğu görülmektedir.²⁵² 1301/1901*Maarif Salnâmesi*'nde Darümuallimîn-i Âlî'nin Edebiyat ve Fünûn şubeleri için ayrı ayrı verilen programda Ahlâk dersine tesadüf edilmemektedir.²⁵³ 1902 tedris yılında Darümuallimîn için hazırlanan yeni ders programında İbtidaiye kısmında birinci ve ikinci sene ikişer saat olmak üzere, Rüştîye kısmında ise birinci ve ikinci senede birer saat olmak üzere Ahlâk dersine yer verilmiştir. Darümuallimîn-i Rüştîye'de ayrıca "Usul-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâkiye" dersine birinci sene haftada bir, ikinci sene haftada iki saat olmak üzere programda yer verildiği görülmektedir.²⁵⁴ Aynı yıl Darümuallimîn'in Âlî kısmının Edebiyat Şubesi'nde birinci ve ikinci sene haftada ikişer saat olmak üzere, Fünun şubesinde birinci ve ikinci sene haftada birer saat Ahlâk dersi bulunmaktadır.²⁵⁵ 1902 tedris yılına ait Taşra Darümuallimîn-i İbtidâiyelerinde de iki senede haftada ikişer saat olmak üzere Ahlâk dersine yer verilmiştir.²⁵⁶

1903-1904 tedris yıllarında Darümuallimîn-i İbtidâilerde ve Darümuallimîn-i Rüştîyelerde Ahlâk dersinin bulunmadığı Usul-i Tedris dersinin bulunduğu görülmektedir. Buna karşın Darümuallimîn'in ibtidâiye ve rüştîye kısımlarında 1891 yılında görünür olan "Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlâk" dersinin okutulduğuna bakılarak yalnızca "Usul-i Tedris" adıyla zikredilen derste Ahlâk eğitime yer verilmiş olabileceği muhtemeldir.²⁵⁷ Buna karşın Aynı tedris yılı Darümuallimîn'in Âlî kısmının Edebiyat şubesinde Ahlâk ve Usul-i Tedris dersinin ikinci sene iki saat olmak üzere okutulduğu; Fen şubesinde ise ikinci sene bir saat olmak üzere Ahlâk dersinin yer aldığı görülmektedir.²⁵⁸

1908 senesinde taşrada bulunan Darümuallimîn-i İbtidâilerin ders programında yapılan değişiklik sonrasında yine İlm-i Ahlâk dersine yer verilirken; ders saati her iki sene için haftada birer saate indirilmiştir.²⁵⁹ Ayrıca Darümuallimîn'den İbtidaiye kısmının ayrılarak müstakil bir okul haline gelmesi ile Darümuallimîn-i Âliye

²⁵² Yurdagül Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 185; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 177-180.

²⁵³ 1319 *Maarif Salnâmesi*, s. 121; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 180-182.

²⁵⁴ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 182-184.

²⁵⁵ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 184-185.

²⁵⁶ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 186.

²⁵⁷ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 187-188.

²⁵⁸ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 188-189.

²⁵⁹ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 190.

öğrencilerinin bazı derslerini Darülfünun talebesiyle birlikte tedris etmeye başlaması, II. Meşrutiyet döneminde atılmış olumlu adımlardır.²⁶⁰

1909 tedris yılında İstanbul Darülmualлимîn müdürlüğü görevini deruhte eden Satı Bey, pedagoji ve eğitim bilimlerini öncelemiş, Resim, Ahlâk, El İşleri ve Müzik gibi dersleri de ihmal etmemiş, derslerin işlenişinde deney, gezi gözlem gibi farklı metotlara yer açmıştır.²⁶¹ Satı Bey, 1910 tedris yılında Darülmualлимînlerin tedris süresini iki yıldan üç yıla çıkararak ders programında bazı değişiklikler yapmıştır. İki senelik Darülmualлимîn'in programına her iki senede haftada birer saat olmak üzere İlm-i Ahlâk dersini dâhil ettiği görülmektedir.²⁶² Darülmualлимînlerde uygulamaya koymak istediği iki yıllık Darülmualлимîn programında İlm-i Ahlâk dersine de yer verilmiştir. Aynı yıla ait Darülmualлимîn-i İbtidâiye programında Ahlâk dersi yer almamaktadır.²⁶³ Bundan sonra 1915'te yayımlanan otuz maddelik Darülmualлимîn ve Darülmualлимât Nizamnâmesi'ne göre İstanbul'daki Darülmualлимîn-i Âlîye ile Darülmualлимât-ı Âlîye; ibtidâi, ihzâri ve âlî olarak üç kısma ayrılmış olup sırası ile tedris müddetleri dört, iki ve beş sene olarak belirlenmiştir.²⁶⁴ Bu nizamnâmede, Cumhuriyet dönemine kadar geçerli olacak Darülmualлимîn-i İbtidâiyye ders cetvelinde, "Ahlâk-ı Malumât-ı Medeniye-i Hukukiye" isimli dersin 2., 3. ve 4. senelerde birer saat olmak üzere okutulduğu müşahade edilmektedir.²⁶⁵ Bu dersin ikinci senesinde haftada bir saat olarak okutulacak konuların "Ahlâk, tarifi, gayesi, mevzuu; vazâif-i nefsiyye, vazâif-i beytiyye, vazâif-i insaniye, kanun-i ahlâkiyenin müeyyidâtı, vazâif-i diniyye" olduğu belirtilmektedir. Üçüncü sene haftada bir saat okutulacak derste tedris edilen konuların "hey'e't-i içtimaiyenin teşekkülü ve cemiyetin lüzumu, vatandaşlık hukuku, kuvve-i kanuniye, kuvve-i icraiye ve maârif-i

²⁶⁰ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 586; Cemil Öztürk, *a.g.e.*, s. 25-26; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 191.

²⁶¹ Cemil Öztürk, *a.g.e.*, s. 24.

²⁶² Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 583-586; Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 218; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 191.

²⁶³ Yurdagül Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 186-187.

²⁶⁴ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 192.

²⁶⁵ Yurdagül Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 188; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 193-194. Gülsüm Pehlivan Ağırakça bu bilgileri: Maarif-i Umumiye Nezâreti, *Darülmualлимîn ve Darülmualлимât Nizamnâmesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331, s. 3-4, 9-10; *Darülmualлимîn-i İbtidâilere Mahsus Müfredat Programı*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330, s. 5'ten aldığını belirtmektedir. Bkz. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 192.

umumiye” olduğu gösterilmektedir.²⁶⁶ 1915 senesi Darümuallimîn-i ihzârî kısmında okutulan dersler arasında Ahlâk dersine yer verilmemiştir.²⁶⁷

Darümuallimîn, 1338/1923 senesinde Yüksek Muallim Mektebi adını almıştır. Bu mektep dışındaki Darümuallimînler ise özensiz bir halde bırakılmaya devam etmiştir. Yüksek Muallim Mektebi talebesi, öğretmeni olacağı alanın derslerini Darülfünun’un ilgili bölümünden tahsil ederek dört yıllık öğrenim görmekle ve bu eğitiminin bir buçuk katı oranında hocalık yapmakla yükümlü kılınmıştır. Bir istatistiğe göre ise 1923 ile 1938 yılları arasında bu mektepten 263 talebe mezun olmuştur.²⁶⁸

İstanbul’da ve taşrada her mektep için müstakil Darümuallimîn tesis edilmesi ve alt yapı yetersizliği dolayısıyla ders programlarının da imkânlarla göre çeşitlilik göstermesi; bunun yanında sıklıkla yapılan ıslahatlar, Darümuallimînlerin kurumsal başarısını sınırlandırmış görünmektedir. Ahlâk derslerinin süreç içerisindeki genel durumuna bakıldığında kuruluşundan 1900 yılına kadar Ahlâk derslerinin bulunmadığı, II. Abdülhamit dönemine tekabül eden süreçte uzunca bir müddet programda yer aldığı halde son yıllarda okutulmadığı görülmektedir. Son yıllarda Darümuallimîn talebesinin ihtisas alanına göre Darülfünun derslerine iştirak ettiği düşünülürse Ahlâk derslerinin, Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ve İlahiyat Fakültesi üzerinden Darümuallimîn talebesine okutulduğu ortaya çıkmaktadır. Darümuallimîn müfredatında Ahlâk derslerinin önemli oranda Terbiye alanı ile birlikte zikredildiği görülmektedir. Buna göre Darümuallimînlerde Ahlâk alanına eğitim açısından bir misyon yüklendiğini düşünmek mümkündür.

2.3. Darümuallimât’ta Ahlâk Dersleri

Osmanlı’da öncelikli olarak askerî ve idarî alandaki eksikliklerin giderilmesi için ortaya çıkan mekteplerde ilk başta erkeklerin eğitimden geçirilmesi ön planda tutulmuştur. Bu ihtiyaçların giderilmesi ile ilgili girişimlerde hanımların eğitimi için mesaiye imkân bulunamamıştır. Ancak zamanla hanımların eğitimi zarureti hâsıl

²⁶⁶ Gülsüm Pehlivan Ağırakça bu bilgileri: Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi, *Darümuallimîn-i İbtidâilere Mahsus Müfredat Programı*, s. 118-122’den aldığını belirtmektedir. Bkz. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 194.

²⁶⁷ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 194.

²⁶⁸ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 586.

olduğundan 1275/1858 senesinde ilk olarak kız rüştiyeleri tesis edilmiştir. Hanım muallimlerin bulunamaması dolayısıyla kız rüştiyelerinde ahlâklı erkek hocalara bu görev tevdi edilmek durumunda kalınmıştır. Darülmuaallimât ise ancak 1286/1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nden sonra açılabilmiştir.²⁶⁹

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesinin 68. maddesi, kız okullarında muallimlik yapmak amacıyla hanım muallimler yetiştirilecek Darülmuaallimât adında bir kurumun tesis edilmesini emretmektedir. Kız Mekteb-i Sultanîsi ve Rüştiyesi için muallim yetiştirmek üzere Dersaâdet'te tesis edilmesi istenilen Darülmuaallimât, sıbyan ve rüştiye olmak üzere iki şubeye; her şubede biri Müslüman öğrenciler diğeri gayrimüslim öğrencilere olmak üzere ikişer daireye taksim olunacaktır. Nizamnamenin 69. maddesinde sıbyan şubesinin dersleri arasında “Risâle-i Ahlâk” dersinin yer aldığı görülmektedir. Rüştiye Şubesi'nin tahsil müddeti üç yıl olup burada İlmi Ahlâk dersinin ve ahlâkın bir cüzü olarak telakki edilebilecek “Tebdir-i Menzil” dersinin bulunduğu müşahede edilmektedir.²⁷⁰

Bu kurumun tedris faaliyetine 26 Nisan 1870 senesinde başlanılabilmektedir ve programda Musiki, Ahlâk ve Usul-i Talim dersleri bulunmamaktadır.²⁷¹ 1895 senesine kadar önemli bir değişim gözlenmeyen Darülmuaallimât'ta nizamnâme hayata geçirilirken Ahlâk derslerinin müfredattan çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca 1873 ve 1874-1875 senelerinde de Ahlâk derslerine yer verilmemiştir.²⁷² Bu durum nizamnamenin birebir hayata geçirilemediğini göstermektedir. 1876, 1877 ve 1878 tedris yıllarına ait Darülmuaallimât programının aynı olduğu ve Ahlâk derslerine yer verilmediği müşahede edilmektedir.²⁷³ Darülmuaallimât'ta 1294/1877 tedris yıllarında okutulacağı belirtilen

²⁶⁹ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 668; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 195.

²⁷⁰ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 668-669; Yurdagül Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 189-190; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 196.

²⁷¹ Mahmut Cevat Şeyh İbnü'n-Nâfi, *a.g.e.*, s. 156-157; Mahmut Cevat Şeyh İbnü'n-Nâfi, *a.g.e.*, haz. Taceddin Kayaoğlu, s. 141-143; Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 670-671; Cemil Öztürk, Darülmuaallimât, *DİA*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 549. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 196.

²⁷² Gülsüm Pehlivan Ağırakça bu bilgiyi Takvim-i Vekâyî, Sene: 1291, No: 1684, s. 3; Mahmut Cevat İbnü'ş-Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s. 131'den aldığını belirtmektedir. Bkz. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s.196-197.

²⁷³ Gülsüm Pehlivan Ağırakça bu bilgiyi *Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye*, 1294 [1877], s. 387 ve Osman Ergin'in *Türk Maarif Tarihi* eserinin 1977 seneli baskısının 673. Sayfasından aldığını belirtmektedir. Oysa Osman Ergin, Darülmuaallimât'ın 26 Nisan 1870 tarihinde açıldığını belirtmeden evvel mektebin ders programını vererek haftada iki saat olmak üzere Mebadii Ulûm- Diniye ve Ahlâk dersini de Musa Efendinin okuttuğunu belirtmiştir. (Bkz. Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2-, s. 670, 671.) Daha sonra da bu

dersler arasında Ahlâk dersi bulunmamaktadır. 1881-1882 senelerinde mektep iki yıl kapalı kalmıştır.²⁷⁴ 1882-1883 tedris yılında bir tür tatbikat mektebi olarak görülebilecek Darülameliyât adlı kısım açılarak mektep, rüştiye ve sıbyan şubelerine ayrılmıştır. 1892 senesinde bu okulun talebe gereksinimini karşılamak maksadıyla rüştiye seviyesinde bir “ihtiyat kısmı” açılmıştır.²⁷⁵ 1890 senesinde mektebin tedris süresi iki yıla indirilmiş ancak bir süre sonra bir yıl daha ilave edilmiştir. 1895 yılına kadar Darümuallimât’ta istikrarsız ve verimsiz bir süreç yaşandığı söylenebilir.²⁷⁶ 1895 senesinde Mehmet Hulusi Efendi’nin reform çabaları ile hazırlanan talimatnamede Darümuallimât’ın düzenlenmesine ilişkin hükümlerin yanında bir program da yer almıştır. Genel olarak 1900 senesine kadar geçerliliğini koruyan bu programda Ahlâk dersine de yer verilmiştir.²⁷⁷ 1316/1898 ve 1317/1899 tedris yılında Darümuallimât’ta ikinci sınıfta iki saat; üçüncü sınıfta bir saat olmak üzere Ahlâk dersi okutulduğu görülmektedir.²⁷⁸

Darümuallimât, 1900 senesinden itibaren düzenli bir şekilde derslerine devam etmesine ve kız mektepleri artırılarak hanımların tahsil hayatı ile ilgili esaslı bir ilerleme olmasına rağmen İkinci Meşrutiyet’le beraber istikrarsızlık devam etmiştir. 1900 ve 1901 eğitim-öğretim yılında Darümuallimât programında ikinci sene iki, üçüncü sene bir saat olmak üzere Ahlâk dersine yer verilmiştir.²⁷⁹ 1901 ve 1903 Maarif Salnâmelerinde “Darümuallimât Hakkında Bazı Malumat” başlığı ile Darümuallimât’ın ibtidâiyelere ve rüştiyelere muallim yetiştiren üç senelik bir kurum olduğu ve rüştiye seviyesinde altı

programın 1294/1877 senesine kadar devam ettiğini belirtmiştir. Bkz. Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 673. Gülsüm Pehlivan Ağırakça ise bu senelerde Ahlâk dersi okutulmadığını ortaya koymaktadır.

²⁷⁴ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 676; Yurdağül Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 191-192; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 198.

²⁷⁵ Ayrıca Gülsüm Pehlivan Ağırakça 1900 senesine kadar tedrisatta bir değişiklik olmadığını belirtmektedir. Bkz. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 198.

²⁷⁶ Osman Ergin, *a.g.e.*, C.1-2, s. 677.

²⁷⁷ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 198.

²⁷⁸ Yurdağül Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 193; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 198-199. Bu bilgilerin 1316 *Maarif Salnâmesi*, s. 292; 1317 *Maarif Salnâmesi*, s. 342’den alındığı belirtilmektedir.

²⁷⁹ *Maarif Salnâmesi*’nde ikinci sene Ahlâk dersinde tedris olunacak konuların “Nazarî ahlâk: 1. Medhal. Gaye-i ahlâk, 2. İyi ve fenanın tefrik ve temyizi. Bu kuvve-i temyiziyyenin terbiye ile iktisabı. 3. Mesuliye-i maneviye; derecât ve hududu. 4. Mecburiyet ve vazife, kavânîn-i ahlâkiye, menfaat-i şahsiye ile hissiyatın esas ahlâk olmak üzere kabul olunamayacağı. 5. İyilik ve vazife-i asliye, insanın haysiyet-i şahsiyyesi. 6. Faziletle saadet beynindeki münasebet.” olduğu üçüncü sene okutulacak konuların “Amelî Ahlâk: 1. Vazife-i şahsiye: esasları, kendi şahsına karşı insanın mecbur olduğu hürmet. Fazâil-i şahsiye: İtidal, tedbir, derecât, doğruluk, va’d. 2. Aile vazâifi: aile ve ehemmiyet-i ahlakiye, vazâif-i ehliye. 3. Vazâif-i içtimaiye: Hukuk ve kavânîn, insanların beynindeki münasebet, şefkat. 4. Vazâif-i sâire: Başkasının hayatına, namusuna, şöhretine, emvaline tecavüz etmemek, incâz-ı vâ’d, padişaha ve hükümete itaat ve muhabbet.” olduğu belirtilmektedir. Bkz. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 200.

senelik bir de ihtiyat sınıfına sahip olduğu belirtilmiştir. Ayrıca inas rüştiyesi mezunu olmak veya ihtiyat sınıfını tamamlamak Darümuallimât'a kabul şartı olarak ileri sürülmüştür. İhtiyat sınıfına kabul almak için bir heyet huzurunda yapılacak imtihanda başarılı olunması şart koşulmuştur.²⁸⁰ 1902 senesinde Darümuallimîn ve Darümuallimât şubeleri için hazırlanan programda birinci ve üçüncü sene haftada bir, ikinci sene haftada iki saat olmak üzere Ahlâk dersine yer verildiği görülmektedir. Daha önceki senelerin programları ile mukayese edildiğinde Darümuallimât'ta Ahlâk derslerinin her üç senede de okutulurken ders saatlerinin azaltıldığı görülmektedir. Daha sonraki senelerde de Ahlâk dersleri ve ders saatleri ile ilgili bir değişiklik yapılmadığı görülmektedir.²⁸¹

1908 senesinde II. Meşrutiyet ile beraber Darümuallimâtlar üzerinde de bazı düzenlemelerin yapılmıştır. Buna bağlı olarak 1910-1911 ders yılında Fatih Çarşamba bulunan Leylî Kız Sanayi Mektebi lağvedilerek ilk yatılı Darümuallimât açılmıştır.²⁸² 1913 senesine kadar Darümuallimât'ta yalnızca inas rüştiyeleri için muallim yetiştirilirken 1913 yılında yapılan reformlarla idadî ve sultanilere muallime yetiştirmek amacıyla Darümuallimât-ı Âlî kısmı ile ayrıca tatbikat kısmı da açılmıştır. 1915 senesine ait Darümuallimîn ve Darümuallimât Nizamnâmesi'nde söz konusu iki muallim mektebi; ibtidâî, ihzârî ve âlî kısımlar olmak üzere üçe taksim edilmiş olup öğrenim süreleri sırasıyla beş, iki ve üç yıl olarak tayin edilmiştir. Bu muallim mekteplerinin ibtidâî kısımlarından mezun olanlar ibtidâîyelere; ihzari kısmından mezun olanlar Darümuallimât-ı İbtidâîlere öğretmen ve ilköğretim müfettişi olarak; edebiyat, tabiiyyât ve riyaziyyât bölümlerine ayrılmış olan âlî kısımdan mezun olanlar ise orta öğretim ve üniversite düzeyindeki kurumlarda görev alabilecekleri belirtilmiştir. Ayrıca 1914-1915 tedris yılında Ana Muallim Mektebi²⁸³ de açılmıştır.²⁸⁴ 1914-1915 tedris yılında ihzârî sınıf dâhil beş senelik Darümuallimât-ı İbtidaiye'nin ders programında ikinci ve üçüncü sene haftada bir saat olmak üzere Ahlâk dersi okutulmaktadır.²⁸⁵ 1915 eğitim-öğretim

²⁸⁰ Bu bilgiler 1319 *Maarif Salnâmesi*, s. 129 ile 1321 *Maarif Salnâmesi*, s. 132'den alınmıştır. Bkz. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 200.

²⁸¹ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 201-202.

²⁸² Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 678; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 202.

²⁸³ 1918-1919 tedris yılında fazlaca Anaokulu muallimi yetiştirdiği gerekçesi ile kapatılmıştır. Bkz. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 202.

²⁸⁴ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 679; Bu bilgiler *Maarif-i Ummiye Nizamnâmesi*, *Darümuallimîn ve Darümuallimât Nizamnâmesi*, s. 3-4'ten alınmıştır. Bkz. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 202.

²⁸⁵ İkinci sınıf Ahlâk dersinde "İlm-i Ahlâk, mevzuu, faidesi, şuur-ı ahlâkî, vazife, hayr-ı ahlâkî hakkında tetkikat ve taharriyât, şahs-ı insanînin kıymeti, şuur ile nizam-ı eşya arasında mutabakat-ı ihtisas, saadet ve

yılında Darümuallimât-ı Âliye'nin İbtidai kısmında tedris olunacak derslerden birisinin "Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye ve Hukukiye" olduğu belirtilirken Darümuallimât-ı Âliye'nin iki senelik ihzari kısmı ile Ana Muallim Mektebi programı içerisinde Ahlâk dersine tesadüf edilmemektedir.²⁸⁶ Ahlâk dersinin medeni ve hukuki malumatlarla birlikte okutulması yeni bir toplumsal düzenin inşa edilmekte olduğu ve bunun ahlâkî pratiklerine sahip bir nesil yetiştirilmeye çalışıldığı imajı uyandırmaktadır.

1922-1923 tedris yılında Darümuallimât, Maarif Vekaleti'ne bağlanmıştır. 1923-1924 tedris yılına gelindiğinde Darümuallimât; tabiiyyat, riyaziyyat, edebiyat ve tarih, coğrafya bölümlerine ayrılarak adı da "Kız Muallim Mektebi" olarak değiştirilmiştir.²⁸⁷ 1926-1927 tedris yılında ise orta tedrisat mekteplerine ev idaresi muallimi yetiştirmek için idare-i beytiyye kursu açıldığı belirtilmektedir. Bu ders Ahlâk'ın bir cüzü sayılan Tedbirü'l-Menzil/Ev ekonomisi bahsini çağrıştırmaktadır. 1932-1933 tedris yılında Darümuallimât'ta bazı yapısal değişikliklere gidilmiş ve Ana Muallim Mektebi tamamen lağvedilmiştir. Osman Ergin, bundan sonra Muallim Mekteplerinin 1938 yılına kadar tedrisatına bir şekilde devam ettiğini belirtmektedir.²⁸⁸

Darümuallimâtlar Ahlâk dersleri bakımından Darümuallimînlerle mukayese edildiğinde Ahlâk derslerinin, Darümuallimât müfredatına daha erken girdiği ve daha uzun soluklu devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, hanım muallim ve talebenin Ahlâk eğitiminin daha çok önemsendiğine işaret olarak görülebilir. Darümuallimîn'de daha çok eğitim ile içkin bir ahlâk dersi verilirken; Darümuallimâtta Ahlâk-ı Medeniyye ve Hukukiyye dersi okutulmuştur. Buna bağlı olarak iki kurum için ahlâk eğitimi içeriğinin farklılaştığı görülmektedir.

terakkinin imkanı, fazilet ile saadet, hayat-ı ferdiye ile vazâif-i ferdiye, aile hayatı ve vazâif-i hayat-ı içtimaiye ve vazâif-i konuları ile üçüncü sene Ahlâk dersinde ise "hayat-ı milliye ve vazâif-i milliyeden olan millet, vatan, vatani müdafaa, ordu, mükellefiyet-i askeriye ve inzibât-ı şecaat, demokrasi, kavanin..." konularına yer verilmiştir. Bu ilgiler Maarif-i Umumiye Nezâreti, *Darümuallimât Programı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1330, s. 15-16'dan alınmıştır. Bkz. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 204.

²⁸⁶ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 204-205.

²⁸⁷ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2; s. 681; Cemil Öztürk, *a.g.m.*, s. 550;

²⁸⁸ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 677-685.

2.4. Mekteb-i Mülkiye’de Ahlâk Dersleri

Tanzimat öncesinde modern okulların kurulmasına askerî okullardan başlanmış olup; ancak 1839 senesinden itibaren sivil yüksekokullar da açılabilmiştir. Bunlardan ilki geleneksel olarak Osmanlı Devleti’nde idari, adli ve beledi fonksiyonları yerine getiren kadıların yerine bazı fonksiyonları üstlenmeye başlayan meslek gruplarından biri olarak umûr-ı mülkiyede istihdam olunmak üzere memur yetiştirmek amacıyla 31 Kanunisânî 1274/12 Şubat 1859 tarihinde kurulan Mekteb-i Mülkiye’dir.²⁸⁹ Mektep için 29 Rebiülâhir 1275/6 Aralık 1858 tarihinde Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından on bir maddelik bir nizamname hazırlanarak sekizinci maddesinde okutulacak derslere yer verilmiştir. Bu dersler içerisinde Ahlâk dersine tesadüf edilmemektedir.²⁹⁰ Mektebin tedris müddeti, öncelikle iki sene olarak düşünülmüş, 1283/1861 seneli maarif meclisi kararıyla gerekli derslerin tedrisatına yetmeyeceği gerekçesi ile dört yıla çıkartılmıştır.²⁹¹ Mekteb-i Mülkiye için 1860 senesine ait gider tablosunda birinci ve ikinci sene tedris olunan derslerin isimleri de yer aldığı halde Ahlâk dersi zikredilmemektedir.²⁹² Mekteb-i Mülkiye, ilk mezunlarını 2 Ocak 1862 tarihinde vermiştir.²⁹³ Memleket yönetiminde büyük faydalar sağlayan talebeler yetiştiren Mekteb-i Mülkiye’nin tedris müddetinin artırılması düşünülerek 8 Eylül 1867 tarihinde bu süre, üç yıla çıkartılmıştır.²⁹⁴ 1868 tedris senesinde her üç senede de Ahlâk dersinin okutulmadığı görülmektedir.²⁹⁵

Mekteb-i Mülkiye’nin yükseköğretim kurumu haline getirilebilmesi II. Abdülhamit’in iradesiyle 2 Şubat 1877 tarihinde mümkün olmuştur.²⁹⁶ Mekteb-i Mülkiye Tüzüğü’nün son halini aldığı tarih, 23 Şubat 1877 olup bu tüzük ile öğretim süresi beş yıla yükseltilmiştir. Talebeye yaş sınırlaması getirilmiş, hizmetine mani bir hastalığının

²⁸⁹ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 594; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 207; Ahmet Cihan, *Osmanlı’da Eğitim*, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2014, s. 204.

²⁹⁰ Tedris olunacağı belirtilen dersler şunlardır: Fenn-i Hat ve İnşa, Hesap, Hendese-i Ameliyye ve Tavârih, Coğrafya, İstatistik, Kavânîn-i Cedîde-i Saltanat-ı Seniyye, Hukuk-ı Mîlî ve Muahedât-ı Devlet-i Âliyye, Ekonomi- Politik ile memleket idaresinin gereği olan bilgiler. Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Mars Matbaası, C. I, Ankara, 1968-1969, s. 44-46; Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, 599; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 207.

²⁹¹ Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 603; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 207.

²⁹² Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 61-62.

²⁹³ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 63.

²⁹⁴ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 95-96.

²⁹⁵ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 99.

²⁹⁶ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 103-105.

olmaması ve sabıkasının temiz olup kötü hal ve davranışları bulunmadığına ilişkin mensup olduğu daire-i belediye veya Patrikhane'den belgesinin bulunması gibi kabul şartları koşulmuştur.²⁹⁷ Bir yıllık lise hazırlık kısmı dâhil beş yıllık ders programında zikredilen dersler arasında Ahlâk dersine yer verilmemiştir.²⁹⁸ 1879-1880 tedris yılında üç senelik idadi ve iki senelik yüksek okul kısmında okutulan dersler arasında da Ahlâk dersine tesadüf edilmemektedir.²⁹⁹ 1884-1891 seneleri arasında Mekteb-i Mülkiye'nin İdadîye ve Yüksek kısımlarında Ahlâk dersleri yer almamış³⁰⁰ olmasına rağmen programa bazı dersler ilave edilmiştir.³⁰¹ 1891 yılında Mekteb-i Mülkiye'de bazı değişiklikler yapılarak idadîye kısmının tedris müddeti dört yıla, yüksek kısmının tahsil müddeti ise üç yıla çıkartılmıştır. Bunun yanında müfredattan bazı dersler çıkarılmış olup Fıkıh, Kelâm, Tefsir ve İlm-i Ahlâk dersleri programa dahil edilmiştir.³⁰² Yüksek kısımda üç sene boyunca haftada birer saat İlm-i Ahlâk dersi okutulmuş; İdadîye kısmında ikinci ve dördüncü sene haftada birer saat Ahlâk ve Terbiye dersi tedris olunmuştur.³⁰³ 1898³⁰⁴ ve 1900 tedris yılında da Mekteb-i Mülkiye'nin Âlî kısmında ilk iki yıl haftada birer saat İlm-i Ahlâk dersi okutulmuştur.³⁰⁵ 1900 tedris yılında Mekteb-i Mülkiye'nin İdadîye kısmında ilk üç sene haftada birer saat İlm-i Ahlâk dersinin okutulduğu görülmektedir.³⁰⁶ 1900 senesinde vilayet ve İstanbul İdadîleri yeterli sayıda mezun verdiği için Mekteb-i Mülkiye'ye de yeterli sayıda talebe yetiştirileceği düşünülerek Mekteb-i Mülkiye'nin İdadîye kısmı kaldırılmış ve eğitim süresi üç yıl olan bir kurum haline gelmiştir.³⁰⁷

²⁹⁷ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 111-117; *Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Tarihçesi*, Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Matbaası, İstanbul, 1337[1921], s. 22; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 208-209.

²⁹⁸ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 119-121; Nuran Kara Pilehvarian-Muzaffer Tıraş, *Mekteb-i Mülkiye'nin İstanbul Yılları*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, İstanbul, 2013, s. 45-46.

²⁹⁹ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 146-147; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 210.

³⁰⁰ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 211.

³⁰¹ İdadî kısmına eklenen dersler: Hüsn-i Hat (1. sınıf), Arabî (1.-2.-3. sınıf), Fransızca Yazı (2. sınıf), Ulum-ı Diniye (1.-2.-3.); Yüksek kısma eklene dersler: Usul-i Fıkıh (5. sınıf), Hıfzu's-sıhha (4.-5. sınıf), Tersimât-ı Riyasiyye (5. sınıf), Jeoloji (4. sınıf), Ulûm-ı Diniyye (4.-5. sınıf) Bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 183. Ulûm-ı Diniyye Dersinin Mekteb-i Mülkiye'nin her senesinde okutulmak üzere programa dahil edilmesi II. Abdülhamit dönemi eğitim politikalarının bir tezahürü olarak görülebilir.

³⁰² Necdet Sakaoglu, *Osmanlı Eğitim Tarihi, İletişim Yayınları*, İstanbul, 1991, s. 100-101; Yurdagül Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 201; Faruk Yelkenci, *Türk Modernleşmesi ve II. Abdülhamit'in Eğitim Hamlesi*, Kaknüs yayınları, İstanbul, 2010, s. 116; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 211.

³⁰³ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 229-232; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 212-215.

³⁰⁴ *Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne Tarihçesi*, s. 24; Yurdagül Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 204.

³⁰⁵ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 216-217.

³⁰⁶ Gülsüm Pehlivan Ağırakça bu bilgileri *1318 Maarif Salnâmesi*, s. 68-69'dan almıştır. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 218.

³⁰⁷ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 301-303;

1902-1903 tedris yılında üç yıllık Mekteb-i Mülkiye’de her yıl haftada birer saat olmak üzere İlm-i Ahlâk dersinin tedris edildiği müşahade edilmektedir.³⁰⁸ 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet’e kadar bu program devam etmiştir. 1909-1910 tedris yılında Mekteb-i Mülkiye’nin Daülfünun’a bağlanması meselesi gündeme gelmiş ve Mekteb-i Mülkiye, Darülfünun’un bir şubesi haline getirilmiştir. II. Meşrutiyet sonrası 1909’da Mekteb-i Mülkiye’de okutulan İlm-i Ahlâk dersi birinci ve ikinci sınıflardan kaldırılmış yalnızca üçüncü sınıfta okutulmasına karar verilmiştir.³⁰⁹ 1913 tedris yılına kadar programda ciddi değişiklikler görülmemektedir.³¹⁰ 1913 tedris yılında yapılan değişiklikler neticesinde Mekteb-i Mülkiye İdarî, Malî ve Siyasî olmak üzere üç şubeye ayrılmıştır. Bu şubeli yapı için hazırlanan programda Ahlâk dersine tesadüf edilmemektedir. Bu program 1915’te Mekteb-i Mülkiye’nin kapatılmasına kadar titizlikle uygulanmıştır.³¹¹ 24 Ağustos 1915 tarihinde Mekteb-i Mülkiye geçici olarak kapatılmış Darülfünun Hukuk Fakültesi ile birleştirilmiştir. 1918 tarihli bir kanun ile mektep, Dâhiliye Nezaretine bağlı, eğitim süresi üç yıl olan yatılı bir okul olarak yeniden açılmıştır. Okutulan dersler ise geçici olarak kapatılmasından önceki derslere benzer olarak belirlenmiştir.³¹²

27 Temmuz 1336/1920 tarihli Mekteb-i Mülkiye’yi Maarif Nezâreti’ne bağlayan bir kanun bulunmaktadır. 1923-1925 tedris yıllarında üç senelik Mekteb-i Mülkiye dersleri arasında Ahlâk dersi bulunmamaktadır. 1924’te yayımlanan tüzük ile Mekteb-i Mülkiye’nin ilk iki senesi müşterek olup son sene idarî, malî ve siyasî olarak üç şubeye tefrik olunmuştur.³¹³ Bundan sonra 1930 senesine kadar önemli bir değişiklik yapılmayan Mekteb-i Mülkiye’nin adı Aralık 1934’te Atatürk tarafından “Siyasal Bilgiler Okulu” olarak değiştirilmiştir.

Mekteb-i Mülkiye’nin kuruluşundan II. Abdülhamit döneminin bir kısmına gelinceye kadar ve II. Meşrutiyet döneminden sonra Ahlâk derslerinin Mekteb-i

³⁰⁸ Gülsüm Pehlivan Ağırakça bu bilgileri *1318 Maarif Salnâmesi*, s. 68-69’dan almıştır. Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 219.

³⁰⁹ Mücellidoğlu Ali Çankaya’nın eserinde yer verdiği 1909 öncesi ve sonrasını kaldırılan ve programa dâhil edilen dersler bakımından gösteren bir tablo için bkz. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 330-331; *Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne Tarihçesi*, s. 25; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 220-221.

³¹⁰ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 331.

³¹¹ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 349-350.

³¹² Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 619; Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 87; Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 439-440; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s. 222; Ahmet Cihan, *a.g.e.*, s. 204.

³¹³ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. I, s. 464-465.

Mülkiye’de okutulmadığı ancak Ahlâk dersleri ile bazı dini ilimlerin II. Abdülhamit döneminde tedris olunduğu görülmektedir. II. Abdülhamit dönemi eğitim politikasında ayırt edici olan dini ve otoriter değerlere sahip kimseler yetiştirme gayesi³¹⁴ müfredata Ahlâk derslerine yer verilmesinde etkili olmuş olmalıdır.³¹⁵

2.5. Mekteb-i Hukuk’ta Ahlâk Dersleri

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi ile kurulması öngörülen ve Darülfünun bünyesinde bulunması tasarlanan şubelerden birisi de tedris süresi üç yıl olan İlm-i Hukuk Şubesi’dir. Ancak bu Nizamnâme’de belirtilen Darülfünun kurma teşebbüslerinin akim kalması hukuk eğitiminin verileceği başka bir mecraya ihtiyaç duyulmasına sebep olmuştur.³¹⁶ 1874 Darülfünun-ı Sultani içerisindeki Hukuk Mektebi’nin kurulmasında etkili olan amacın halkın davalarına bakmak ve hukukun üstünlüğünü muhafaza etmek için “bilgili zevat” yetiştirmek olduğu belirtilmiştir.³¹⁷ Buraya kayıt yaptırabilecek talebeye Mekteb-i Sultanî, idadî mektepleri veya Dersaadet ve taşra hususi mekteplerinden mezun olarak diploma sahibi olma şartı koşulmuştur. Yanında şahadetnamesi olmadığı halde daha önce Osmanlıca, Fransızca ve fen tahsili görmüş kimselerin oluşturulacak bir heyet tarafından imtihana tabi tutularak başarı göstermeleri halinde okula kabul edilebilecekleri ilan edilmiştir. Başarı gösteremeyenler ise eksikliklerini tamamlamak maksadıyla bir-iki senelik eğitime tabi tutulacaktır. Mekteb-i Hukuk talebesi, dört yıllık bir eğitim alarak başarı gösterdiği ve mezun olurken bir risale yazarak, heyet huzurunda savunduğu takdirde “Doktor” unvanı ile mezun olabilecektir.³¹⁸ Hukuk Mektebi’nin bu ilk programında temel hukuk dersleri yer almakla birlikte Ahlâk derslerinin okutulmadığı görülmektedir.³¹⁹ 1876 yılına ait programda da bir değişiklik yapılmamıştır. Hukuk Mektebi eğitime başladıktan sonra ilk sene yalnızca Mecelle ve

³¹⁴ Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.*, s. 212; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *a.g.e.*, s.209.

³¹⁵ Benjamin C. Fortna, *a.g.e.*, s. 248.

³¹⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 2, s. 649.

³¹⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 146; Emre Dölen, *Osmanlı Döneminde Darülfünun (1663-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, C. 1, İstanbul, 2009, s. 135; Ömer Faruk Yelkenci, *a.g.e.*, s. 118; Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk’un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008, 24.

³¹⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 146-147.

³¹⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 147. Ekmeleddin İhsanoğlu, derslerin *Düştur, Reglement, Dürüs Cetveli* ve *Devlet Salnâmesi* dahil dört kaynaktan mevcut olduğunu belirtmektedir.

Hukuk-ı Mîlî derslerine yer verilebilmiştir. 1875-1876 tedris yılında beş hukuk dersinin tedris edilebildiği görülmektedir, ancak aralarında Ahlâk dersi bulunmamaktadır.³²⁰

1876 tedris yılında Darülfünun-ı Sultânî'nin Gülhane'den Galatasaray'na taşınması gündeme geldiğinde Hukuk Mektebi talebeleri, gidiş-gelişlerin zor olacağı gerekçesi ile Hukuk Mektebi'nin diğer mektepler gibi taşınmasına engel olmak istemişlerdir. Sava Paşa, bu konuda hazırladığı layiha ile Hukuk Mektebi ve oradan yetişecek talebenin yeni bir idari döneme başlayan Osmanlı yönetimi için çok önemli bir konumda olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Osmanlı'da ne kadar Fıkıh bilen âlim varsa memuriyette bulunduğunu ve Osmanlı'nın başka milletlerinden olan hukuk ilmine sahip zevatının gerekli ölçüde Türkçe bilmedikleri için ilimlerinin faydasız kaldığını belirterek Hukuk Mektebi'ne duyulan ihtiyacı ve yüklenen misyonu³²¹ ortaya koymuştur. Bundan başka Hukuk Mektebi talebesinin Osmanlıca ve Fransızca bilmesinin yanında Felsefe, Mantık, Coğrafya, Umumi Tarih, belli ölçüde Matematik ve Latince ilimlerini de tedris etmesinin³²² büyük önem arz ettiğini dile getirmiştir. Bundan sonra da Mekteb-i Hukuk'un diğer mekteplerden ayrılmasının mahzurlarını ortaya koymuştur. Sava Paşa'nın gayretleri ile olmalıdır ki Mekteb-i Hukuk taşınmamıştır. Ayrıca devletin ileri gelenleri Dersaadet'te yeni bir Hukuk Mektebi açmak için henüz ikinci sınıfta olan talebenin mezun olmasını beklemiştir. Bundan sonra Darülfünun bünyesindeki İlm-i Hukuk Talimi vazifesi Adliye Nezareti'ne devredilmiştir.³²³

1877-1878 tedris yılında Darülfünun'daki derslere ara verildiğinden Hukuk Mektebi'ne de ara verilmiştir. 12 Ekim 1878 tarihli ilan ile 16 Ekim Pazartesi derslere başlanılacağı ilan edilmiş yeni kayıtlar için bilgiler verildiği halde bu ilanda hiçbir surette "Darülfünun" adı zikredilmemiştir.³²⁴ Buna dayanarak Hukuk Mektebi'nin 16 Ekim

³²⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 147-148. 1974-1975 tedris yılında Hukuk ile Turuk ve Maabir Mekteplerinin talebelerinin birinci ve ikinci sınıf talebeleri Edebiyat Fakültesini takip etmekle yükümlü tutulmuştur. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 165-167. Bu durum tedris edilen derslerden biri olan Hikmet dersi içerisinde yer verildiği ölçüde Ahlâk konuları ile de muhatap olabilecekleri anlamına gelmektedir.

³²¹ Osman Ergin'e göre Mekteb-i Hukuk'un tesis edilme ihtiyacı, dönem itibarıyla oluşturulmak istenen azınlık haklarını da içine alacak bir Medeni Kanun hazırlanması gerekliliği ile doğrudan bağlantılıdır. Bkz. Osman Ergin, *a.g.e.*, C. 3, s. 1085.

³²² Ali Adem Yörük, *a.g.t.*, 26.

³²³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 1, s. 149-150.

³²⁴ Ali Adem Yörük, *a.g.t.*, 27-34.

1295/28 Ekim 1978 Pazartesi tekrar eğitime başladığı söylenebilir. Programa yeni dersler ilave edilmesine rağmen Ahlâk dersinin bulunmadığı görülmektedir.³²⁵

Hukuk Mektebi, 1880 yılında padişahın himayesine alınmıştır. Mekteb-i Hukuk hakkında “Mekteb-i Sultanî mülhakatında olup muahharen feyz-i inayet-i padişahiye alınan Hukuk Mektebi” ibaresi kullanılarak “Darülfünun” ile ilişkisi konusunda bir bilgiye yer verilmemiştir.³²⁶ 17 Haziran 1880 tarihinde Adliye Nezareti’ne bağlı Dersaadet’te bir Mekteb-i Hukuk tesis edilmiştir.³²⁷ Hakkında bulunan 35 maddelik nizamnâme ile “kavânîn-i adliye ve siyasiye-i Devlet-i Âliyye’nin hukuka müteallik usûl ve fûruunun talim ve tedrisine mahsus” olup gündüzlü üç yıl tedris müddetine sahiptir. Ayrıca Mekteb-i Hukuk-ı Şahane’nin sonunda yer verilen bir maddeye göre bu mektebin, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi’nin 80. ve 81. maddesinde zikredilen “Daülfünun-ı Osmani Hukuk Şubesi” yerine geçici olarak tesis edildiği, daha sonra Darülfünun-ı Osmanî yeniden tesis edildiğinde ona bağlı olacağı ifade edilmiştir. İlk programda belirtildiği şekliyle üç yıl boyuna talebelere okutulan dersler içerisinde Ahlâk dersine tesadüf edilmemektedir.³²⁸

Mekteb-i Hukuk’ta, 1882-1883 tedris yılına ait zorunlu dersler içerisinde Ahlâk dersine yer verilmemiştir.³²⁹ 1883 tedris yılında Mekteb-i Hukuk’ta Fransızca olarak okutulması düşünülen seçmeli dersler arasında “Felsefe’den İlm-i Ahlâk” isimli dersin tedris edildiği görülmektedir.³³⁰ Fransızca olarak tedris edilmesi öngörülen bu ders için Fransızca bir metin belirlenmiş olmalıdır. Bu durum Osmanlı’ya ait Ahlâk metinlerinden başka felsefî ahlâk metinlerine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Bir yıl sonraki 1884-1885 tedris yılına ait haftalık programda bu derslerin bulunmaması, söz konusu ders ile diğer ihtiyarî derslerin okutulamadığını düşündürmektedir.³³¹

³²⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., C. 1, s. 151-152.

³²⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., C. 1, s. 152.

³²⁷ Osman Ergin, a.g.e., C. 3, s. 1094; Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., C. 2, s. 649; Adem Yörük, a.g.t., 37. Ali Adem Yörük, Darülfünun bünyesindeki Hukuk Mektebi’nin 1881 yılına kadar Mekteb-i Hukuk-ı Şahane paralelinde devam ettiğini 1881 yılında lağvedilerek Mekteb-i Hukuk-ı Şahane bünyesine aktarıldığını belirtmektedir. Bkz. Ali Adem Yörük, a.g.t., 28-29.

³²⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.e., C. 1, s. 153; Ali Adem Yörük bu bilgiyi; *Devlet Salnâmesi*, 1299, s. 228-229’dan almıştır. Bkz. Ali Adem Yörük, a.g.t., s. 73.

³²⁹ Ali Adem Yörük, a.g.t., s. 74.

³³⁰ Ali Adem Yörük bu bilgiyi; *Devlet Salnâmesi*, 1300, s. 161’den almıştır. Bkz. Ali Adem Yörük, a.g.t., s. 76.

³³¹ Osman Ergin, a.g.e., C. 3, s. 1104; Ali Adem Yörük, a.g.t., s. 77. 1884-1885 tedris yılına ait diğer dersler için bkz. Ali Adem Yörük, a.g.t., s. 78.

1884-1887 tedris yıllarında Mekteb-i Hukuk'ta ders hocaları ile okutulan dersler açısından fazla bir değişiklik olmamıştır.³³² Yine bu yıllar arasında dördüncü sınıfta seçmeli olarak okutulan dersler arasında “İlm-i Hikmet'ten Fenn-i Marifetü'n-nefs ve İlm-i Ahlâk” isimli bir dersin yer aldığı görülmektedir.³³³ 1887-1888 tedris yılında Mekteb-i Hukuk'ta Vezir Münif Paşa “Medhal İlm-i Hukuk ve Medhal İlm-i Hikmet ve Marifetü'n-Nefs ve İlm-i Ahlâk ve Hikmet-i Hukuk” dersini tedris ettiği görülmektedir.³³⁴ 1891 senesinde Mekteb-i Hukuk'ta İlm-i Ruh dersine yer verildiği halde Ahlâk dersinin bulunmadığı dikkat çekmektedir.³³⁵ Mekteb-i Hukuk'un ders programı 1891-1892 tedris yılından sonra II. Meşrutiyet yıllarına kadar genel olarak aynı minval üzere devam etmiştir. 1898-1900 tedris yıllarında da öncesinde olduğu gibi Ahlâk dersinin bulunmadığı görülmektedir.³³⁶

Bundan sonra Mekteb-i Hukuk'un 1888 yılında Adliye Nezareti ile ilişkisi kesilmiş Maarif Nezaretine bağlanmıştır.³³⁷ 1900 yılında Darülfünun-ı Şahane'nin bünyesinde bir şube haline gelmiştir.³³⁸

Genel olarak Mekteb-i Hukuk içerisinde Ahlâk derslerinin Darülfünun bünyesinde bulunduğu dönemlerde yer almadığı intibai ortaya çıksa da bu tedrisatın Mekteb-i Hukuk talebesinin Darülfünun Edebiyat Şubesi'ne devam etmesinin istenmesi ile giderildiği görülmektedir. Mekteb-i Hukuk'un ayrıca tesis edildiği süreçte ise Ahlâk dersinin seçmeli olduğu ya da başka ilmî alanlarla birlikte tedris edildiği görülmektedir. Buna bağlı olarak Mekteb-i Hukuk açısından Ahlâk derslerinin kültürel düzeyde önem taşıdığını düşünmek mümkündür.

³³² Ali Adem Yörük, *a.g.t.*, s. 79.

³³³ Ali Adem Yörük bu bilgileri *Devlet Salnamesi*, 1302, s. 362; 1303, s. 294; 1304, s. 286'den almıştır. Bkz. Ali Adem Yörük, *a.g.t.*, s. 80.

³³⁴ Ali Adem Yörük bu bilgiyi *Devlet Salnâmesi*, 1305, s. 142'den almıştır. Bkz. Adem Yörük, *a.g.t.*, s. 81.

³³⁵ Bkz. Ali Adem Yörük, *a.g.t.*, s. 84. 1891 yılı öncesi ve sonrası bakımından mukayeseli program için bkz. Ali Adem Yörük, *a.g.t.*, s. 85.

³³⁶ Mekteb-i Hukuk, 1900 yılından sonra Darülfünun-ı Şahane'nin bir şubesi haline geldiğinden 1900'den sonrası ele alınmamıştır. 1900 sonrasında Darülfünun'un Hukuk Şubesi'nde Ahlâk derslerine yer verilmemiştir. Bkz. Adem Yörük, *a.g.t.*, s. 87-89.

³³⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 2, s. 649.

³³⁸ Ömer Faruk Yelkenci, *a.g.e.*, s. 118; Ekmeleddin İhsanoğlu, *a.g.e.*, C. 2, s. 650.

Yıl	Dersin Adı	Hoca	Şube	Dersin Saati	Dersin Muhtevası	Ev Adresi
1908-1910	İlm-i Ahlâk	Emrullah Efendi	Ulûm-ı Şeriye Şubesi ve Edebiyat Şubesi ile ortak	Ders saati belirgin olmamakla birlikte 1. 2. 3. ve 4. sınıflarda okutulmuştur		
1912-1914	İlm-i Ahlâk-ı Şeriye ve Tasavvuf	Mehmet Kamil Miras (1914)	Ulûm-ı Şer'îye Şubesi			
1915-1918	Ruhiyat ve Ahlâk	Babanzâde Ahmet Naim	Edebiyat Fakültesi			
1918-1919	Ahlâk	Halil Nimetullah Öztürk	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi	Haftada bir saat	Vicdan, amal-i insaniyenin gayeleri, ahlâk hakkındaki mesâlik-i felsefiye, vazife, hak, mesuliyet, ahlâk müeyyideleri	
1919-1920	Ahlâk	Mehmet İzzet	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi	Haftada iki saat	Kant'ın amelî felsefesi	
1920-1921	Ahlâk	Mehmet İzzet	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi	Haftada iki saat	Kış sümestrinde: “şahsi ahlâk” ve “on dokuzuncu asırda ahlâkî felsefe” konuları; yaz sümestrinde: “nazariye-i hak” ve “on dokuzuncu asırda ahlâkî felsefe”	
1921-1922	Ahlâk	Mehmet İzzet	Edebiyat Fakültesi	Haftada iki saat	Kış sümestrinde: “içtimaî ahlâk”	

			Felsefe Şubesi		Yaz sömestrinde: “Yunan-ı Kadim’de ahlâk ve felsefe”	
1922-1923	Birinci devre: Ahlâk ve Müzakere İkinci devre: Ahlâk	Mehmet İzzet	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi	Birinci devre dersleri ve ikinci devrede haftada iki saat	Kış ve yaz sömestrinde: “Ahlâkî hayatın ictimai vakıa olarak mütalaası ve ahlâk felsefesi tarihi”	
1923-1924	Birinci devre Ahlâk İkinci devre Ahlâk	Mehmet İzzet	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi	Birinci devre haftada bir saat; ikinci devre haftada iki saat	Kış sömestrinde: “milliyet nazariyeleri ve milli hayat” Yaz sömestrinde: “içtimai hayatta cürüm ve ceza, mesuliyet, sıdk”	
1924-1925	Birinci ve ikinci devrede İlm-i Ahlâk	Mehmet İzzet	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ve İlahiyat Fakültesi müşterek	Birinci devre dersleri yalnızca yaz sömestrinde haftada bir saat ikinci devre haftada iki saat	Kış ve yaz sömestrlerinde “muhtelif felsefe sistemlerine göre nazari ahlâk”	
1925-1926	Birinci ve ikinci devrede İlm-i Ahlâk	Mehmet İzzet	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ve İlahiyat Fakültesi müşterek	Birinci devre haftada iki saat; ikinci devre haftada iki saat	Birinci devrede Fransızcadan kolay metinler tercümesi; ikinci devre kış ve yaz sömestrinde: “aile ahlâkı, içtimai hayat ve ahlâk, ahlâk felsefesi ve tarihi”	Göztepe Kız Lisesi karşısında, merhum İsmail Efendi Köşkünde
1926-1927	Birinci ve ikinci devrede İçtimaiyat ve Ahlâk	Birinci devrede Necmeddin Sadık Sadak;	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ve	Birinci devre dersleri haftada iki saat; ikinci devre dersleri	İkinci devrede kış sömestrinde “örflerin tekâmülü”; yaz	Necmeddin Sadık Bey’in adresi: Akşam gazetesinde;

	İçtimaiyat tatbikatı	İkinci devrede Mehmet İzzet İçtimaiyat tatbikatı; Maks Bonnafous	İlahiyat Fakültesi müşterek	haftada bir saat; İçtimaiyat tatbikatı haftada bir saat	sömestrinde ise “ahlâk ve içtimaiyat”	Mehmet İzzet’in adresi: Göztepe Kız Lisesi karşısında, merhum İsmail Efendi Köşkünde
1927-1928	Birinci ve ikinci devre İçtimaiyat ve Ahlâk	Birinci Devrede Maks Bonnafous; ikinci devrede Mehmet İzzet	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ve İlahiyat Fakültesi müşterek	Birinci devre ve ikinci devrede haftada ikişer saat	İkinci devrede kış ve yaz sömestrinde: “hukukta tekâmül”	Mehmet İzzet’in adresi: Göztepe Kız Lisesi karşısında, merhum İsmail Efendi Köşkünde
1928-1929	Birinci ve ikinci devrede İçtimaiyat ve Ahlâk	Birinci devrede Mehmet İzzet (Vekâleten Mehmet Servet Berkin) İkinci Devrede Maks Bonnafous	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ve İlahiyat Fakültesi müşterek	Birinci devre haftada iki İkinci devrede haftada bir saat	İkinci devrede kış ve yaz sömestrinde “Rönesans’tan itibaren ahlâk felsefesi”	
1929-1930	Birinci ve ikinci devrede İçtimaiyat ve Ahlâk	Birinci devrede vekâleten İsmail Hakkı Baltacıoğlu, İkinci devrede Halil Nimetullah Öztürk	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ve İlahiyat Fakültesi müşterek	Birinci devrede haftada iki saat, ikinci devrede haftada bir saat	İkinci devrede kış ve yaz sömestrinde okutulacak konunun “içtimai ve ahlâk”	Müderri İsmail Hakkı Bey’in adresi; Çamlıca’da Altunizade köşkünde T350 Kadıköy. Halil Nimetullah Bey’in adresi; Süleymaniye’de Ayşe Kadın Sokağında, No: 11.

1930-1931	Birinci ve ikinci devrede İctimaiyat ve Ahlâk	İkinci devrede Halil Nimetullah Öztürk	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ve İlahiyat Fakültesi müşterek	Birinci devrede haftada iki saat, ikinci devrede haftada bir saat		
1931-1932 1932-1933	Devre ayrımı olmaksızın İctimaiyat ve Ahlâk	İsmail Hakkı Baltacıoğlu	Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ve İlahiyat Fakültesi müşterek	Haftada iki saat	“ıctimaiyatta usul, ıctimaiyatın mevzuu, ıctimaiyatın ruhiyattan ve diğır ıctimai spekölasyonlardan ayrılması, ıctimai vakaların tetkiki. İctimai enmuzeclerin tesisi, ıctimaî müesseselerin (aile, mülk, devlet) tetkiki. İktisadî, siyasî, bediî, lisanî, terbiyevî ve bünyevî ıctimaiyatın mevzuu. Umumî ıctimaiyatın mevzuu. Hususî ıctimaiyat. Bünyevî ıctimaiyat. Ahlâkî ve hukukî ıctimaiyat.”	

II. BÖLÜM

DARÜLFÜNUN'DA AHLÂK DERSİNİ VEREN HOCALAR VE AHLÂK DERSİNE DAİR ESERLERİ

ÖNBİLGİLER

1863 yılında eğitim-öğretim hayatına başlayıp Darülfünun'un 1933 yılındaki reformla lağvedilmesine kadar geçen süreç içerisinde pek çok Ahlâk dersi okutulmuştur. Bu dersleri okutan hocaların Emrullah Efendi, Babanzâde Ahmet Naim, Mehmed Kamil Miras, Halil Nimetullah Öztürk, Mehmet İzzet, Servet Bey, Necmeddin Sadık Sadak, Maks Bonnafous, İsmail Hakkı Baltacıoğlu olduğu tespit edildi.

Bu bölümde tespit edebildiğimiz kadarıyla Darülfünun'da Ahlâk dersi veren hocaların sırasıyla hayatları hakkında bilgi verilecek, Ahlâk dersleri ile ilişkileri ortaya konulduktan sonra Ahlâk derslerine dair hazırladıkları dökümanlar ve eserler incelenecektir.

1. EMRULLAH EFENDİ

1.1. Hayatı

Emrullah Efendi, 1858 yılında Lüleburgaz'da tüccar Ali Efendi'nin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. İptidai ve Rüştîye tahsilini burada aldıktan sonra 1881 yılında Mekteb-i Mülkiye'den ikincilikle mezun olmuştur. 1882 yılında Yanya, 1884 yılında Selanik, 1887 yılında Halep, 1891 yılında Aydın maarif müdürlüklerinde bulunmuştur. Aydın Maarif müdüriyetinden 1893 yılında ayrılarak gazeteci Tevfik Nevzat ve Avukat Güzel Hasan'la birlikte Avrupa'ya firar etmiş; Cenevre'de Tevfik Nevzat ile Jön Türk basınının ilk yayın organı olarak bilinen *Hizmet* gazetesini 1894'te neşre başlamıştır. Avrupa'ya firar için gerekli parayı Maarif Sandığı'ndan aldıkları gerekçesiyle İsviçre hükümetinden teslim edilmeleri istenmiş; vatana döndükten sonra Emrullah Efendi ile maarif muhasebecisi arasında geçen bir tartışma nedeniyle Emrullah Efendi, 1894 yılında mahkemeye sevk edilerek birkaç ay hapiste kalmıştır. Tahliye olduktan sonra İstanbul'a dönen Emrullah Efendi, maddi ve manevi sıkıntılarının olduğu bu dönemde Mülkiye'den dostu olan Gelenbevîzâde Said Bey'in evinde ikamet etmiştir. Bu süreçte Servet-i Fünun'da imzasız yazılarının yayımlanmasının yanında "Emrî" imzasıyla eğitim ile ilgili yazıları da neşredilmiştir.

1900 yılında Meclis-i Maarif üyeliğine tayin edilmiştir. Aynı yıl yeniden açılan Darülfünun'un Edebiyat Şubesi'nde Hikmet-i Nazariye'den İlm-i Ahvâl-i Nefs dersi hocalığı görevini deruhte etmiştir. Bu dönemde *İkdâm* gazetesinde "Ansiklopedi yahut Muhîtu'l-Maarif" başlığıyla dil, bilim, felsefe makaleleri de yayımlanmıştır.³³⁹ 1906 yılında Konya Hukuk Mektebi müdürü olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kısa

³³⁹ Emrullah Efendi, *İkdâm* gazetesinde yayımladığı "Lisan" yazılarında ve ilk baskısı 1318 (1900) yılında II. Abdülhamit himayesinde yapılan *Muhîtu'l-Maarif*'te modern felsefe ve bilim terimlerine Türkçe karşılıklar bulmanın önemini ifade etmiş ve bunun ilk ürünlerini kendisi vermiştir. Onun bu ilgileri dönemin aydınları tarafından takip edilmiş; önce Darülfünun'da Felsefe (Hikmet) dersi hocalığı yapması ve daha sonra da Maarif Nazırlığı döneminde yaptığı Islahat-ı İlmiye Encümeni teşebbüsü ile mesleki bir kisveye bürünmüştür. Bkz. İsmail Kara, *a.g.m.*, 2005, s. 94; Meryem Üke, *Emrullah Efendi'nin İkdâm Gazetesi'ndeki Felsefe ve Bilim Terimlerine Dair Makaleleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri İlim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, s. 42-43.

sürekli olarak Mekteb-i Sultani müdüriyetine; ardından Meclis-i Maarif Daire-i İlmiyesi riyasetine atanmış ve bu yıl içerisinde Kırklareli Mebusu olmuştur.

10 Ocak 1910 tarihinde kurulan İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Maarif Nâzırı olmuştur. 18 Şubat 1911’de Nazırlıktan istifa etmiştir. 1 Ocak 1912’de kurulan Küçük Mehmet Said Paşa kabinesinde ikinci defa Maarif Nazırlığına getirilmiştir. Aynı yıl 21 Temmuz’da kabinenin istifasıyla nazırlık görevi sona ermiştir. Bu süreçte Medresetü’l-Vaizîn’de İlmü’r-Ruh dersi hocalığı da yapmıştır.

Vefatına kadar Darülfünun muallimliklerinde ve İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumi azalığında bulunan Emrullah Efendi 12 Ağustos 1914 tarihinde Yeşilköy’deki evinde vefat etmiştir.

Maarif Nazırlığı döneminde her kademedен eğitim kurumunda düzenlemeler yapmasının yanında pedagoji ve eğitime büyük önem atfeden Emrullah Efendi, “Tûbâ Ağacı Nazariyesi” olarak bilinen bir proje ortaya koymuştur. Yukarıdan aşağıya ıslahı savunan bu eğitim sistemi projesinde en çok önem verilmesi gereken kurumun yükseköğretim yani Darülfünun, yüksek muallim mektepleri, yüksekokullar olması gerektiğini savunmuş; bu düşünceleri döneminde ve sonrasında birçok tartışmanın yolunu açmıştır. Savunduğu fikirlerin aksine fiiliyatta ilköğretimi teşkilatlandırmakla işe başlamak durumunda kalmış ve pek çok ciddi düzenlemenin mimarı olmuştur. Darülfünun’un şube sayısını üçten beşe çıkarmış; “Ulum-ı Aliye-i Diniye Şubesi”nin adını “Şer’iye Şubesi” olarak değiştirmiş ve her şubede okutulacak dersleri belli esaslara bağlamıştır.³⁴⁰

1.2. Emrullah Efendi ve Ahlâk Dersleri

Darülfünun-ı Şahane’nin kurulduğu yıl olan 1900-1901 ders yılında Edebiyat Fakültesi’nde Hikmet-i Nazariye (İlm-i Ahvâl-i nefis, Mantık, Ahlâk, Hikmet-i Bedayi)

³⁴⁰ Ali Çankaya, *a.g.e.*, C. III, s. 96-102; “Emrullah Efendi”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, C.1, İstanbul, 1999, s. 407-409; Ziya Kazıcı, Emrullah Efendi, *DİA*, C.11, İstanbul, 1995, s. 165-166; Meryem Üke, *a.g.t.*, s. 18-21; Mustafa Ergün, “Emrullah Efendi-Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXX, S. 1-2, 1979-1982, s. 7-36; Hamza Altın, “II. Meşrutiyet Dönemi, Maarif Nazırlarından Emrullah Efendi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimize Katkıları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15:2, 2010, s. 151-165; Muammer İpek, *Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi’nin Eğitim Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları 1908-1914*, Yayımlanmamış Doktora Tezi Ankara, 2002, s. 1-9.

dersinin okutulduğu, Hikmet-i Nazariye'den İlm-i Ahvâl-i Nefs dersini de Emrullah Efendi'nin tedris ettiği bilinmektedir.³⁴¹ Ahlâk dersini okutan hoca belirgin olmamakla birlikte müfredatta açıkça zikredilmeyen ve Hikmet-i Nazariye dersinin bir unsuru olarak görülen İlm-i Ahvâl-i Nefs dersini Emrullah Efendi'nin okutmuş olması, Hikmet-i Nazariye dersinin diğer unsuru olarak görebileceğimiz Ahlâk dersini de okutmuş olabileceği ihtimalini taşımaktadır. Daha genel ihtimal ise Hikmet-i Nazariye dersi içerisinde birer ders olarak telakki edebileceğimiz İlm-i Ahvâl-i Nefs, Mantık, Ahlâk, Hikmet-i Bedâyi disiplinlerinin her birini de bir şekilde derslerinde konu edinmiş olmasıdır. Bunun yanında Emrullah Efendi'nin *İlm-i Ahlâk* adıyla 1908 yılına ait bir ders notunun³⁴² bulunması da İlm-i Ahlâk derslerini okutmuş olduğunu göstermektedir. Buna dayanarak Emrullah Efendi'nin Ahlâk müderrisi olduğunu söylemek mümkündür.

1.3. Ahlâk İle İlgili Eserleri

1.3.1. İlm-i Ahlâk

Bu eser³⁴³, Emrullah Efendi'nin Darülfünun'daki İlm-i Ahlâk derslerinde Edebiyat Fakültesi birinci sınıf talebesi Ahmet Talat tarafından ders notu olarak bir deftere kaydedilmesiyle vücuda getirilmiş ders notudur. Bu yazma eser, rika el yazısı ile A5 boyutunda bir deftere kaydedilmiştir.

İlm-i Ahlâk ders notu, “İlm-i Ahlâk” ile “Lezzât ve Âlâm” olmak üzere iki temel başlıktan meydana gelmektedir. “İlm-i Ahlâk” bölümünde “Mukaddime” kısmından sonra “İlm-i Ahlâk'ın Ulûm-ı Sâire İle Münasebatı” başlığı altında “İlm-i Ahlâk'ın Fıkıh İle Münasebatı” ile “İlm-i Ahlâk'ın İlm-i İlâhî İle Münasebatı”; “İlm-i Ahlâk'ın Tarik-i Tesis ve Tedvîni”; “İlm-i Ahlâk'ın Taksimi”; “İlm-i Ahlâk-ı Amelî veyahut Hikmet-i Vazâif”; “İlm-i Ahlâk-ı Şahsî” başlığı altında “Hüviyet-i Ahlâkiyye” ve “Talim ve Taallüm”, “Vazâif-i Şahsiyye-i Şer'î” başlıklarına yer verilmiştir. Sonraki bölüm olan “Lezzât ve Âlâm” bölümünde gerekli anlatımların ardından “Meyelânât” başlığına yer verilmiştir.

³⁴¹ Birinci bölümde Darülfünun-ı Şahane başlığında ele alınmıştır.

³⁴² Bkz. Emrullah Efendi, *İlm-i Ahlâk*, Muharriri: Ahmet Talat, 1324 [1908].

³⁴³ Emrullah Efendi, *İlm-i Ahlâk*, Muharriri: Ahmet Talat [Onay], 1324 [1908], 138 s.

“Mukaddime” kısmında ahlâkın birkaç türlü tanımı, kelime olarak menşei, meleke, ahlâkın kısımları olarak fazilet ve rezîlet, ahlâkın mevzuunun insanın filleri olduğu, iradî fiil, gaye konularına temas edilerek; bir fiilin hayır ya da şer olmasının o fiilin husule gelmesine sebep olan gaye olduğu ifade edilmektedir. Hayrın ne olduğu, irtiyâdın hayra ya da şerre yönelmesine göre fiilin kazanacağı nitelik, bu sebeple fiilin önemli olmayıp irtiyâdın önemli olduğu ortaya konulmaktadır. Fiilin husule gelmeden önce zihinde tasavvur edilmesinden, fiilin irtiyâddan başladığından; irtiyâd iyi olursa fiilin de iyi, kötü olursa fiilin de kötü olacağından bahsedilmektedir. Bunların yanında filleri hayra götürecektir şekilde işlemek gerekir. Hayrı idrak eyleyen insan onu icra etmekle de mükellef olarak görülmektedir. Ahlâkın diğer bir konusunun ahlâkî yükümlülükler olduğu belirtilerek bu türlü filleri vazâif olarak isimlendirilmiştir. Faziletli fiillerin mükâfatının; rezîletli fiillerin cezasının verilmesi gerekliliği ahiret hayatının varlığının ispatı olarak sunulmaktadır.

Eserde İlm-i Ahlâk’ın diğer ilimlerle münasebeti konusuna yer verilmiştir. İlm-i Ahlâk’ın ilimler taksiminde İlm-i Hikmet kısmında yer aldığı söylendikten sonra bu ikisinin münasebeti açıklanmıştır. İlm-i Ahlâk, amelî hikmettir. İlmü’n-Nefs ile İlm-i Ahlâk kuvve-i iradiyyeden bahsetmeleri bakımından benzerdir. İlm-i Ahlâk’ın hayrın ne olduğunu araştırması ile Mantık ilminin de gerçeğin ve doğrunun peşinde olması aralarındaki farklılık olarak ortaya konulmuştur. İlm-i Ahlâk’ın hikemî olmayan ilimlerle münasebeti konusunda İlm-i Hukuk ele alınarak bu ilimle aralarında mevzu, gaye ve adalet prensibi ortaklığı olduğu dile getirilmiştir. Hukuk ilminin harici sonuçları dikkate alıp Ahlâk ilminin batını vicdan ile ilgilendiği belirtilmektedir. Hukuk ilminin kötü fiiller tezahür ettikten sonra müdahale ettiği, İlm-i Ahlâk’ın ise kötü fiilleri ruhta nefsanî bir istidat halinde iken takip ettiği hukuk ile ahlâkın farklılığı olarak dile getirilmektedir. Hukuk ve kanuna göre namuslu bir kimse olabilmek için kanunlara uymak yeterli olurken, ahlâklı bir kimse olabilmek için adalet erdemini en üst mertebede taşımanın yanında diğer ahlâkî faziletleri de kişinin kendisinde bulundurması gerektiği; bu bakımdan İlm-i Hukuk’un İlm-i Ahlâk dairesine dâhil edildiği ortaya konulmaktadır.

Ahlâk ilminin Fıkıh ile münasebeti konusunda ilk başta Fıkıh ile Hukuk arasındaki farklara değinilerek fıkıhın getirdiği mükellefiyetin dini hükümlere bağlı olduğunu ve ahlâkî mükellefiyetin vicdandan kaynaklandığı belirtilmektedir.

İlm-i Ahlâk'ın İlm-i İlâhi ile münasebeti konusunda Ahlâk ilminin bu ilmin mevzuu olduğu belirtilerek bu başlık altında diğer dini ilimlerden bağımsız bir ahlâk ilminin tesis edilip edilemeyeceği tartışması ile Ahlâk ilminin dini ilimler ile münasebetine yer verilmektedir. Ahlâk ilminin Kelâm ve Fıkıh ilmi ile aynı menşe sahip oldukları belirtilmekle birlikte ahlâk kaidelerinin akılla keşfedilerek yine akılla teyit edildiği kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak dine dayanan ancak akla da önemli bir konum veren bir ahlâk anlayışı müşahade edilmektedir.

Ahlâk ilminin yollarının tesisi ve tedvini konusunda üç tarikin; sırf akıl, tecrübe ve akıl-tecrübe olduğu; ahlâkın tesisinde ise aklın tecrübeden önce geldiği belirtilmektedir.

İlm-i Ahlâk'ın nazarî ve amelî olarak iki kısma ayrıldığı bahiste hayrın varlığı ve mahiyeti meselesi nazarî ahlâk; insan fiillerinin hangi şartla hayrı gerçekleştirebileceği meselesi de amelî ahlâk kısmına dâhil edilmiştir. Ahlâkî fiilleri yerine getirmenin sebebi illetinin ne olduğu ortaya konularak birinin diğerine feda edilemeyeceği ancak nazarî ahlâkın amelî ahlâktan önce geldiği ileri sürülmektedir.

Amelî Ahlâk İlmi yani vazifelerin hikmeti bahsinde amelî ahlâk; ilm-i ahlâk-ı şahsî, ilm-i ahlâk-ı medenî, ilm-i ahlâk-ı aynî, ilm-i ahlâk-ı dinî olmak üzere dört kısımda ele alınmaktadır. Bu konu etrafında insanın kimlerle ve kaç türlü münasebeti olduğu açıklanmaktadır. Mevcudât ile insanlar arasındaki ilişki dört çeşit olarak ele alınmasına istinaden vazifeler de dinî, nefsî, medenî ve aynî vazifeler olmak üzere dört kısma ayrılmıştır. Bundan sonra Yunan felsefesi içerisinde insanda bulunan üç kuvveye ve bunların ifrat, tefrit, itidal noktalarına temas edilmektedir. İnsanın vazifelerinde hangi sıralamayı gözetmesi gerektiğinden bahsedilmektedir.

İlm-i Ahlâk-ı Şahsî bahsinde, insanın kendisine karşı vazifeleri beden ve nefsine karşı olmak üzere iki kısımda ele alınmaktadır. Bedenin sıhhati tafsilatlı bir şekilde anlatılarak intiharın ilm-i ahlâkça yasak olduğuna değinilmektedir. Nefse karşı görevler içerisinde üç nefsî kuvveyi muhafaza etmek gerektiği belirtilmektedir.

Ahlâkî hürriyet konusunda nefsin nefse ait ihtiraslardan arındırılması gerektiği belirtilmekte olup bunun kemâle ulaşmak bakımında gerekliliği dile getirilmiştir. Daha

sonra İlm-in ahlâklı olmadaki yeri ve önemine değinilerek bilgi olmadan ahlâklı olunamayacağı ifade edilmektedir.

Şer'i şahsi vazifeler konusunda, öncelikle beden-in korunması ve ihtiyaçlarının giderilmesinin ahlâklı olmak bakımından önemi vurgulanmaktadır. Diğer taraftan çalışmanın önemli ve ahlâkın hakikati olduğu ileri sürülmektedir. Daha sonra lezzet ve elemeler³⁴⁴ konusu ele alınmış, meyiller meselesi de tetkik edilmiştir.

Bu eser, İlm-i Ahlâk dersinin ders notu olduğundan derslerde okutulan ahlâk anlayışını doğrudan göstermektedir. Az da olsa naslara yer verilen bu ders notunda genel olarak ilahi kaynak olarak İslâm dinine dayalı ahlâk anlayışının yer aldığı, akla ve vicdana da önemli bir konum verildiği görülmektedir. Ders notunda “vazife” kavramının sıkça kullanılması Kant'ın akla dayalı ahlâk sisteminde önemli bir yer verdiği “vazife” kavramını çağrıştırmaktadır. Bu durum Kant'ın ahlâk anlayışından etkilenildiğini düşündürmektedir.

1.3.2. İlm-i Hikmet

Emrullah Efendi, 1900 yılından itibaren Darülfünun'da İlm-i Hikmet derslerini okutmuştur. Okutmuş olduğu bu derslerin notlarının bir bölümünün *Sırat-ı müstakim Mecmuası*'nda yayımlanmış olduğu görülmektedir.³⁴⁵

Emrullah Efendi'nin *Sırat-ı Müstakim*'de üç metin halinde yayımlanmış olduğu bu notlardan ilkinin sonunda 1 Teşrinievvel 324 tarihi ile ve “Emrullah” imzasıyla tefrika

³⁴⁴ Ders notunda bu konunun başında “Kuvve-i hissiye veya hissiyat; İlm-i Ahlâk, İlm-i Terbiye Mebâhisinden Lezzât ve Âlâm” ibaresi bulunmaktadır. Bundan başka Emrullah Efendi'nin İlm-i Terbiye derslerinde “Lezzât ve Âlâm” konusunu okuttuğu bu ders için basılmış ders notlarında görülmektedir. Bkz. Muallimi: Emrullah [Efendi], “İlmü't-Terbiye”, *Darülfünun Şuubâtının Dürüs-ı Âliyesi* içinde, Birinci Cüz, Cüz Sahifesi 209-2014, Ders Sahifesi 3-8; Cüz Sahifesi 393-394, Ders Sahifesi 9-10. Künyesi zikredilen eser Darülfünun'da verilen derslerin haftalık olarak Darülfünun Talebesi için basılmış halidir. Bu haftalık dergiler genel olarak günümüze bir eser içinde ciltlenmiş olarak ulaşmıştır. Bu dergilerde takip edilen usul şöyledir: haftalık olarak okutulan tüm dersler sırasıyla ve devamı gelecek şekilde dizilerek oluşturulmuştur. O nedenle her derse ait bölümün başında dersin adı, muallimi ve sayfa başında cilt içindeki sayfa sayısı ve o dersin kaçınıcı sayfası olduğu da belirtilmiştir. Bu sayede araya başka derslerin notları girmiş olsa dahi söz konusu dersin sayfa sıralaması ve devamlılığı muhafaza edilmiştir. Bu küçük bilgilendirmenin ardından Emrullah Efendi'nin Terbiye derslerinde tedris ettiği ve hissi hadiseler olarak değerlendirilen “Lezzet ve Elem” bahsinin, Ahlâk dersleri ile irtibatının dolaylı olması sebebiyle bir başlık halinde değerlendirmemeyi uygun gördük.

³⁴⁵ Bu notları İsmail Kara latin harflerine çevirerek yaparak neşretmiştir. Bkz. İsmail Kara, *a.g.m.*, s. 113-123.

ettiği görülmektedir.³⁴⁶ Bu yazının sonunda dergide tefrika edilme tarihinden ayrı olarak 1 Teşrinievvel 1324 (14 Kasım 1908) tarihinin verilmiş olması, İsmail Kara'ya göre bu tarihin telif/gözden geçirme ya da dersin takrir tarihine işaret etme ihtimalini taşımaktadır.³⁴⁷

“İlm-i Hikmet” başlığı ile ikinci sırada neşredilen yazı bir sayfayı aşkın hacimde olup sonunda “ma-ba'dı var (sonrası var)” ibaresinin yer alması bir sonraki sayıda yer alan üçüncü “İlm-i Hikmet” yazısı ile bir bütünlük teşkil ettiğini göstermektedir.³⁴⁸ Üçüncü “İlm-i Hikmet” yazısının sonunda “mukarriri: Emrullah” ibaresinin bulunması İsmail Kara'ya göre yazıların ders notu olduğunu teyit eden bir işaret olarak görülebilir.³⁴⁹

Emrullah Efendi'nin *Sırat-ı Müstakim*'de neşredilen “İlm-i Hikmet” yazılarının ilki, felsefe ve hikmet kavramlarını tanımlamakta ve umumi bilgiler içermektedir. Emrullah Efendi, hikmet konusunda filozofun eşyanın hakikatine vasıl olmasından sonra kendini o hakikate bağlamasından bahsederek İlm-i Ahlâk'ta da en büyük faziletin kanun-i ahlâka yani sırf aklî olan kanun-ı hikmete bağlanmak olduğundan söz eder.³⁵⁰ Yine ilk yazısında, felsefenin İlm-i mâverâi't-tabîa: Metafizik; İlm-i Ahvâl-i Nefs: Psikoloji; İlm-i Ahlâk; İlm-i Mantık; Hikmet-i Bedâyi: Estetik olmak üzere beş şubeye ayrıldığını belirterek her biri için kısaca bilgi vermektedir. İlm-i Ahlâk bahsi konusunda, insanın yalnız mürîd, hassas ve âkil olmadığını faaliyetlerinin de olduğunu belirtir. Bundan yola çıkarak faillerin fillerinin de hikmetinin olması gerektiğini; meselenin burada değişerek şimdiye kadar hem objektif hem subjektif olandan bahsedildiğini, ahlâk bahsinde ise olması gerekenden bahsedileceğini belirterek konunun içeriğine dair bilgiler sunmaktadır. Yine ahlâk bahsinde önceki meselelerden farklı olarak müessirin önce, hadisatın ise sonra idrak edileceğinden yani illet-i gâiyeden bahsedileceğini ve bu kısmın *İlm-i Ahlâk* olarak isimlendirildiğinden söz edilmektedir.³⁵¹ Ahlâkla ilgili bu tür açıklamaların yer alması ahlâk ilmine dair daha ayrıntılı malumatın verileceği derslerin yapılacağını haber verir niteliktedir. Bu da yazıdaki ahlâk ilmine dair verdiği bilgiler

³⁴⁶ Emrullah [Efendi], “İlm-i Hikmet”, *Sırat-ı müstakim*, I/14, s. 214-217, (2 Zilkade 1326/13 Teşrinisani 1324)

³⁴⁷ İsmail Kara, *a.g.m.*, s. 112.

³⁴⁸ Emrullah [Efendi], “İlm-i Hikmet”, *Sırat-ı müstakim*, I/23, s. 363-64 (5 Muharrem 1327/15 Kânunusani 1324); I/24, s. 376-77 (12 Muharrem 1327/22 Kânunusani 1324).

³⁴⁹ İsmail Kara, *a.g.m.*, s. 112.

³⁵⁰ Emrullah [Efendi], *a.g.m.*, s. 215; İsmail Kara, *a.g.m.*, s. 114.

³⁵¹ Emrullah [Efendi], *a.g.m.*, s. 217; İsmail Kara, *a.g.m.*, s. 118.

içerisindeki “Burada ise olacaktan daha doğrusu olması lazım gelenden bahs edeceğiz...”³⁵² cümlesinden çıkartılabilir.

Emrullah Efendi, ikinci yazıda hikmet-i nazariye, hikmet-i ameliye ve hikmet-i bedâyi’den bahsetmiştir. Hikmet-i ameliyenin de insanların fiilleri ve hareketleri esas olmak üzere bir takım kaideler vaz eden İlm-i ahlâk, siyaset ilmi olan İlm-i tedbir-i medenî ve ailenin idaresini konu edinen İlm-i tedbir-i menzil olmak üzere üç unsurdan meydana geldiğini belirtmiştir. İlimler tasnifinden bahsedilen bu yazıda ahlâk da bir ilim olması cihetiyle yazının küçük bir bölümünü teşkil edecek şekilde zikredilmiştir.³⁵³ Üçüncü yazıda ise felsefenin tesisi ve talimi ele alınmıştır.³⁵⁴

³⁵² Emrullah [Efendi], *a.g.m.*, I/14, s. 217; İsmail Kara, *a.g.m.*, s. 118.

³⁵³ Emrullah [Efendi], *a.g.m.*, I/23, s. 363-364; İsmail Kara, *a.g.m.*, s. 119-122.

³⁵⁴ Emrullah [Efendi], *a.g.m.*, I/24, s. 376-377; İsmail Kara, *a.g.m.*, s. 122-123. Emrullah Efendi’nin Darülfünun Dersleri cildi içerisinde neşredilmiş “İlm-i Hikmet” ders notları da bulunmaktadır. Haftalık olarak okutulan başka derslerle birlikte basılmış olan bu ders notları bir ciltte dağınık olarak bulunmaktadır. Bu ders notları incelendiğinde genel olarak ilim meselesi üzerinde tafsilatlı bir şekilde durulduğu İlm-i Ahlâk’ın ise yalnızca ilimler içerisindeki yeri bakımından ve az sayıda zikredildiği görülmektedir. Bu nedenle Ahlâk derslerinden dolayı olarak bahseden bu ders notları bir başlık halinde incelenmemiştir. Bu ders notları için bkz. Muallimi: Emr[ull]ah [Efendi], “İlm-i Hikmet”, *Darülfünun Şuabâtının Dürûs-ı Âliyesi* içinde, Birinci Cüz, Cüz Sahifesi 183-184, Ders Sahifesi 1-2; Cüz Sahifesi 305-320, Ders Sahifesi 3-20; Cüz Sahifesi 389-392, Ders Sahifesi 15-18. Eserde Emrullah Efendi’nin adı “Emrah” olarak zikredilmiştir.

2. BABANZÂDE AHMET NAÎM

2.1. Hayatı

1872/1290 yılında Bağdat mektupçularından Mutafta Zihni Paşa'nın oğlu olarak Bağdat'ta doğdu. Bağdat Rüştîyesini tamamladıktan sonra İstanbul'a geldi. 1891 yılında Galatasaray Lisesi'ni, 1894'te Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. Aynı yıl Hariciye Nezareti Tercüme Kalemi'nde çalışmaya başladı. 1911-1912 yılları arasında Maarif Nezareti Tedrisat Müdürlüğü yaptı. 1912-1914 yılları arasında Galatasaray Sultanisi'nde Arapça okuttu. 1914 yılında Maarif Nezareti Tercüme Dairesi azalığına getirildi. Bu dairenin bünyesinde yer alan İslahât-ı İlmiye Encümeni'nin çalışmalarına katıldı. Bu Encümen'in yayımlarından olan Felsefe ıstılahları ve Sanat ıstılahları adlı kitapların hazırlanmasında etkin bir yer almıştır. Bu görevine paralel olarak Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde müderrisliğe başladı (1910-1933). Felsefe, Ruhیات-İlmü'n-nefs (psikoloji), Ahlâk, İlm-i ma'bade't-tabîa (metafizik), derslerini tedris etmiştir. Bu dersler için hazırladığı tercüme ve telif çalışmalarından bazıları daha sonraları kitaplaştırılmıştır. *Ahlâk-ı İslâmiye Esasları* adlı eseri bir ders kitabı olmasa da Darülfünun'da verdiği Ahlâk derslerinin bir mahsulüdür.³⁵⁵

1918-1919 yılları arasında kısa bir süre Darülfünun'un Umum Müdürlüğü (Rektörlük) görevinde de bulundu. 1919'da Ayan Meclisi üyesi oldu. Bu görevi 1922'de son buldu. 1933 yılındaki Üniversite reformu ile birlikte bazı meslektaşları gibi yeni üniversiteye alınmayarak emekliye sevk edilmiştir. 13 Ağustos 1934 günü öğle namazında secdede iken vefat etmiş; Edirnekapı mezarlığına defnedilmiştir. Tasavvufi yönü de bulunan ve Şabanî/Halvetî tarikatına mensup olan Babanzâde Ahmet Naim Bey intisaplı olduğu Fâtih türbedarı Amiş Efendi'nin (1807-1920) kızının damadıdır.³⁵⁶

³⁵⁵ Osman Ergin, "Ahmet Naim Zatı ve Eserleri", *İslâm Ahlâkının Esasları*, içinde., Çev. Ömer Rıza Doğrul-Ahmet Naim'in şahsına ve eserlerine ait etüdü yazan Osman Ergin, Yüksel Yayınevi, İstanbul, 1945, s. 9.

³⁵⁶ İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I Metinler Kişiler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s. 321-322; Mücellidoğlu Ali Çankaya, a.g.e., C. III, s. 598-606; Hüseyin Hansu, *Secdede Biten Bir Ömür Babanzâde Ahmet Naim*, Kaynak Yayınları, İzmir, 2007, s. 15-45; Ahmet Naîm, *İslâm Ahlâkının Esasları*,

2.2. Babanzâde Ahmet Naim ve Ahlâk Dersleri

Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Felsefe alanı ile ilişkisinin başlaması ve Darülfünun hocalığı hakkında talebesi Macit Gökberk'in verdiği bilgiler önem arz etmektedir:

“...Babanzâde Ahmet Naim Bey, o zamanki felsefe otoritelerinin belirgin bir örneğidir. Kendisi bana hayatını anlatmıştı. Galatasaray'da okumuş, ama gelenekçi bir aileden geldiği için evde de ayrıca Arapça öğretilmiş kendisine. Galatasaray'dan çıktığı zaman, Galatasaray Lisesi'ne -o zamanki adıyla Galatasaray Sultanisi- Arapça hocası olmuş. Dedğine göre, günün birinde o dönemin Maarif Nazırı (Milli Eğitim Bakanı) Emrullah Efendi kendisini çağırmış, demiş ki: “Ben seni üniversiteye Psikoloji hocası yapacağım!” O zaman Emrullah Efendi'nin, bir üniversite reformu girişimi var. Naim Bey de: “Aman efendim, ben ne anlarım psikolojiden” demiş. “Bak Naim Bey”, diye karşılık vermiş Emrullah Efendi, “bu memlekette kime ‘seni üniversiteye şu dersin hocası yapacağım’ desen, bana aynı şeyi söyleyecektir. Bak sen iki dil biliyorsun; bir Fransızca bir de Arapça; yani bir bizim eski dünyamızın klasik dili; bir de yeniden girdiğimiz dünyanın temel dillerinden bir tanesi... Bir ondan okursun bir bundan, işin içinden çıkarsın.” “İşte biz de böyle girdikti Felsefeye”, anlattıydı bana Naim Bey, “iyi kötü bir şeyler de yaptık. Tam şöyle oturacaktık ki dersimizde, konumuzda; dediler ki: “Psikoloji hocası geldi sen şimdi Ahlâk okutacaksın.” (O sırada Mustafa Şekip gelmiş Cenevre'den) “Aman” demiş Naim hoca “ben bunu zaten zorla öğrendim. Nasıl olur? Ben bu ahlâkı nasıl yaparım?” “Onu da öğrenirsin demişler” “Ben yine kafayı vurdum”, diye anlatıyor hoca bana; Ahlâk filan derken günün birinde Mehmet İzzet gelmiş “Ahlâkın da hocası geldi” demişler. “Sen -o zamanki adıyla- ma-bâde't-tabîa yani metafizik okutacaksın.” “Aman”, demeye kalkmış Naim Hoca. “Ne yapalım” karşılığını almış “öbür ikisini öğrendiğin gibi bunu da öğrenirsin.” “İşte hazret (Naim Hoca bana hazret derdi), böylece senin ma-bâde't-tabâ hocan oldum.” (Kendisi bize metafizik öğretirdi.)”³⁵⁷

Haz. Recep Kılıç, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2009, s. 12. Ayrıca bkz. M. Cevdet İnanç Alp, *Müderris Ahmet Naim*, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1935; Babanzâde Ahmet Naim, *a.g.e.*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, s. 7-22.

³⁵⁷ Bedia Akarsu-Tahsin Yücel, *a.g.e.*, s. 3-4. Her ne kadar bu anıda önce Ruhiyat daha sonra da Ahlâk dersini okuttuğu belirtilse de Ahmet Naim Bey'in *Memur Sicili* kayıtlarında “Ruhiyat ve Ahlâk” adıyla zikredilen dersi 1915 yılında okutmaya başladığı belirtilir. Bkz. *Memur Sicili, Ahmet Naim Bey'in Darülfünun Sicil Dosyası (TTK Arşivi)*, sahife no: 2. Kanaatimizce hatıratla zikredilen durum doğru ise de aralarında çok az bir zaman farkı olduğu fikri ihtimal dâhilinde bulundurulabilir. Bunun yanında elimizdeki

Buna binaen Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Ahlâk dersleri ile münasebetinin kendisine yöneltilen bir talep vesilesiyle oluştuğu ve geçici bir süre devam ettiği anlaşılmaktadır. Babanzâde Ahmet Naim Bey, 1 Teşrinievvel 1331/14 Ekim 1915 tarihinde Darülfünun Edebiyat Fakültesinde “Ruhiyat ve Ahlâk” dersi müderrisliğine getirilmiştir.³⁵⁸

ilk 1918-1919 yılına ait *Talebe Rehberi* verilerine göre Mehmet İzzet'ten önce bir eğitim öğretim yılı Ahlâk derslerini Nimet Bey (Halil Nimetullah Öztürk) okutmuştur. Bu durumda Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Ahlâk derslerini Mehmet İzzet Bey'den önce Nimet Bey'e bıraktığı kanaatine ulaşmak mümkündür. Bkz. 1334-1335 *Talebe Rehberi*, s. 18.

³⁵⁸ *Memur Sicili, Ahmet Naim Bey'in Darülfünun Sicil Dosyası (TTK Arşivi)*, sahife no: 2; Babanzâde Ahmet Naim, *a.g.e.*, 1945, s. 8-9. Ayrıca Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Ahlâk derslerini okuttuğu bu dönemde Mehmet Emin Erişirgil'in Ahlâk derslerini tedris ettiğine dair bazı iddialar vardır. Bu durum bir karışıklık meydana getirmektedir. Hilmi Ziya Ülken, Mehmet Emin Erişirgil'in “1915'te Gökalp Darülfünun'da yenilikler yaptığı sırada Ahlâk dersi muallimliğine getirildi[ği], 1919 yılında da Mehmet İzzet'le Ahlâk derslerini değiştirdi[ği]” bilgilerini vermektedir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1979, s. 426. Orhan Saadettin, Mehmet İzzet'in ilk tayin edildiği zamanlarda -ki 1918-1919 yıllarına tekabül etmektedir- Ahlâk dersi ile değiştirdiği Felsefe Tarihi derslerini vekâleten bir sene tedris ettiğini belirtmektedir. Bkz. Orhan Saadeddin, “Mehmet İzzet Kimdi ve Bize Neydi”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul, 1931, s. 20. Orhan Saadettin, Ahlâk derslerini kiminle değiştirdiğini belirtmese de Felsefe Tarihi okutan müderris ile değiştiği iması hissedilmektedir. Ali Çankaya'nın belirttiğine göre Mehmet Emin Bey, “1917'de Darülfünun İçtimaiyat (Sosyoloji) ve Felsefe Müderris Muavinliğine (doçentliğine) getirilmiştir.” Bkz. Ali Çankaya, *a.g.e.*, 1968-1969, s. 864. Rahmi Karakuş da tarih belirtmeksizin Mehmet Emin Erişirgil'in ahlâk muallimi unvanıyla felsefe dersler vermeye başladığını belirtmektedir. Bkz. Rahmi Karakuş, *Felsefe Serüvenimiz*, Seyran Kitap, İstanbul, 1995, s. 241. Bülent Şen, Mehmet Emin Erişirgil hakkında “1915 Darülfünun'a içtimaiyat ve felsefe müderris muavini olarak atandı[dığını]” belirterek ahlâk derslerine ilişkin bir şey söylememektedir. Bkz. Bülent Şen, “Mehmet Emin Erişirgil ve Türk Toplumunun Değişimi Üstüne Düşünceleri”, *Sosyoloji Dergisi*, C.3, S. 12, 2006, s. 134. Bundan başka Nuray Karaca da Erişirgil'in Üniversitede felsefe dersleri vermeye ahlâk dersleri ile başladığını ve 1917 yılında da sosyoloji ve felsefe müderris muavini olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Nuray Karaca, “Mehmet Emin Erişirgil”, *Felsefe Ansiklopedisi*, C. 5, s. 638. Levent Bayraktar da Hilmi Ziya Ülken'in bu konudaki görüşlerini 1914 yılını göstererek aktarmakla birlikte Mehmet Emin Erişirgil'in önce ahlâk muallimi olduğunu ardından da İçtimaiyat ve felsefe müderris muavini olduğunu belirterek önceki bilgileri tekrarlamıştır. Bkz. Levent Bayraktar, “Mehmet Emin Erişirgil”, *Türkiye'de Sosyoloji İsimler-Eserler*, Ed. M. Çağatay Özdemir, Phonix Yayınları, Ankara, 2008, s. 527. Bu iddialarla Babanzâde Ahmet Naim'in aynı yıllarda ahlâk derslerini tedris ettiğine dair veriler çatışmaktadır. Cüneyt Kaya'nın bu konu etrafında sunduğu deliller burada meydana gelen müşkili gidermektedir. Cüneyt Kaya, Darülfünun Felsefe Şubesi'nin ders programları ve Mehmet Emin Erişirgil'in eserlerinde kullandığı imzalar itibarıyla bu iddiaların geçersiz olduğunu belirtmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi ve veriler için bkz. Cüneyt Kaya, “Mehmet Emin Erişirgil: Bergsonculuktan Pragmatizme Bir Darülfünun Hocası”, *Kutadgubilig*, S. 18, Ekim 2010, s. 137. Bizim araştırmalarımız da Cüneyt Kaya'nın Mehmet Emin Erişirgil'in ahlâk dersleri okutmadığına dair sunduğu verileri destekler niteliktedir. Çalışma esnasında Mehmet Emin Erişirgil'in Darülfünun'da Ahlâk dersi okuttuğuna dair bir resmi kayda rastlamadığımızı söylemeliyiz.

2.3. Ahlâk İle İlgili Eserleri

2.3.1. Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları

Babanzâde Ahmet Naim Bey'in bu eserinin³⁵⁹ başında eseri hangi sebeple vücuda getirdiğinden bahsedilmiştir. 1912 senesinde Lahey'de "Terbiye-i Ahlâkiyye" konulu bir kongre düzenlenmiş ve Doğu'da ahlâk eğitiminin temeli olan meseleleri açıklayan bir raporun kongrede sunulması resmen istendiğinden Maarif Nezareti bu daveti kabul etmiştir. Devrin Nazırı Emrullah Efendi söz konusu raporu hazırlama görevini Babanzâde Ahmet Naim Bey'e tevdi etmiştir. Raporun bir bölümünün hazırlanmasına rağmen kongrenin toplanacağı günlere yakın kabinenin değişmesi eserin tamamlanamamasına neden olduğu gibi hükümet tarafından temsilci gönderileceğine dair verdiği söz de tutulamamıştır. Hazırlanmış ancak sunulması mümkün olmamış bu müsveddeler ilk halleriyle *Sebilürreşad* mecmuasında yayımlanmıştır.³⁶⁰ Daha sonra Babanzâde Ahmet Naim Bey, bu çalışmasını faydalı olacağı düşüncesiyle tamamlamayı ve yayımlamayı uygun görmüştür.³⁶¹

³⁵⁹ Babanzâde Ahmed Naim, *Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları*, Matbaa-i Amedî, İstanbul, 1340-1342, 67 s.

³⁶⁰ [Babanzâde] Ahmed Naim, "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları I", *Sebilü'r-Reşad*, C. 2-9, S. 42-224, İstanbul, 13 Kanunievvel 1328 [26 Aralık 1912], s. 278-280; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları II", C. 2-9, S. 43-225, 20 Kanunievvel 1328 [2 Ocak 1913], s. 295-297; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları III", C. 2-9, S. 44-226, 27 Kanunievvel 1328 [9 Ocak 1913], s. 310-311; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları IV", C. 2-9, S. 45-227, 3 Kanunisani 1328 [16 Ocak 1913], s. 327-329; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları V", C. 2-9, S. 46-228, 10 Kanunisani 1328 [23 Ocak 1913], s. 344-345; ; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları VI", C. 2-9, S. 47-229, 17 Kanunisani 1328 [30 Ocak 1913], s. 358-359; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları VII", C. 2-9, S. 48-230, 24 Kanunisani 1328 [6 Şubat 1913], s. 379-381; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları VIII", C. 2-9, S. 49-231, 31 Kanunisani 1328 [13 Şubat 1913], s. 396-398; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları IX", C. 2-9, S. 50-232, 7 Şubat 1328 [20 Şubat 1913], s. 409-410; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları X", C. 2-9, S. 51-233, 14 Şubat 1328 [27 Şubat 1913], s. 421-422; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları XI", C. 2-9, S. 52-234, 21 Şubat 1328 [6 Mart 1913], s. 439-440; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları XII", C. 10, S. 235, 28 Şubat 1328 [13 Mart 1913], s. 5-7; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları XIII", C. 10, S. 236, 7 Mart 1329 [20 Mart 1913], s. 17-18; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları XIV", C. 10, S. 237, 14 Mart 1329 [27 Mart 1913], s. 38-39; "Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları XV", C. 10, S. 237, 28 Ağustos 1340 [28 ağustos 1924], s. 38-39.

³⁶¹ [Babanzâde] Ahmed Naim, *a.g.e.*, 1340-1342, s. 2. Bu neşirden sonra Ömer Rıza Doğrul eseri sadeleştirerek yayımlamıştır. Ayrıca bu neşir içerisinde Osman Ergin'in bu eser için yazdığı giriş yazısında *Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları*'nın bir ders kitabı olmamakla beraber Babanzâde Ahmed Naim'in Darülfünun'da tedris ettiği Ahlâk derslerinin bir mahsulü olarak görmesi bizce de isabetli görünen bir yaklaşımdır. O nedenle bu eser içerisindeki meseleleri de Ahlâk derslerinde ele alınan meseleler olarak görmek mümkündür. Bkz. Babanzâde Ahmet Naim, *a.g.e.*, Çev. Ömer Rıza Doğrul- Sunuş yazar Osman Ergin, s. 9. *Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları*'nın yeni bir sadeleştirilmesi Recep Kılıç tarafından yayımlanmıştır. Bkz. [Babanzâde] Ahmet Naim, *İslâm Ahlâkının Esasları*, Sadeleştiren: Recep Kılıç, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995. En son yapılan çalışma ise hem Osmanlıca metnin esere alındığı hem de yanında orijinal metne sadık kalınarak Latin harflerine aktarılan biçimi ile sadeleştirilmiş metnin verilmiş

Eser başlıklar yerine numaralarla taksim edilmek suretiyle on iki bölüme ayrılmıştır. Eserin içeriğine bakıldığında Babanzâde Ahmet Naim Bey, ahlâkın kaynağı problemini ele alarak dine dayalı ahlâk anlayışını ikame etmektedir. Buna bağlı olarak felsefî ahlâk teorilerini zihinleri geliştiren çabalar olarak görmesine rağmen kalplere nüfuz etmesi açısından sınırlı bulmaktadır. Bundan sonra eserde İslâm dinine göre ahlâk anlayışı ele alınmaktadır. Buna binaen eserin tamamında ayet ve hadislerle sıkça tesadüf edilmektedir. Ayrıca eserde mesuliyet bahsine de genişçe yer verilmiş, İslâm dininin akıl ile münasebeti açıklanmaya çalışılmıştır.

Naim Bey, ahlâk teorileri içerisinde en çok rasyonel/akla dayalı ahlâk teorilerini önemseyerek eserinde Kant'ın tesis ettiği akla dayalı ahlâk anlayışını, evrensel ahlâk olarak gördüğü İslâm ahlâk anlayışı ile farklılıkları ve uyumlulukları açısından ele alır. Kant'ın akla dayalı ahlâk anlayışını müeyyideleri bakımından zayıf olarak görürken ahlâkî müeyyidelerin en kuvvetlilerinin dinde yer aldığını belirtir. Ayrıca eserde Kant'ın ahlâk anlayışının önemli unsurlarından olan ödev ve vazife kavramlarına da yer verildiği görülmektedir.

Güzel ahlâkın İslâm dini açısından önemi ile aklın din ve ahlâk açısından zaruri bir yerde olduğu ayet ve hadislerle açıklanmaktadır. Bunun yanında eserde ahlâkı anlatmak için kullanılan naslar, din ile ahlâkın yekpareliğini ortaya koymaktadır. Müellife göre Müslümanlar, dinlerine sıkıca sarıldıkları buna bağlı olarak ahlâklı davrandıkları dönemlerde büyük bir medeniyet kurmuşlardır; bu şerefli dönemlere dönebilmek için de ahlâkî görevlere kayıtsız kalmaktan vazgeçmek ve onları yerine getirme mesuliyetleri vardır.

Müellif, fiillerde hürriyet ve kader meselelerini, ayet ve hadislerde bahsedildiği şekliyle irade sahibi hür bir varlık olan insana yüklenen sorumluluk ile temellendirmiştir. Tevekkül kavramını da Müslümanların kötüye kullandığı bir kavram olarak göstererek gerekli önlem alındıktan sonra tevekkül edilmesinin Efendimiz (s.a.v.)'in öğrettiği esas tevekkül anlayışı olduğunu belirtir. Kant'ın akla dayalı ahlâk anlayışının önemli unsurlarında olan vazife kavramının da İslâm'daki yerini belirlemeye çalışmış; ahlâkî ödevlerin dinden kaynaklandığını ortaya koymuştur. Dinde akıl çok önemli bir konuma

olduğu çalışma yine Recep Kılıç tarafından yayımlanmıştır. Bkz. Ahmet Naîm, İslâm Ahlâkının Esasları, Haz. Recep Kılıç, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2009.

sahip olduğundan ahlâki ödevlerin din/vahiyden kaynaklanıyor olmasının aklî olmasına engel teşkil etmeyeceği belirtilmiştir.

Müellif, ahlâkî yasanın ancak noksanlık ve istisna kabul etmeyen ilahi vahiy olabileceğini belirtmektedir. Kant'ın "öyle hareket et ki, iradenin tâbi olduğu evrensel kural, yani itaat ettiğin yasa, evrensel bir kanun ilkesi şeklinde olsun" sözünün uygulanmasının buna engel teşkil etmeyeceğine Efendimiz (s.a.v.)'in "hikmet müminin yitik malıdır, onu nerde bulsa alır." hadis-i şerifini mesnet gösterir. Kant'ın akla dayalı ahlâk anlayışının aksine niyetin önemini vurgular ve bunu hadislerle delillendirir. O'na göre, Kant'ın "ödev için ödev" anlayışındaki ahlâkî ve ameli anlam ile "bir ödevi Allah'ın emri olduğu için yerine getirmek" anlayışındaki anlam yaklaşık olarak aynıdır. Bundan hareketle de Allah'ın rızasının önemini ileri sürer. Hz. Peygamber (s.a.v.)'e itaat ödev anlayışına aykırı değildir. Hz. Peygamber (s.a.v.), insanlara hakikati insani ödevi bildirmekle görevlidir ve vazife konusunda diğer kullar gibi hatta daha fazlasıyla yükümlüdür.³⁶²

Eserde belirtilen görüşlerden yola çıkıldığında Babanzâde Ahmet Naim Bey, her ne kadar Kant ahlâkî gibi aklı esas alan bir ahlâk anlayışını kendi ahlâk anlayışı açısından benzerlik ve farklılıkları itibariyle ele alsa da İlâhî kaynaklı bir ahlâk anlayışını esas almaktadır. Temelde birisi akıl ve diğeri ilahî kaynaklı bu görüşlerin birbirlerine zıt olduğu ve Babanzâde Ahmet Naim Bey'in kendi inandığı yaklaşım ile dönem itibariyle değer kazanan bu akılcı yaklaşımı birbirlerine uyumlu bir akse getirme çabasında olduğu söylenebilir.

Ahlâk-ı İslâmiye Esasları, bir konferans için kaleme alınmış olsa da Babanzâde Ahmet Naim Bey'in ahlâk felsefesi problemlerine yaklaşımını ortaya koymaktadır. Ayrıca Babanzade Ahmet Naim Bey, Ahlâk dersleri hocası olması konusunda teklif aldığı bu alana dair bir ihtisası olmadığı gerekçesi ile itiraz etmişse de kendi çabaları ile farklı dillere olan hakimiyeti sayesinde dersleri okutabileceği kendisine söylenmiştir ve kendisi de bu teklifi kabul etmiştir. Buna bağlı olarak Ahlâk derslerinde okutacağı meseleleri kendi anlayışı çerçevesinde inşa ettiği düşünüldüğünde bu eseri bir ders notu olarak kabul etmekte bir sakınca görünmemektedir. Darülfünun talebesine, Ahlâk

³⁶² [Babanzâde] Ahmed Naim, *a.g.e.*, s. 1-67.

derslerinde Kant’ın akla dayalı ahlâk anlayışına da yer verilmek suretiyle İslâm dinine dayalı bir ahlâk anlayışının okutulduğu sonucuna varılabilir.

2.3.2. Ulûm ve Fünûn ve Felsefe Dairesi Mehâsin-i Ahlâk İle Mesavi-i Ahlâk Nedir? (İhyâu Ulûmi’-d-Dîn’den mütercem)

Babanzâde Ahmet Naim’in Ahlâk ile ilgili *Mekteb* dergisindeki yayımlanmış olan bu yazısı³⁶³ Gazali’nin İhyau Ulûmi’-d-Dîn adlı eserinde ahlâkla ilgili “Beyanu Hakikati Hüsni’l-huluki ve sûi’l-hulk” bahsinin³⁶⁴ tercümesidir.

Makalenin başında bazı âlimlerin ahlâkın mahiyetine ilişkin verdikleri bilgiler aktarılmış; ahlâkın ne olduğunu tanımlamaktan ziyade güzel ahlâkın nasıl olduğuna ilişkin bir takım hasletleri dile getiren tanımlamalara yer verilmiştir. Âlimlerin ahlâkın ne olduğuna ilişkin verdikleri bu cevapların ahlâkın tanımı ve hakikatine nüfus etmekte yetersiz kaldığı belirtilmiştir. Bu açıklamanın ardından insanın dış güzelliğine verilen ad olarak “halk” ile insanın ruhi ve batını yaratılışına verilen isim olan “hulk”un aslında bir arada kullanıldığı belirtilerek ahlâk tanımlaması yapılmıştır. Ahlâk, düşünüp taşınmaya gerek olmadan bütün işlerin kendisinden kolaylıkla ortaya çıktığı yerleşmiş bir meleke/hey’e olarak tanımlanmıştır. Bu yerleşik hey’etten övülen fiiller ortaya çıkarsa ahlâk-ı hasene, kınanan fiiller ortaya çıkarsa da ahlâk-ı seyyie olarak isimlendirildiği belirtilmiştir.

Ahlâkın tanımına ilişkin, iyi ve kötü işler; bunları yapmaya güç yettirmek; iyiyi, kötüyü, güzeli ve çirkinini bilmek; nefiste yerleşik olan bir meleke ile güzel veya çirkin tarafına yönelerek bunlardan birini yapmayı kolaylaştırmak olarak dört maddeye dikkat çekilmiştir. Bu maddeler ahlâkın tanımı içerisinde önemli hususlar olarak sunulmaktadır. Ayrıca ahlâkın işten, işi yapacak kudretten, güzele ve çirkine aynı anda taalluk edebilecek olan bilgiden ibaret olmadığı açıklığa kavuşturulmuştur.

Ahlâkın ne olmadığı açıklandıktan sonra ahlâkın, işlerin kendisinden ortaya çıkmasına hazırlanan bir hey’et ve keyfiyetten ibaret olduğu belirtilmiş; bedenın güzel

³⁶³ Ahmet Nâim, “Ulûm ve Fünûn ve Felsefe Dairesi Mehâsin-i Ahlâk İle Mûsavi-i Ahlâk Nedir?”, *Mekteb*, S. 29, 13 Nisan 1311/30 Şevval 1312, s. 107-112.

³⁶⁴ Bkz. İmam Gazâli, *İhyâu ‘Ulûmi’-d-Dîn*, Darü’l-Minhac, Beyrut-Cidde, 2011, C. 5, s. 188; İmam Gazâli, *İhyâu ‘Ulûmi’-d-Dîn*, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1974, C. 3, s. 124. Tercüme nüshada kullanılan başlık “Güzel Ahlâk ve Kötü Hıyın Hakikati”dir.

olması için bütün uzuvların güzel olması gerektiği gibi batında da güzel ahlâktan söz edebilmek için dört unsur olduğu ortaya konulmuştur. Bu dört unsurun, İslâm Ahlâk anlayışında itidal teorisi olarak ortaya konulan kuvveler olduğu ve bu kuvvelerin ifrat ve tefrit noktaları olduğundan bahsedilmiştir. Nefisteki dört rükün olan kuvve-i ilmiyye, kuvve-i gadabiyye, kuvve-i şehviyye ve bu üç kuvveti ifrat ve tefritten men' edenin adalet olduğu belirtilmiştir. Bu kuvvelerin ifrat ve tefrit durumlarında aldıkları isimler de belirtilmiştir. Sonuç olarak nefsinde bu üç kuvvenin itidal noktaları olan; hikmet, şecâat, iffet ile adaletin birlikte bulunduğu kişinin güzel ahlâklı olmakla vasıflandırılacağı ifade edilmektedir. Bunun yanında nefsinde bu itidal noktasındaki hasletlerden bazılarının bulunmasının kişiyi, o kuvveler bağlamında güzel ahlâklı kılacağı açıklanmıştır. Allah'a iman etmek ile güzel ahlâk sahibi olmak arasında bir fark olmadığı ifade edilmiştir. Tercümeden ibaret olan bu makalede ayet ve hadislerin de yer aldığı görülmektedir.

Olgunlaşmış bir ahlâk tanımına sahip olması ve İslâm ahlâk anlayışını naslara da yer vermek suretiyle ele alan bu yazının, Babanzâde Ahmet Naim Bey'in yayımları arasında bulunması, bu yazıyı Darülfünun'da Ahlâk derslerinde tedris etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Hatta buna dayanarak derslerinde Gazali'nin ahlâkî yaklaşımlarına yer verdiğini düşünmek de mümkündür. Ancak yazının 13 Nisan 1311/25 Nisan 1895 tarihinde yayımlanmış olması, 1915'te okuttuğu Ahlâk ve Ruhیات derslerinden oldukça öncesine ait olduğunu göstermektedir. Bu durum, 1915 yılında Emrullah Efendi'nin Ahlâk dersleri okutma görevini Naim Bey'e vermesinde etkili olmuş olabilir.³⁶⁵

³⁶⁵ Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Ahlâk ile doğrudan ilgili başka bir eserine rastlanmamıştır. Bunun yanında Babanzâde Ahmet Naim Bey'e ait *Hikmet Dersleri* eserinin içerisinde ahlâkın ismen geçtiği ancak bir ilim olarak tesis edilmediği görülmektedir. Bkz. Babanzâde Ahmet Naim, *Hikmet Dersleri*, Matbaa-i Hukukiyye, 1329. Yine tercüme ettiği *Mebadi-i Felsefeden İlmü'n-Nefs* adlı eser de bu şekilde ahlâk ile ilgili bazı tanımlamaları içerse de esas ele alınan ahlâk konuları değildir. Bkz. Georges L. Fonsegrive, *Mebadi-i Felsefeden İlmü'n-Nefs*, Mütercim: [Babanzâde] Ahmet Naim, İstanbul, 1331. Bundan başka Babanzâde Ahmet Naim'in Paul Janet'ten çevirdiği felsefe ile ilgili yazılarının da ahlâk alanı ile ilişkisi yoktur.

3. MEHMET KÂMİL MİRAS

3.1. Hayatı

1875/1291 yılında Afyonkarahisar’da bir ulema ailesi olan Mirasoğulları’ndan Ahmed Rüştü Efendi ile Âtike Hanım’ın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Babasından ve Müderris Musamcızâde Ali Efendi’den ders almıştır. İbtidâî ve rüşdiyeyi Afyonkarahisar’da tamamladıktan sonra İstanbul’a gitmiş; 1903 yılında Darülfünun-ı Şahane’nin Ulûm-ı Aliye-i Diniyye Şubesi’nden aliyyülâlâ derece ile mezun olmuştur. Bu sırada Fatih Camii dersiâmı ve ders vekili Alasonyalı Hacı Ali Zeynelâbidin Efendi’den icazet almış ve ruûs imtihanlarını kazanarak Beyazıt Camii dersiâmı görevini deruhte etmiştir. Tevhîd-i Tedrisat Kanunu’na kadar devam ettirdiği bu görevinin yanında başka birçok kurumda dersler vermiştir. 31 Ekim 1910 tarihinde Darülfünun-ı Şahane Ulûm-ı Aliye-i Diniyye Şubesi’nde İslâm dini tarihi müderrisliğine tayin olmuştur. Ardından Tarih-i İlm-i Fıkıh ve İlm-i Ahlâk-ı Şerîyye derslerini deruhte etmiş; bu görevleri Ulûm-ı Aliye-i Diniyye Şubesi’nin lağvedilip medreseye bağlanmasına kadar devam etmiştir. Bu şubenin kapatılması üzerine Ekim 1915’e kadar Lisan şubesinde Ulûm-ı Diniyye dersini okutmuştur. Bu tarihte Medresetü’l-mütehassisin’de Fıkıh tarihi müderrisi olmuştur. Bu esnada Kasım 1914’te Darü’l-hilafeti’l-âliyye Medresesi’nde Tarih-i İslâm ve Edyân dersini vermekle görevlendirilmesinden birkaç ay sonra Fıkıh İlmi Tarihi dersini de okutma görevini almıştır.

1917-1919 yılları arasında Süleymaniye Medresesi’nde Fıkıh Tarihi müderrisliği yapmış; Mustafa Sabri Efendi’nin şeyhülislamılığı döneminde bir yıl kadar tedrisattan uzaklaştırılmış ve bu süreçte ticaretle meşgul olmuştur. Mart 1920’den sonra Sahn-ı Seman Medresesi’nde önce Mantık, ardından Kelâm dersi okutmaya başlamıştır. 1922’de Süleymaniye Medresesi’nde Tabakat-ı Kurrâ ve Müfessirîn müderrisliğine tayin edildi. Bu görevi medreselerin kapatıldığı 3 Mart 1924 tarihine kadar devam etmiştir. Ayrıca ilk teşkilat nizamnâmesini ve programını hazırladığı Medresetü’l-İrşâd’da Aralık 1919’dan itibaren Kelâm ve Fıkıh Usullü derslerini tedris etmiştir.

Müdürlük vazifelerinin haricinde başka görevlerde de bulunmuştur. 28 Aralık 1910 tarihli meşihat tezkiresiyle medrese programının yeniden düzenlenmesi amacıyla Bâb-ı Fetvâ'da kurulması kararlaştırılan encümenin üyeliğine tayin edilmiştir. Çeşitli medreselerdeki müderrisliği sırasında bu kurumlar için oluşturulan komisyonlarda yer almış, Şubat 1913'te Darülfünun-ı Şâhane Ulûm-ı Şer'iyeye Şubesi muallimi sıfatıyla Maarif Meclisi üyeliğine getirilmiştir. Meşihat makamının 19 Temmuz 1913 tarihli tezkiresiyle, camilerde okutulan Ulûm-ı Diniyye ve Arabiyye derslerine ilişkin meselelerde danışmanlık yapmanın yanında özel ve genel programlar düzenlemek, okutulacak kitapları belirlemek ve tedrisatın ıslahını sağlamak gibi görevleri de üstlendiği Encümen-i Müderrisîn üyeliğine getirilmiştir. Aynı yılın Eylül ayında Maarif Nezâreti tarafından oluşturulan Layihalar Encümeni'nde vazife almıştır. Meşihatın 29 Kasım 1915 tarihli tezkiresiyle, Kelâm ilmine dair bir ders kitabının hazırlanması amacıyla görevlendirilen Musâ Kâzım Efendi başkanlığındaki kurulda yer almıştır. 26 Ağustos 1916 tarihli Meşihat tezkiresiyle Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi ve Medresetü'l-Mütehassısın'ın ders programında değişiklik yapmak üzere oluşturulan encümene seçilmiştir. 1917 tarihli Medâris Kanunu gereği ile ilgili nizamnâme yazmış; 1916-1919 yılları arasında dört huzur dersleri muhataplığında bulunmuştur. İlmi yönünün yanında siyasi kimliği de bulunan Kamil Miras II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Afyonkarahisar Mebusu olmuş, üç dönem bu görevi devam ettirmiştir. İzmir suikastı dolayısıyla İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmış ve suçsuz bulunmuştur. Bu dönemde Şer'iyeye ve Evkâf Vekâleti, Diyanet ve Tapu Komisyonları gibi çeşitli kurullarda üyelik yapmıştır.

Mebusluğu esnasında Kurân-ı Kerîm'in Türkçe meâli ve tefsiriyle bir hadis kitabının tercüme ve şerhinin yaptırılması ve hutbelerin Türkçeye çevrilmesiyle ilgili gelişmelerde büyük tesiri olmuştur. Bunun yanında, Buharî'nin *el-Camiu's-Sahîh*'inin muhtasarı *et-Tecridü's-Sarîh*'in tercüme ve şerhi görevi Babanzâde Ahmed Naim'e verilmiş; ancak vefatı üzerine yarım kalan çalışmayı on yılda tamamlayarak yayıma hazırlayan Kamil Miras olmuştur.

Kamil Miras'ın müderris unvanına kavuşmasını sağlayan Darülfünun-ı Şâhane eğitim verdiği diğer kurumlar içerisinde özel bir yerde durmaktadır. 1927'de Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliği sona erince medreselerin kapanmış olması sebebiyle bürokratik sorunlarla karşı karşıya kalmış, durumuna uygun bir tayin yapılmadığından

kendi isteği ile 26 Haziran 1931 tarihinde emekliye sevk edilmiştir. 25 Haziran 1940 tarihinde Diyanet İşleri Riyaseti Müşavere Heyeti âzalığı görevine getirilmiş; emeklilik yaşı dolduğu halde 24 Nisan 1943 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. 30 Nisan 1957 yılında vefat etmiştir.³⁶⁶

3.2. Mehmet Kâmil Miras ve Ahlâk-ı Şer'iyeye Dersleri

Kâmil Miras, hem medrese hem de batılı tarzda tesis edilmeye çalışılan Darülfünun tedrisatından geçmiş; dönemin eğitim ikiliğini müşahade etmiş ve her iki öğretim kurumunda müderrislik yapmış olan bir zâttır.³⁶⁷

Bâyezid Cami-i Şerîfi'ndeki Dersiâmlık, Darülfünun Ulûm-ı Şer'iyeye Şubesi Tarih-i Din-i İslâm dersi okutmasının ardından Tarih-i İlm-i Fıkıh ile 29 Ocak 1914 tarihinde kendisine tevdi' edilen Ahlâk-ı Şer'iyeye derslerini okutmuştur. Henüz bir yıl dolmadan 24 Ekim 1914 tarihinde Ulûm-ı Şer'iyeye Şubesi'ndeki Ahlâk-ı Şer'iyeye derslerinin kaldırılması; daha sonra da medresenin varlığı sebebiyle bu şubenin gereksiz olduğu düşüncesi ile lağvedilmesi sebebiyle tabii olarak Ahlâk-ı Şer'iyeye dersi hitama ermiştir.³⁶⁸ Kâmil Miras bu dersi İlm-i Ahlâk-ı Şer'iyeye ve Tasavvuf adıyla 6 şuhur-ı dersiyye müddeti okutmuştur.³⁶⁹

Kendisine Ahlâk-ı Şer'iyeye derslerinin tevdi edilmesinin nedenleri belirgin olmamakla birlikte dini ilimler alanında mahir bir âlim oluşu ve Darülfünun'da birçok ders okutmuş olmasına dayandırılabilir.

Kâmil Miras'ın okuttuğu Ahlâk-ı Şer'iyeye dersleri konusundaki bir anekdot tedris vazifesini ne denli layıkıyla yerinde getirdiğini ortaya koyması açısından zikredilmeye değerdir. Ahlâk-ı Şer'iyeye dersinin yılsonu imtihanında Kâmil Miras'ın yanında mümeyyiz olarak görevli bulunan Ahmet Midhat Efendi, öğrencilerin imtihanındaki

³⁶⁶ Nesimi Yazıcı, "Kâmil Miras", *DİA*, C. 30, 2005, s. 145-146; Niyazi İplikçioğlu, "Afyon'un Yetiştirdiği Büyük Din Bilgini Profesör Kamil Miras ve Eserleri", *IV. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyonkarahisar, 1995, s. 151-152; Veli Ertan, "Vefatının Yıl Dönümü Nedeniyle Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Mütercimi Prof. Kâmil Miras (1874-1957)", *Diyanet Dergisi*, C.27, S. 2, s.13-22. Ayrıca bkz. Nesimi Yazıcı, *Kâmil Miras Hayatı ve Eserleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 11-81; Recep Türk, *Kâmil Miras'ın Hayâtı Eserleri ve Hadisçiliği*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2006, s. 6-27.

³⁶⁷ Nesimi Yazıcı, *a.g.e.*, s. 12.

³⁶⁸ Nesimi Yazıcı, *a.g.e.*, s. 13.

³⁶⁹ İstanbul Darülfünunu Talimat, 1329, s. 1.

suallere verdikleri cevaplardan çok memnun kalmıştır. Bilhassa bir talebenin vicdan hürriyeti konusunda yazdığı cümleyi zikretmeyi de gerekli görmüş ve bunu “Vicdan hürriyetine dayanan iman, bir zabıta-i ahlakiyedir ki, ne devletten teminat ister, ne bütçeden tahsilat” şeklinde aktarmıştır.³⁷⁰

3.3. Ahlak ile İlgili Eserleri

Kamil Miras'ın *Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri* ders notu dışında ahlâk alanı ile ilgili olabilecek başka bir yayını bulunmamaktadır. Kısa bir dönem de olsa tedris ettiği Ahlâk-ı Şer'iyye derslerinin bir mahsulü olarak aynı isimdeki ders notunu neşretmesi önemli bir katkıdır.

3.3.1. Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri

Bu eser, Kâmil Miras'ın Darülfünun'un Ulûm-ı Aliye-i Diniyye Şubesi'nde okuttuğu Ahlâk-ı Şer'iyye dersine ait matbu' ders notlarıdır.³⁷¹ Öyle görünüyor ki Ahlâk-ı Şer'iyye derslerinin kısa sürmesi sebebiyle küçük bir hacme sahip olan bu eser; dersler devam edebilseydi daha geniş bir kitap halini alabilecekti. Eser şimdiki haliyle genişçe bir mukaddime ve bir bölümden oluşmaktadır. “Mukaddime” kısmı Ahlâk-ı Şer'iyyenin mahiyeti, mevzuu, faidesi ve me'hazları konularını açıklayan bir bölümdür. Eserdeki tek bölümde ise sırasıyla “Ahkâm-ı Şer'iyye Arasında Münasebât”, “Esâs-ı Vazâif-i İnsaniyye”, “Hüsün-kübuh”, “Vazifeden Gaye-İhlas fi'l-amel”, “Vazifenin Kuvve-i Te'yidiyesi”, “Vazâifin Taksimi (Vazâif-i Nefsiyye, Terbiye-i Cismiyye)” konuları açıklanmıştır.³⁷²

Kitapta sayfa 30 ve 64'te olmak üzere iki yerde imtihan sualleri bulunmaktadır. “Mukaddime” ve “Ahlâk-ı Şer'iyyenin Me'hazları” başlıklarından sonra 30. sayfada 9 soru bulunmaktadır. Bu sorulardan sonra da yukarıda zikredilen konuların ardından 64. sayfada 14 soru yer verilmiştir. Toplamda bu 23 soru sayesinde müderrisin önem vererek vurguladığı hususlar yanında detaylı konu akışını da görmek mümkündür.

³⁷⁰ Kâmil Miras, “Vicdan Hürriyeti. Bu Mukaddes Hürriyetin İlâhi Masumiyeti”, *Sebilü'r-reşad*, C. 2, S. 47, İstanbul, Mayıs 1949, s. 339; Nesimi Yazıcı, *a.g.e.*, s. 13.

³⁷¹ Mehmed Kâmil [Miras], *Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri*, Hukuk Matbaası, Bâb-ı Âlî, 1330-1332, 64 s.

³⁷² Ayrıca bkz. Nesimi Yazıcı, *a.g.e.*, s. 70.

*Ahlâk-ı Şer’iye Dersleri’*nde ayet ve hadislerle sıklıkla başvurularak açıklamalar yapılmış; pek sık olmasa da beyitlere de yer verilmiştir. İlk “İmtihan Sualleri” arasında hulkun tanımı, iyi ahlak ve kötü ahlakın tanımı, iyi ahlakın derece ve mertebelerinin ne olduğu, ahlâki faziletlerin ne olduğu, “Ahlâk-ı şer’iyye” terkibindeki “şer’iyye”nin ne ifade ettiği, İslâm şeriatı nazarında aklın mevkiinin ne olduğu sorulmuş, İslâm dininin ahlâk dini olduğunun izahı istenmiştir. Şer’i ahlâkın mahiyeti, mevzuu, gayesi, faydasının ve me’hazlarının ne olduğunun açıklanması, Kur’an-ı Mübin’e tutunmanın emredildiği iki-üç ayet ile bu konuda vârid olmuş hadislerin zikredilmesi, Hz. Peygamber’in sünnetine tutunmanın gerekliliğine dair ayet ve hadislerin açıklanması istenmiştir. Ashabın, tabiinin ve din imamlarının da ahlâkın kaynağı olduğunun izah edilmesi ve bu konuda varid olmuş “Arbâz bin Sariye” hadisinin açıklanması, bidatin ne olduğunun ve bu konuda verilmiş bir hadisin açıklanması; bunun yanında bidatin üç türünün açıklanması, bidat-i şer’iyyenin hangi kısma dahil olduğunun izah edilmesi, bidat-ı hasenenin ne olduğunun ve mubah, müstehap ve vacip hususlarının izahı, dalaletin nasıl bir bidat olduğunun, bidat bir fiili yapmak ile sünneti terk etmek arasında en çok tercihe şayan olanın hangisi olduğunun açıklanması istenmiştir. Ahlâki faziletlerin şeriat nazarındaki derecesinin izah edilmesi ve iyi ahlak hakkında varid olmuş bazı ayet ve hadislerin açıklanması beklenmiştir.³⁷³

İkinci imtihan sualleri arasında ise vazifenin mahiyetinin, esasının ne olduğu ve bu esasına işaret edilen hadis-i şerifin zikredilmesi istenmektedir. Vazâif-i icabiyye ve selbiyyenin ihtiva ettikleri dört kısmın tarif edilmesi, hayrın ve şerrin ölçüsünün vicdani temayül, akli temayül, şer’i temayüllerden hangisinin olduğunun açıklanması istenmiştir. Hüsün ve kubhun kaç şekilde telakki edildiği, her birinde hâkimin kim olduğu sorular arasında yer almıştır. Vazifenin yerine getirilmesinin şeriat dilinde nasıl isimlendirildiği, takvanın kaç manada kullanıldığı, umumi manasının ne olduğu ve en yüksek derecesi ile en aşağı derecelerinin izahı, özel manasının ne olduğu ve şeriatta takva adıyla bilinen genel ve özel manaların açıklanması istenmiştir. Bundan başka takva ile ilgili olarak kemâl-i takva için büyük ve küçük günahlardan, şüpheli şeylerden ve fazla mubahlardan kaçınmanın gerekli olup olmadığı da sorular arasında yer almıştır. Vazifeden en büyük gayenin ne olduğu, ihsan neye denildiği, iki cihan saadetine ulaşmada vazifenin gaye olup

³⁷³ Mehmed Kâmil [Miras], *a.g.e.*, s. 30.

olamayacağı, şahsi menfaat için yapılan şeylerde fazilet olup olmadığı, vazifeyi destekleyen kuvvelerin neler olduğu, nefs-i natıkanın, konunun kurallarının ve toplum vicdanının bir şeyi yaptırmada etkili olup olamayacağının izahı istenmiştir. Vazifenin kısımları, kadim ahlâkçıların vazifeyi ne suretle taksim ve tarif ettiği, nefsi vazifelerin neler olduğu, bedeni terbiyenin ne olduğu ve intiharın din açısından yasak olduğunun açıklanarak intihar-ı hakiki ve intihar-ı hikeminin ne oldukları hakkında bilgi verilmesi istenmiştir. Bedeni terbiyeden gayenin neler olduğu, korunma ve tedavinin İslâm şeriatındaki ehemmiyetinin açıklanması beklenmiştir. İmtihan soruları olarak kitapta yer alan bu sorular bütün konuların özlü birer vurgusu niteliğindedir.

Ahlâkın tanımı ile başlayan eserin, genel itibariyle İslâm felsefe geleneği içerisindeki ahlâk kitaplarından çok; dersin adının “Ahlâk-ı Şer’iyye ve Tasavvuf” olması itibariyle de tasavvuf geleneğine yakın olduğu kabul edilebilir. Eserde pek çok ayet ve hadise yer verilmesi İslâm ahlâk anlayışını ikame etme yolunu takip ettiğini göstermekte; hatta İslâmî emirlerin ahlâkî pratiklerle birlikteliğini ve ayrılmazlığını ortaya koymaktadır.³⁷⁴ Ruhi hastalıklardan kurtulmak ve bunun için tedavi tariklerini öğrenmek gerektiği vurgulanmıştır.³⁷⁵ Bu ifade tasavvufî ahlâk anlayışına dair bilgilerin de derste yer aldığını göstermektedir. Bunlara binaen eserin ilahi bir kaynağa dayalı ahlâki temellendirme biçiminin benimsediği anlaşılmaktadır.

Ders notuna göre ahlâk kuralları dini kuralların kendisidir. Müslümanlar dinlerine sarıldıkları dönemde her açıdan hayranlık uyandıran faziletlerle sahip olmuşlar ancak dini kanunları bırakıp ahlâki kaideleri Arap hikemiyatından alma sevdasına düşüldüğünde fazilet ve reziletler eşit bir hal almıştır.³⁷⁶ Ders notu içerisinde yer alan bu anlayıştan yola çıkarak, gelenek içerisinde bazı yanlışlıklar yapıldığı; bunların düzeltilmesinin çözümü olarak da dini nasların esas alınması gerektiği çıkarımına ulaşılabilir. Eserin genelinde ayet ve hadislerle çokça yer verilmesi de bunu destekler bir durum olarak görülebilir.

Ders notunda “akıl” konusuna da yer verilerek aklın tereddüt ve ihtilaf durumuna düşme olasılığı sebebiyle kesin olarak İlâhi bir irşada ihtiyaç duyduğu vurgulanmıştır.

³⁷⁴ Eserde bulunan şu ibare de bunu ispat etmektedir: “...Hiçbir emr-i ahlâki yoktur ki emr-i dini emr-i imani olmasın...”; Bkz. Mehmed Kâmil [Miras], *a.g.e.*, s. 3.

³⁷⁵ Mehmed Kâmil [Miras], *a.g.e.*, s. 7.

³⁷⁶ Mehmed Kâmil [Miras], *a.g.e.*, s. 5.

Başka bir yerde ise İslam şeriatı nazarında aklın mevkiinin yüksek olduğunu ifade etmek amacıyla ayet ve hadislerle başvurmuştur. Nihai olarak İslâm şeriatının doğuşundan sonra büyük bir inkılap meydana getirdiği vurgulanarak şeriatın akıldan evlâ olduğu savunulmuştur.³⁷⁷ Ders notunda ahlâkî bir dayanak olarak görülüp görülemeyeceği cihetiyle akıl konusunda bazı hükümlerin yer alması Kant'ın akla dayalı ahlâk anlayışının tesirlerinin bir tezahürü olarak görülebilir. Ancak ders notunda, akla önem verilse dahi İslâm şeriatının üstünlüğü öne çıkarılmıştır.

Dönemin sorunlarından biri olan garbın ne derece örnek alınacağı meselesine de temas edilerek nasların ortaya koyduğu ahlâk anlayışının benimsenmesi zarureti belirtilmiştir. Müellif batının sanat, hüner ve marifette örnek alınabileceğini söylemekte hatta bunu bir gereklilik olarak görmektedir. Fakat ahlâk ve adapta onları taklit etmenin büyük bir ahlâksızlık olacağını dile getirmektedir.³⁷⁸

Eserde bidat³⁷⁹ ve hüsn-i hulk³⁸⁰ konularına ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Ahlâk ile ahkâm-ı şer'îye arasındaki münasebet ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ahlâki hüküm, vicdani temayüller olarak isimlendirilmiştir. İtikat ve amel arasını terbiye edecek olan vicdani münasebeti tasfiye ve terbiye edecek olan münasebete ilm-i ahlâk-ilm-i tasavvuf denilmiştir.³⁸¹ Bu açıklamalar da eserin tasavvufi ahlâk anlayışına olan meylini ortaya koymaktadır.

Eserin genelinde sıkça kullanılan vazife kavramı ilk imtihan suallerinden sonra ders bahsi olarak naslarla ele alınmıştır. İnsanın vazifeleri itikadi, ameli, ahlâki olmak üzere üç bölüm olarak belirlenmiştir. Müellife göre vazife İlm-i Ahlâkın ruhudur. Ahlâk ilmi, vazifeler ilmi olarak kabul edilmektedir. Kişinin Yaratıcısına, kendisine, çevresine, ailesine vazifeleri olduğu belirtilmiş; dini emirler de vazife kavramı ile ifade edilmiştir. Kâinatta olup biten her şey, eserde vazife kavramı ile açıklanmıştır.³⁸² Vazife ile ilgili geniş açıklamalara yer verilmesi Kant'ın akla dayalı ahlâk sistemi içerisinde önemli bir kavram olan “vazife” kavramından etkilenildiğini düşündürmektedir. Eserde ibadetlerin

³⁷⁷ Mehmed Kâmil [Miras], *a.g.e.*, s. 6.

³⁷⁸ Mehmed Kâmil [Miras], *a.g.e.*, s. 23.

³⁷⁹ Mehmed Kâmil [Miras], *a.g.e.*, s. 23-26.

³⁸⁰ Mehmed Kâmil [Miras], *a.g.e.*, s. 27.

³⁸¹ Mehmed Kâmil [Miras], *a.g.e.*, s. 31.

³⁸² Mehmed Kâmil [Miras], *a.g.e.*, s. 36-38.

de vazifeler içerisinde zikredilmesi, dönemde etkisini sürdüren Kant'ın ahlâk anlayışının dinî alana bir tür adaptasyonu olarak görülebilir.³⁸³

İnsanın, hayrı hoş ve muteber bulması; şerre karşı nefret duygularına sahip olmasının insanda fitri bir nitelik olarak bulunduğu³⁸⁴ belirtildikten sonra hüsün ve kubuh meselesi ayrıntılı olarak ele alınmıştır.³⁸⁵ Bu kavramların kullanılması ve meselenin ele alınış biçimi burada kelâmcı yaklaşımın esas alındığının bir göstergesi olabilir.

³⁸³ Bu durum aynı zamanda dini vecibeler için “vazife” kavramının hangi dönem ve tesirle kullanılmaya başladığı sorusunu da gündeme getirmektedir.

³⁸⁴ Mehmed Kâmil [Miras], *a.g.e.*, s. 39.

³⁸⁵ Mehmed Kâmil [Miras], *a.g.e.*, s. 41-43.

4. HALİL NİMETULLAH ÖZTÜRK

4.1. Hayatı

Halil Nimetullah Öztürk, Hafız Mehmet Şükrü Bey ile Fatma Sabiha Hanım'ın oğlu olarak 1880/1295 İstanbul'da doğmuştur. Mahmut Ağa Mekteb-i İbtidâîsi'nden ve Beyazıt Rüşdiyesi'nden mezun olmuştur (27 Temmuz 1311/1895). Ardından Vefa İdadisi'ne geçiş yapmış; bu okulu bitirmeden, Menşe'-i Küttâb-ı Askeriyye'ye girmiş, daha sonra Mekteb-i Hukuk'a yazılmıştır (1316/1899). 1905/1321 yılında buradan mezun olmuştur. 1906/1323 yılında Maarif Nezareti'nce “Şehadetnâmeli Edebiyat ve Felsefe derslerini talim ve ikmâl-i müsâmeresi için” Paris'e gönderilmiştir. Döndükten sonra başvuruda bulunmuş ve bir yıllığına tekrar Paris'e gönderilmiştir. Paris'te Lille'de Edebiyat Fakültesi Felsefe derslerine girmiş ve tezini vermiştir. 12 Haziran 1912 tarihinde mezun olmuş ertesi yıl da Sorbonne'da Felsefe derslerini izlemiştir. 1323/1907 yılında Süleymaniye Camii'nde Kıbrıslı Ali (Efendi)'nin derslerinden icazet almıştır.

Halil Nimetullah Bey'in öğrenim hayatı ile kesişen memuriyet hayatı ise 1896/1312 yılında başlamıştır. 1 Eylül 1312/1896 tarihinde Levâzım-ı Umûmiyye 4. Şube Mülazımlığı ile memuriyet hayatı başlamış olup 1910 yılına kadar değişik görevlerle devam etmiştir. Sorbonne'dan dönmesinin ardından Eylül 1910/1326 yılında Darülfünun Edebiyat Şubesi'nde Emrullah Efendi'nin Muallim Muavinliği'ne getirilmiştir. 18 Teşrinievvel 1329/1910 tarihinden 23 Mart 1335/1919 tarihine kadar Darülfünun Edebiyat Fakültesi Ruhیات ve Ahlâk Muallim Muavini görevinde bulunmuştur. Emrullah Efendi'nin vefatından sonra onun yerine müderris olmuştur. Kısa bir süre Vefa Sultânîsi Muallimliği de yapmıştır. 1 Eylül 1335/1919 tarihinde Kabataş Lisesi Felsefe Muallimliği görevini üstlenmiştir. 1 Eylül 1931 tarihinde de Edebiyat Fakültesi Mantık Müderrisliğine terfi etmiştir. Darülfünun'un lağvedilmesi üzerine 31 Temmuz 1933 tarihinde açığa alınmış ve görevine son verilmiştir.

Halil Nimetullah Öztürk, Darülfünun ile ilişkisi kesildikten sonra çeşitli liselerde öğreticilik yapmıştır. 31 Ocak 1934'te Edirne Lisesi Felsefe Muallimliğinden daha sonra

16 Ağustos 1937 tarihinde görevlendirildiği İstanbul Erkek Lisesi Felsefe Öğretmenliğinden 1 Ağustos 1944 tarihinde emekli olmuştur. Öztürk öğretmenlik mesleğinden ayrıldıktan sonra dil çalışmalarına ağırlık vermiş; düzenlenen kurultaylara katılmış ve tebliğler sunmuştur. 1932 yılında düzenlenmiş olan Türk Tarih Kongresi'ne İlahiyat Fakültesi İslâm Dini Tarihi Müderrisi kimliği ile katılmıştır. Halil Nimetullah Öztürk, dil davasına en çok hizmet eden isimler arasında yer almıştır.³⁸⁶ 29 Haziran 1957 yılında İstanbul Sağlık Yurdu'nda ölmüştür.³⁸⁷

4.2. Halil Nimetullah Öztürk ve Ahlâk Dersleri

1334-1335/1918-1919 eğitim dönemine ait Darülfünun Edebiyat Fakültesi *Talebe Rehberi*'nde belirtildiğine göre Felsefe Şubesi'nde okutulan Ahlâk dersini haftada 1 saat olmak üzere okutan, Halil Nimetullah Bey'dir.³⁸⁸ Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nde Emrullah Efendi'den sonra 1914 yılında Ahlâk Derslerini tedris eden müderrisin Babanzâde Ahmet Naim olduğu Memur Sicili'nde belirtilmiştir.³⁸⁹ Babanzâde Ahmet Naim'in bu görevini 1918 yılında Ahlâk Dersi hocası Mehmet İzzet gelinceye kadar devam ettirdiği de belirtilmektedir.³⁹⁰ Oysaki bu yıllara ait Talebe Rehberlerinde Mehmet İzzet Bey'den önce bir yıl Halil Nimetullah Bey'in Ahlâk dersini okuttuğu görülmektedir. Bu durum, Halil Nimetullah Bey'in 1910-1919 yılları arasında Darülfünun Edebiyat Fakültesi Ruhیات ve Ahlâk Muallim Muavini görevinde bulunması ile açıklığa kavuşturulabilir gibi görünmektedir. 1918 yılında Babanzâde Ahmet Naim, Ruhیات ve Ahlâk dersini o sırada Avrupa'daki tahsilini tamamlamış olarak gelen Mehmet İzzet Bey'e bırakmıştır. Mehmet İzzet Bey, Fransa'daki eğitimini tamamlayarak memlekete döndükten sonra 21 Ekim 1918 tarihinde İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi'nin birkaç ay süre ile müdürlüğünü yapmıştır. Daha sonra istifa ederek Tıbbiye

³⁸⁶ Tahir Nejat Gencan, Halil Nimetullah'ın dil devrimine gönül vermesinin ardından Osmanlıcaya, yabancı kurallar ve sözcüklere savaş açtığını belirterek yabancı sözcüklere karşılık bulma konusunda üstün bir çaba sarf ettiğini ve bu aşırı özleştirme tavrının yadırganmasına da aldırmadığını belirtir. Ayrıca Halil Nimetullah'ı gerçek bir bilim adamı olarak gördüğünü dile getirir. Bkz. Tahir Nejat Gencan, "Öztürk'ün Ardından", *Türk Dili*, C. VI, S. 72, 1 Eylül 1957, s. 666-667.

³⁸⁷ Sami Nabi Özerdim, "Prof. Dr. Halil Nimetullah Öztürk, Hayatı-Eserleri", *Türk Dili*, C. VIII, S. 93, 1 Haziran 1959, s. 497-499; Halil Nimetullah, *Dârülfünûn'da Felsefe Dersleri*, (yay. haz.) Ali Utku-Uğur Köroğlu, Çizgi Kitabevi, Konya, 2011, s. 11-14.

³⁸⁸ *Talebe Rehberi* 1334-1335, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1335, s. 18.

³⁸⁹ *Memur Sicili, Ahmet Naim Bey'in Darülfünun Sicil Dosyası (TTK Arşivi)*, sahife no: 2.

³⁹⁰ Bedia Akarsu-Tahsin Yücel, *a.g.e.*, s. 4.

ve Mülkiye Mektebi'ne Fransızca muallimi görevini üstlenmiştir. Yaklaşık üç ay sonra 3 Nisan 1919 tarihinde Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'ne Felsefe Muallimi olarak geri dönmüştür. Mehmet İzzet Bey'in bu görev değişimleri sırasında devreye bir yıllığına Ruhیات ve Ahlâk dersi muavini Halil Nimetullah Bey girmiş ve 1918-1919 ders yılında bu dersi tedris etmiş olduğu görülmektedir. Bu durum, Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Ahlâk derslerini Mehmet İzzet Bey'e devrettiği malumatı ile 1918-1919 eğitim-öğretim yılına ait *Talebe Rehberi*'nde Mehmet İzzet Bey'den evvel bir yıllığına Halil Nimetullah Bey'in dersi okuttuğuna dair verilen bilgiyi uzlaştırmaktadır.

1334-1335/1918-1919 eğitim dönemine ait Darülfünun Edebiyat Fakültesi *Talebe Rehberi*'nde belirtildiğine göre Felsefe Şubesi'nde okutulan Ahlâk dersinde okutulan konular “vicdan, a'mâl-i insaniyenin gayeleri, ahlâk hakkındaki mesâlik-i felsefiye, vazife, hak, mesuliyet, ahlâk müeyyideleri”dir.³⁹¹

1929-1930 eğitim-öğretim yılına ait Darülfünun *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Fakültesi bir nevi ihtisas devresine hazırlık niteliğindeki birinci devre ve ihtisas olmak üzere iki devreli olan Felsefe Zümresi'nin birinci devresinde İçtimaiyat ve Ahlâk dersi ile ikinci devre Ahlâk dersi Müderris Halil Nimetullah Bey tarafından haftada 1 saat olmak üzere okutulmuştur. Kış ve yaz sömestrinde okutulacak konunun “içtimaî ve ahlâk” olduğu belirtilmiştir.³⁹² İlahiyat Fakültesi hakkındaki bölümde Ahlâk derslerinin Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresi ile müşterek olarak okutulduğu belirtilmiştir.³⁹³

1930-1931 ders yılına ait Darülfünun *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresinde birinci devre dersleri arasında haftada 2 saat olmak üzere İçtimaiyat ve Ahlâk dersleri okutulmuştur.³⁹⁴ Birinci devre dersleri arasında özel olarak Ahlâk dersi ve müderrisinden söz edilmemektedir.³⁹⁵ İkinci devre dersleri içerisinde Ahlâk dersi yer almaktadır ve ders haftada bir saat olmak üzere vekâleten Müderris Halil Nimetullah Bey tarafından okutulmaktadır. Dersin içeriği ve işlenen konulara ilişkin bilgi de bulunmamaktadır.³⁹⁶ Bu dersler İlahiyat Fakültesi ile müşterek olarak okutulmuştur.³⁹⁷

³⁹¹ *Talebe Rehberi 1334-1335*, s. 18.

³⁹² *Talebe Rehberi 1929-1930*, s. 210-211.

³⁹³ *Talebe Rehberi 1929-1930*, s. 180-181.

³⁹⁴ *Talebe Rehberi 1930-1931*, s. 123.

³⁹⁵ *Talebe Rehberi 1930-1931*, s. 135-136.

³⁹⁶ *Talebe Rehberi 1930-1931*, s. 137.

³⁹⁷ *Talebe Rehberi 1930-1931*, s. 245-246.

Halil Nimetullah Bey'in Ahlâk dersleri dışında Darülfünun'da okuttuğu diğer derslere değinmek gerekirse 1922-1923 tedris yılında Edebiyat Fakültesi'nin Felsefe Şubesi'nde Mantık³⁹⁸ ve birinci devre derslerinden Mantık ve Usûliyat³⁹⁹ dersini okutmuştur. 1923-1924 tedris yılında Edebiyat Fakültesi'nde Mantık⁴⁰⁰; Felsefe Şubesi birinci devresinde Mantık ve Usûliyat derslerini⁴⁰¹ okuttuğu görülmektedir. 1924-1925 tedris yılında Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresi'nde Mantık dersi okutmuştur⁴⁰². 1925-1926 tedris yılında yine aynı şubede Mantık dersleri verdiği bilinmektedir⁴⁰³. 1926-1927 tedris yılında aynı şubenin birinci ve ikinci devresinde Mantık dersleri okutmuştur⁴⁰⁴. 1927-1928 tedris yılında birinci⁴⁰⁵ ve ikinci devrede Mantık dersi okutmuştur.⁴⁰⁶ Aynı yıl İlahiyat Fakültesi'nde Din-i İslâm Tarihi dersinde Müderris Vekili olarak görev aldığı bilinmektedir. 1928-1929 tedris yılında Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresi'nde birinci devre ve ihtisas devresi olan ikinci devrede Mantık dersini okutan Müderris Nimet Bey olmuştur.⁴⁰⁷ 1929-1930 tedris yılında İlahiyat Fakültesi'nde Din-i İslâm Tarihi dersini okuttuğu bilinmektedir.⁴⁰⁸ Aynı yıl Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nde birinci devrede Mantık ve Tatbikât derslerini ikinci devrede ise yine Mantık derslerini⁴⁰⁹ deruhte ettiği görülmektedir. Hilmi Ziya Ülken de Halil Nimetullah Bey'in bazı makalelerini içtimai

³⁹⁸ *Talebe Rehberi* 1922-1923, s. 90.

³⁹⁹ *Talebe Rehberi* 1922-1923, s. 92.

⁴⁰⁰ *Talebe Rehberi* 1923-1924, s. 98.

⁴⁰¹ *Talebe Rehberi* 1923-1924, s. 100.

⁴⁰² *Talebe Rehberi* 1924-1925, s. 77.

⁴⁰³ Bu tedris yılında kış ve yaz sümestinde “İbtidai Cemiyetlerde Mefhumlar” konusunu okuttuğu belirtilmiştir. Bkz. *Talebe Rehberi* 1925-1926, s.60.

⁴⁰⁴ İkinci devre derslerinde yaz ve kış sümestinde “Kable'l-matıkî zihniyetten mantıkî zihniyete intikal” konusu ele alınacağı belirtilmiştir. Bkz. *Talebe Rehberi* 1926-1927, s.60.

⁴⁰⁵ *Talebe Rehberi* 1927-1928, s.110.

⁴⁰⁶ Kış ve yaz sümestinde “ma'şeri tasavvurlar” başlığı okutulan konu olarak belirtilmiştir. Bkz. *Talebe Rehberi* 1927-1928, s.111.

⁴⁰⁷ İkinci devrede yaz ve kış sümestinde “İbtidai Zihniyet” konusu işleneceği belirtilmiştir. Bkz. *Talebe Rehberi* 1928-1929, s.162. Halil Nimetullah Bey'in bir dizi “İbtidai Zihniyet” başlıklı Levy Bruhl'dan çevirisi Darülfünun Edebiyat Fakültesi ve İlahiyat Fakültesi Mecmuasında yayımlanmıştır. Bundan başka bir dizi de “Aşağı Cemiyetlerde Zihin Fonksiyonları” başlıklı yine Levy Bruhl'dan çevirisi yayımlanmıştır. *Talebe Rehberi*'nde de zikredildiği üzere Mantık dersinin konusu çeviri makalelerinin başlıkları ile uyumludur ve bu çevirileri Mantık derslerinde tedris ettiği çıkarımı yapılabilir. Bu başlık ve içerikteki yazıların ahlâk derslerine ait olmadığı da buradan anlaşılmaktadır. Halil Nimetullah Bey'in yazınlarının bibliyografyası için bkz. Halil Nimetullah, *a.g.e.*, (yay. haz.) Ali Utku-Uğur Köroğlu, s. 58-64.

⁴⁰⁸ Kış sümestinde “Bi'setten evvelki ahval ve bi'set” konusu ile yaz sümestinde “Hicret ve hicretten sonraki vakalar” konusunun ele alınacağı belirtilmiştir. Bkz. *Talebe Rehberi* 1929-1930, s.188.

⁴⁰⁹ İkinci devre yaz ve kış sümestinde “Mefhumların Tekâmülü” konusunun ele alınacağı belirtilmiştir. Bkz. *Talebe Rehberi* 1929-1930, s. 211.

mantık kategorisinde değerlendirmektedir.⁴¹⁰ Halil Nimetullah Bey'in İctimaiyat alanı ile ilgilenmesi, Darülfünun'da 1926 sonrasında İctimaiyat ve Ahlâk dersleri birlikte tedris edilmeye başladığı düşünüldüğünde bilhassa 1929-1931 yılları arasında İctimaiyat ve Ahlâk derslerini tedris etmesinde etkili olmuş olmalıdır.

4.3. Ahlâk İle İlgili Eserleri

Halil Nimetullah Öztürk, Fransa'da Felsefe eğitimi aldıktan sonra Darülfünun'da İlm-i Hikmet, İlm-i Terbiye, İlm-i Ruhیات, İlm-i Ahlâk derslerini tedris eden Emrullah Efendi'nin müderris muavini olarak görev almıştır. 1918-1919 eğitim-öğretim yılında tedris ettiği Ahlâk dersleri ile 1929-1930 ve 1930-1931 eğitim-öğretim yılında tedris ettiği Ahlâk dersleri ayrı değerlendirilmelidir. 1918-1919 eğitim-öğretim yılında dersin adı Ahlâk'tır. Derste ise "vicdan, a'mal-i insaniyenin gayeleri, ahlâk hakkındaki mesâlik-i felsefiye, vazife, hak, mesuliyet, ahlâk müeyyideleri" konularının tedris edildiği belirtilmektedir. Bu muhteviyat ile ilgili Halil Nimetullah Bey'in bir yayını bulunmamaktadır.

Halil Nimetullah Bey'in 1914 senesine ait *Darülfünun'da Felsefe Dersleri*⁴¹¹ adıyla bir ders notu mevcuttur. Bu eserin ilk bölümünde felsefe, bilgi ve bilim tanımlarına, bilim sınıflandırmasına yer verilmekte ve bu kısımda felsefi-metafizik meseleler etrafında ele alınmaktadır. Bundan sonra İlmü'n-nefs (psikoloji) konusunda genişçe bir bölüm bulunmaktadır. Psikoloji bölümünün sonuna doğru "Lezzetler ve Elemeler" konusuna yer verilmiş, bu konuda Aristoteles ve Epikür arasındaki tartışmalara da temas edilerek Kant'ın da konu ile ilgili yaklaşımına değinilmiştir. Eser doğrudan ahlâk alanı ile bağlantılı olmasa da Halil Nimetullah Bey'in Felsefe ile ilgili olması dolayısıyla Ahlâk alanı ile de ilgili olduğunu varsaymak mümkündür.

1918-1919 tedris yılından sonra Halil Nimetullah Bey'in Darülfünun'da uzun süre Mantık hocalığı yaptığı ve dersin konusu ile aynı isimde *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* ile *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanmış tercümeleri de

⁴¹⁰ Hilmi Ziya [Ülken], "İzzet Bey", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul, 1931, s. 7.

⁴¹¹ Muallim Nimet, *Darülfünun'da Felsefe Dersleri*, Mübeyyiz Darülfünun Ulûm-ı Edebiyye Şubesi'nden Hâmid Sa'di, 1330 (Taş Baskı).

yer almaktadır. “İptidai Zihniyet” başlıklı tercümeleri içtimaiyat alanı ile de ilişkilendirilmeye müsaittir. 1929-1930 ve 1930-1931 yılları arasında Ahlâk derslerini okutması yine Mehmet İzzet’in hastalığı dolayısıyla meydana gelen boşluğu doldurması ile ilişkilendirilebilir. Ancak bu döneme gelindiğinde Ahlâk dersi İçtimaiyat ile birlikte zikredilmeye başlamıştır ve dersin konusunun da “İçtimai ve Ahlâk” olduğu belirtilmektedir.

4.3.1. Bir Başlangıç

Halil Nimetullah Öztürk tarafından Levy Bruhl’un ahlâk ile ilgili *La morale et la science des moeurs* adlı eserinin mukaddime kısmının tercümesi olan bu makale *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*’nda yayımlanmıştır.⁴¹² Halil Nimetullah Bey’in tercümesinin başlığına yerleştirdiği bir dipnot ile makalenin önemine ilişkin yaptığı açıklama şöyledir:

“Levy Bruhl’un *La Morale et la Science des Moeurs* eserinin çıkması ahlâkî metafizik noktai nazardan telâkki eden feylosoflar ile içtimai noktai nazardan telâkki eden feylesoflar arasında ilmî bir münakaşanın zuhurunu mucip olmuştur. Kitabın mukaddimesi bu mühim münakaşayı hulâsa etmiş olduğundan bizim felsefe muhitimiz için çok meraklı ve faydalı bir mevzudur. [N. H]”⁴¹³

Hiçbir başlıkla ayrılmamış olan bu makalede, söz konusu eserin doğru bir biçimde anlaşılmayıp yalnızca bir ahlâk eseri olarak telakki edilmesine Müellif tarafından itiraz edilmektedir. Ayrıca makalede esere yöneltilen eleştirilen bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Eserin müellifi olan Bruhl, yöneltilen eleştiriler doğrultusunda ahlâk ilminin konumunu ve temellendirilme biçimi ile ilgili yaklaşımlarını dile getirmektedir.⁴¹⁴

“Bir Başlangıç” isimli mukaddime yazısı *La morale et la science des moeurs*’ın içtimaiyat mı yoksa ahlâk alanıyla mı ilgili bir eser olduğu üzerine başlamış bir tartışmayı açıklığa kavuşturma amacındadır. Mesele aslında örfler ilminin ahlâkın yerini alıp alamayacağı meselesidir. Ahlâkın nazari kısmına örfler ilmini yerleştirme gayesi olan Müellif, yöneltilen eleştirileri de dikkate almak suretiyle görüşlerini ikame etmektedir.

⁴¹² Levy Bruhl, “Bir Başlangıç”, Mütercim: Halil Nimetullah [Öztürk], *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene 6, S. 25, İstanbul, 1933, 1-39 s.

⁴¹³ Levy Bruhl, *a.g.m.*, s. 1.

⁴¹⁴ Levy Bruhl, *a.g.m.*, s. 2.

Yazı genel itibariyle ahlâkın temeline içtimaiyatın yerleştirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca “iptidai zihniyet” akli olmaktan yoksun olması bakımından eleştirilmektedir.⁴¹⁵

Müellife göre, örfler ilminden bir ahlâk kitabı gibi olması beklenmemelidir.⁴¹⁶ Ahlâka ilişkin kıymet/değer hükümlerini oluşturma işinin ahlâk yapmak isteyen kimseye ait olduğu belirtilerek esasında tesis edilmek istenen şeyin, mevzuu manevi tabiat olan aklî ahlâk sanatı olduğu ve eğer olabilirse tatbikatı da bu ilimden çıkması gerektiği ileri sürülmektedir.⁴¹⁷

Yazısında münekkitler, müellifin eserinde ikame etmeye çalıştığı örfler ilminin ahlâkı yıkıcı bir etki gösterdiğini ileri sürdükleri halde; müellif örfler ilminin ahlâkı değil vicdanı yıkıcı bir etki yapacağını ileri sürmektedir. Müellif, insanı aşan ondan evvel ve sonra da var olan, kendisinin de dahil olduğu bir içtimai gerçeklikten söz eder. Bir içtimai zümrenin ahlâkı onun dili ve kurumları gibi o cemiyetle birlikte doğar, birlikte tekamül eder ve ancak onunla yok olabilir.⁴¹⁸

Genel olarak ahlâkî metafizik görüşüne sahip mütefekkirler ile içtimaiyata dayalı ahlâkî perspektife sahip müellifin tartışmasının ele alındığı bu yazının Halil Nimetullah Bey tarafından tercüme edilmeye layık görülmesi, içtimaiyata dayalı ahlâk anlayışı konusunda araştırmalar yaptığını göstermektedir. Yazının 1933 yılında yayımlanmış olması 1929-1931 yılları arasında okutmuş olduğu İçtimaiyat ve Ahlâk derslerinin bir mahsulü olabileceğini de düşündürmektedir.

⁴¹⁵ Levy Bruhl, *a.g.m.*, s. 38. Levy Bruhl’un iptidai zihniyet üzerine yazılmış yazıları da mevcuttur ki bu yazılar, Halil Nimetullah Öztürk tarafından tercüme edilerek Darülfünun Edebiyat ve İlahiyat Fakülteleri Mecmualarında yayımlanmıştır. Bu tercümelerin bibliyografyası için bkz. Halil Nimetullah [Öztürk], *a.g.e.*, 2011, s. 58-59. Bu yazılarda iptidai zihniyetin sırrı yani ilahi bir varlığa inanarak hayatını buna göre tanzim ettiği ortaya konulmaktadır. Genel olarak iptidai zihniyetin bu davranışı, tabiat karşısında hesaplayamadığı ve nedenini kavrayamadığı hadiselerle karşılaştığında meydana gelen bir korkudan ileri gelmektedir. Yazar ise bunu akli olmaması bakımından eleştirir. Yazarın iptidai zihniyet konusunda ortaya koyduğu görüşler ahlâk ile ilgili yaklaşımının daha iyi anlaşılabilmesine imkan vermektedir. Çünkü yazar, “Bir Başlangıç” isimli mukaddime yazısında iptidai zihniyetin sırrı-ilahi kaynaklı ve aklî olmayan yaklaşımını eleştirerek ahlâkın kaynağının bu olamayacağı yönünde görüşler beyan etmektedir. Eleştirdiği bu zihniyet ve ilahi kaynaklı ahlâkî temellendirme biçimi yerine akli tavrı ve örfler ilmi/içtimaiyat kaynaklı ahlâk anlayışını öne çıkarmaktadır.

⁴¹⁶ Levy Bruhl, *a.g.m.*, s. 13.

⁴¹⁷ Levy Bruhl, *a.g.m.*, s. 13.

⁴¹⁸ Levy Bruhl, *a.g.m.*, s. 28.

4.3.2. İnkılabın Felsefesi 4-Ahlâk Müessesesi

Halil Nimetullah Öztürk'ün 1927 yılında yayımladığı, “İnkılabın Felsefesi” genel başlığı ile inkılabı farklı cihetleriyle ele aldığı bir dizi makalesi bulunmaktadır.⁴¹⁹ Bunlardan birisi “İnkılabın Felsefesi-4, Ahlâk Müessesesi”⁴²⁰ başlığını taşımaktadır. Bu makalede ahlâk, cemiyet hayatının bir müessesesi olarak ele alınmıştır. Toplumsal bağları olan ahlâk müessesesi açıklanırken sosyoloji alanında önemli isimlerden sayılan Durkheim ve Levy Bruhl'a atıf yapılmakta, Türk cemiyetinin kendine has bir ahlâk hayatı olduğu ortaya konulmaktadır.

Osmanlı ahlâkı meselesi de makalede küçük bir başlık olarak ele alınmakla birlikte Osmanlı zamanında ahlâk müessesinin gevşek ve ahlâkî hadiselerle verilen kıymetin vicdanlarda sönük bir halde olduğu belirtilmiştir. Ahlâk müessesesinin devamının kalplerdeki milliyet duygusunun cemiyet hayatı ile bağlanması sonucunda mümkün olabileceği ifade edilerek Osmanlı olmanın buna engel teşkil edeceği iddia edilmektedir. Bunun yanında Türklerin çok esaslı ahlâkî değerlere sahip olduğu, Osmanlı'nın yabancı unsurlarla karışarak ahlâkını sönük hale getirdiği; bu ahlâkî değerlerin yabancı unsurlardan ayrıştırılarak yeniden Türk toplumuna kazandırılması ile bulunan öz kaidelerin ve canlı örflerin ahlâkî hadiselerle bağlanması gerektiği çözüm önerisi olarak sunulmaktadır. İhtimaiyat temelli ahlâk anlayışının esas alındığı bu makalede içtimai bir zemin olarak Türklük öne çıkarılmıştır.

Bu makalenin İhtimaiyat ve Ahlâk derslerinde okutulduğuna ilişkin bir bilgi bulunmasa da Halil Nimetullah Bey'in içtimaiyat temelli bir ahlâk anlayışına sahip olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

⁴¹⁹ Halil Nimetullah [Öztürk], “İnkılabın Felsefesi-1, Osmanlı Cemiyetinden Türk Cemiyetine Geçiş”, *Milli Mecmua*, C. 7, S. 80, 15 Şubat 1927, s. 1227-1228; “İnkılabın Felsefesi-2, Her İnkılabın Kendine Göre Bir Hususiyeti Vardır”, C. 8, 1 Nisan 1927, s. 1334-1335; “İnkılabın Felsefesi-3, Dil Müessesesi”, C. 8, S. 87, 1 Haziran 1927, s. 1398-1399; “İnkılabın Felsefesi-5, Hukuk Müessesesi”, C. 8, S. 89, 1 Temmuz 1927, s. 1430; “İnkılabın Felsefesi-6, İktisat Müessesesi”, C. 8, S. 90, 15 Temmuz 1927, s. 1447; “İnkılabın Felsefesi-7, Bedîi Müessesesi”, C. 8, S. 91, 1 Ağustos 1927, s. 1462-1463; “İnkılabın Felsefesi-8, Din Müessesesi”, C. 8, S. 92, 15 Ağustos 1927, s. 1478-1479; “İnkılabın Felsefesi-9, Türk İnkılabının Mahiyeti”, C. 3, S. 93, 1 Eylül 1927, s. 1494-1495; İnkılabın Felsefesi-10, Türk İnkılabının Şümülü”, C. 9, S. 99, 1 Kanun-i Evvel 1927, s. 1590. Bu makalelerin kitap halinde neşredildiğine ilişkin bir bilgiye tesadüf etmedik.

⁴²⁰ Halil Nimetullah, “İnkılabın Felsefesi 4 – Ahlâk Müessesesi”, *Milli Mecmua*, C. 8, numara 88, 15 Haziran 1927, s. 1414.

5. MEHMET İZZET

5.1. Hayatı

1891 senesinde İstanbul'da doğmuştur. Babası emekli kaymakam Nazmi Beydir. Çocukluğunda doğu illerinden birinde vali görevini ifa eden dayısının yanına Anadolu'ya gitmiş ve bu seyahatten çok etkilenmiştir. Bu gezi, kendisinde Anadolu'ya ve Anadolu halkına büyük bir bağlılık oluşmasına vesile olmuştur.

İlk eğitimini İstanbul'da çeşitli mekteplerde ve özellikle de Fransız mektebinde tamamladıktan sonra Galatasaray Lisesi'ne girmiş; 1907 senesinde buradan mezun olmuştur. Ardından İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi'ne başlamıştır. 1909 yılında Avrupa'ya çeşitli ilim dallarında eğitim almak üzere gönderilecek öğrenciler için yapılan müsabakaya katılarak, Avrupa'da eğitim hakkını elde etmiş; aynı yıl içerisinde Fransa'ya gitmiştir. 21 yaşındayken Sorbonne Üniversitesi Felsefe Bölümü'nü yarım bırakarak Balkan Harbi başladığı sıralarda İstanbul'a geri dönmüştür.⁴²¹ 1914 yılına kadarki süre zarfında çeşitli mekteplerde hocalık yapmış, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nde çalışmıştır. Umumi harp başladığında askerlik görevini yerine getirmek üzere Kızılay'a alınmış, dört yıl boyunca Kızılay'ın Üsera Şubesi müdürlüğü görevini üstlenmiştir. Savaşın sona ermesi üzerine bu görevinden ayrılmıştır.

Mehmet İzzet, 21 Ekim 1918 tarihinde İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi müdürlüğüne tayin edilmiş, ancak birkaç ay kadar kısa bir süre sonra bu görevinden istifa ederek Tıbbiye ve Mülkiye Mektebi'nde Fransızca muallimi görevini üstlenmiştir. Yaklaşık üç ay sonra 3 Nisan 1919 tarihinde Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'ne Felsefe muallimi olarak geri dönmüştür. Bir sonraki eğitim öğretim yılında Ahlâk derslerini okutmaya başlamıştır. 1924 yılında Müderrisliğe terfi etmiştir. 1926

⁴²¹ İkincil kaynaklarda geçen bilgilerin aksine Mehmet İzzet'in oğlu Orhan İzzet, babasının Sorbonne'daki dört yıllık eğitimini muvaffakiyetle tamamlayarak Felsefe bölümünden mezun olduğunu belirtmektedir. Bkz. Orhan İzzet, "Mehmed İzzet'in Hayatı", *İş Mecmuası*, S. 23-24, İstanbul, 1940, s. 169. Buna bağlı olarak yarım bıraktığı ihtisas çalışmaları olabilir.

eğitim öğretim yılında Ahlâk derslerini tedris etmesinin yanında Prof. Mehmet Emin Bey'den boşalmış olan Felsefe Tarihi kürsüsü ile ihtisas derslerinden içtimaiyat derslerini tedris görevini de üstlenmiştir. İki yıl sonra vekâleten tedris ettiği bu derslerden istifa ederek yalnızca İçtimaiyat derslerinin tedrisine devam etmiştir. Bu müddet zarfında başka mekteplerde hocalık görevlerinin yanında özellikle Harbiye Mektebi'nde Fransızca muallimliği yapmıştır. 1927 yılında lösemi hastalığına yakalanmış olmasına rağmen Türk Felsefe Cemiyeti çalışmalarına katılmıştır.

Sıhhatinin iyice bozulması üzerine hayatının son yıllarını dinlenmekle geçirmek durumunda kalmıştır. Bu nedenle Maarif Vekâleti tarafından 1928 yılında Paris'e kültür ateşesi olarak ve aynı yılın Ekim ayında da Almanya'ya talebe müfettişi olarak gönderilmiştir. 1929 yılında Darülfünun'a dönerek üç ay İçtimaiyat dersleri okutmuş; ardından müfettişlik görevlendirmesi ile Avrupa'ya geri dönmüştür. Dönemin şartlarında tedavisi mümkün olmayan bir hastalığa düşer olduğundan 8 Aralık 1930 tarihinde Berlin'de ölmüştür.

Fransızca'yı çok iyi bilmesi, müstehzi olması ile tanınmış olan Mehmet İzzet, meslektaşları tarafından da çalışkan, meraklı ve geniş bir bilgi birikimine sahip olmakla nitelendirilmiştir.⁴²²

5.2. Mehmet İzzet ve Ahlâk Dersleri

Mehmet İzzet, Fransa Sorbonne Üniversitesi'nde Felsefe eğitimi aldıktan sonra Darülfünun Felsefe Bölümü'nde Felsefe Tarihi dersleri okutmuştur. Bundan sonra kendisini felsefe, ahlâk ve içtimaiyat/sosyoloji ilimlerine vermiştir.⁴²³

⁴²² Orhan İzzet, *a.g.m.*, s. 169; Aydın Topaloğlu, "Mehmed İzzet", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul, 2003, s. 492-493; Sevim Levend, "Mehmet İzzet, Hayatı, Eserleri, Fikirleri", *Yeni Türk Mecmuası*, İstanbul, 1940, S. 92, s. 313-315; S. 93, s. 339-3340; S. 94, s. 365-366; Sıtkı, "Mehmet İzzet Bey'in Hayatı", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, Şubat-Mart 1931, s. 35-36; İbrahim Alaeddin, "İzzet-(Mehmet İzzet)", *Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri*, C. 3, İstanbul, 1933-1935, s. 817-818; Emre Dağtaşoğlu, "Türk Düşünce Tarihi'nde Mehmet İzzet'in Yeri ve Önemi", *Kutadgubilig*, S. 18, Ekim 2010, s. 105-128. Ayrıca bkz. M. Coşkun Değirmencioğlu, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusal Sosyal Felsefesi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 25-39; M. Coşkun Değirmencioğlu, *Mehmet İzzet*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987, s. 1-24.

⁴²³ M. Coşkun Değirmencioğlu, *a.g.e.*, 2002, s. 29. Bununla bağlantılı olarak zikredilmesi gerekir ki Ziya Somar, düşünce tarihimiz açısından önemli bir yeri olan Mehmet İzzet üzerine bir doktora tezi hazırlamıştır. İzmir'deki görevi sırasında hazırladığı *Yakın Fikir Hayatımızda Felsefe Düşüncesinin Gelişme Yolları ve Mehmet İzzet* isimli bu çalışma İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne sunulmuştur. Ziya Somar'ın onca çabasına rağmen basılmamıştır. Ancak bazı bölümlerini *Fikirler* derginde yayımladığı belirtilmektedir.

Ziyaeddin Fahri Bey, Mehmet İzzet Bey'in Ahlâk ilmi tedrisatı konusundaki isteğini şöyle ifade etmektedir:

“Üniversiteye bilhassa ahlâk tedrisatını yapmak maksadıyla giren ve buna bir müddet sonra muvaffak olan Mehmet İzzet'in bu heyecanını, yani gençliğe ahlâk doktrinini anlatma heyecanını 1913'te intişar eden birinci makale kadar hiçbir vesika isbat edemez. Bu tarihten (1 Kânunuevvel 1913'ten) neşrettiğimiz ikinci makalenin intişarına (4 Ağustos 1927'ye) kadar olan zaman arasında mütefekkirimizin nasıl olgunlaştığı aşikâr surette görülüyor.”⁴²⁴

Ziyaeddin Fahri Bey, kendi makalesinin sonunda ek olarak koyduğu Mehmet İzzet Bey'in birkaç makalesinden ilkinin kastediyor olmalıdır. Bu makale, Mehmet İzzet Bey'in 1912-1913 yılında *Bilgi Mecmuası*'nda yayımlanmış olup “Zenon ve Muakkipleri”⁴²⁵ adını taşımaktadır. Ayrıca bu pasaj, Mehmet İzzet Bey'in Ahlâk ilmine

Fikirler dergisinde bu çalışmanın özü şöyle açıklanmaktadır: “Doktor Ziya Somar bu eseriyle sadece bir monografi vermiş oluyor; kendi değerlerimize karşı duyduğumuz bir kayıtsızlık alakasızlık haliyle fikir adamını hep dışarıda arayışımızın da haklı tenkidini yapmış bulunuyor.” Bu makalede yer alan bilgilerin Ziya Somar'ın *Fikirler*'de yer alan “Bir Ahlâk Felsefesine Doğru” isimli makalesinden alıntılandığı belirtilmektedir. Bu bilgiler için bkz. Zeki Arıkan, “Bir İzmir Tarihçisi: Ziya Somar”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 3, 1993, s. 241-242. Mehmet İzzet'in ahlâk felsefesi konusundaki fikirlerini aydınlatmada yardımcı olacağını düşündüğümüz “Bir Ahlâk Felsefesine Doğru” isimli makalelerinin bulunduğu *Fikirler* dergisinin 314-323 sayılarına maalesef aramalarımız esnasında tesadüf etmedik. Bu tez çalışması ile ilgili olarak, Hilmi Ziya Ülken, Ziya Somar'ın tezinin felsefi bakımdan eksik olduğunu belirterek, bu tezi Ziya Somar'ın daha sonra kendisinden geri aldığını ifade etmiş, bunun yanında eserin üniversitenin umumi kütüphanesinde bulunabileceğini belirtmektedir. Bkz. M. Coşkun Değirmencioglu, *a.g.e.*, 2002, s. 17. M. Coşkun Değirmencioglu ve Halil Açıkgöz, Ziya Somar'la bu konuda birebir görüşme yapmış olmalarına rağmen bu çalışmaya ulaşamadıklarını belirtmektedir. Bkz. M. Coşkun Değirmencioglu, *a.g.e.*, 2002, s. 59-60. İsmail Kara, Ziya Somar'ın tezinin bütün nüshalarını bir şekilde toplamasını iki tür akademik kaygıdan birisine bağlamaktadır: “...iki tür akademik insan tezlerinin kütüphanelerde ve kendi hocası dahil jürilerde kalmasına tahammül edemez, bir yolunu bulup onları teker teker toplar, aşırır; biri dahi olduğuna ve tezlerinin cahiller tarafından yağmalanacağına inananlar, ikincisi berbat bir tez hazırladığı halde şu veya bu şekilde ittifakla geçenler”. (İsmail Kara, “Hilmi Ziya Ülken'den Beklenmedik Bir Mektup Felsefeciler, Harf İnkılabı, Türk Düşüncesi, Matbuat, Ziya Somar”, *Türk Edebiyatı*, S. 477, s. 57) Ayrıca Ziya Somar, Ülken'in vefatı üzerine kaleme aldığı yazıda şunları söylemektedir: “1947-1948'de doktora tezimi hazırlarken Hilmi Ziya'nın büyük ölçüde etkisini beraber taşıyorduk. Çünkü bu çalışma felsefe düşüncesini Türkün toprağına ve idrakine etki ettiren bir hareketin akademik istasyonu olacaktı ve ilk olarak Türk felsefe düşüncesi üzerinde bir tezdin. *Mehmet İzzet ve Türk Felsefe Düşüncesinde İdealist Akımlar*. Hilmi Ziya hemen hemen bütün felsefe hayatı boyunca böyle bir sistemleşmeye doğru yarım, [bölük] pörçük olagelmış çabaların bir çeşit sentezini kurmak için çalışmıştı. Ben de bu uğraşımla bu çalışmaları az tanınmış bir Türk düşünürü üzerinde toplamak istiyordum. Tezimi teşvik edenlerin, yardım etmeseler de, fakat fikrimi bozmayanların, biraz da cesaret verenlerin başında o, yani Hilmi Ziya vardı”. (Ziya Somar, “Türk düşüncesi ve Hilmi Ziya Ülken”, *Hareket*, sayı: 104-105, Ağustos-Eylül 1974, s. 17.) Bu sözlerinden birilerinin çalışmasını bozmak isteyip cesaretini kırmış olabileceği çıkarımını yapmak mümkündür. Mehmet İzzet'in idealizmi ve metafiziği öne çıkaran bir tutum ve ilmi tavır içerisinde olması (İsmail Kara, *a.g.m.*, s. 57) bazı üniversite hocalarının beğenisine hitap etmemiş olabilir. Bu sebeple de mümkündür ki Ziya Somar tezini toplamış ve bir daha kimseyle paylaşmamıştır.

⁴²⁴ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Mehmet İzzet ve Eserleri”, *İş*, S. 23-24, İstanbul, 1940, s. 89.

⁴²⁵ Mehmet İzzet, “Eski Yunan'da Ahlâki Felsefe: Zenon ve Muakkipleri”, *Bilgi Mecmuası*, C. 1, S. 2, Kanun-i Evvel, 1329 [1913], 135-143.

olan ilgisini göstermesi bakımından önemlidir. Mehmet İzzet Bey, bu ilgi ve araştırmaları sebebiyle Ahlâk muallimliği görevini deruhte etmiş ve çoğunlukla bu dersin hocası olarak anılmış olmalıdır. Ayrıca “Zenon ve Muakkipleri” makalesinin yazıldığı tarihe bakıldığında Ahlâk alanı ile ilgilerinin Darülfünun’da Ahlâk hocası olmasından çok önce başladığı görülmektedir. Buna dayanarak Mehmet İzzet Bey’in çalışma alanlarına bakıldığında Ahlâk alanının ön plana çıkması, özel ilgileri ile açıklanmalıdır. Bu çerçevede yaptığı çalışmaların, uzun süre okuttuğu Ahlâk derslerini de beslediği aşikârdır. Bunun yanı sıra Ahlâk derslerini okutuyor olması ve henüz derslerde okutabileceği ders kitaplarının olmayışı Ahlâk ile ilgili çalışmalarının muharrik sebeplerinden birisi olarak görülebilir.

Mehmet İzzet Bey’in, ilk olarak 1919-1920 tedris yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi’de Ahlâk derslerini tedris ettiği bilinmektedir. Bu eğitim öğretim yılından sonra 1929 yılına kadar Ahlâk derslerini okutmaya devam ettiği görülmektedir. Son yıllarda sağlık problemleri nedeniyle derslerin tamamını tedris edememiş sonra da tamamen bırakmak zorunda kalmıştır.

Darülfünun tarihi boyunca Ahlâk ya da İlm-i Ahlâk olarak zikredilen dersin, Mehmet İzzet Bey’in Ahlâk dersleri tedrisatı esnasında 1926-1927 tedris yılında “İçtimaiyat ve Ahlâk” dersi olarak zikredilmeye başlandığı görülmektedir. Bundan hareketle Ahlâk dersinin İçtimaiyat ile birlikte zikredilme gerekliliğinin bir arka planı olduğu fark edilmektedir. 1921-1922 sene-i tedrisiyenin kış sömestrinde okutulacak konunun “içtimai ahlâk” olması ve bundan sonraki yıllarda da Ahlâk derslerinde içtimaiyatla irtibatlı konuların okutulması buna delil olarak gösterilebilir. Buna binaen Ahlâk derslerinin muhteva olarak içtimaiyat alanı yörüngesine girmeye başladığı ve 1926-1927 tedris yılına gelindiğinde dersin adına da yansıyan bir dönüşüm yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu temayülün dersin adına aksetmesinin bir sebebi de İçtimaiyat Kürsüsü Müderrisi Necmeddin Sadık Bey’in 1927 senesinde Darülfünun’daki görevinden ayrılarak bu kürsüyü Mehmet İzzet Bey’e devretmesi⁴²⁶ olarak görülmektedir. Mehmet İzzet Bey de İçtimaiyat Kürsüsünü devraldıktan sonra bu dersi üzerindeki Ahlâk dersi ile birleştirmiştir. Ahlâk ve İçtimaiyat alanlarında ayrı ayrı

⁴²⁶ Ayşegül Şentürk, *Necmettin Sadık Sadak Gazeteci ve Siyasi Kimliği (1890-1953)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2011, s. 9.

meselelerin tedris edilmesi kayda değer bir farklılık arz etmiyor olmalıdır ki iki alanın birleşmesinde bir beis görülmemiştir. Yahut fikriyatımızda İctimaiyat, Ahlâk derslerini içinde eritecek kadar kapsayıcı bir hal almış olmalıdır ki bu birleşmenin zaten Ahlâk alanını da ilgilendirdiğini ve kuşattığını kabul ettiklerinden bu iki alanı bir araya getirmeyi gerekli görmüşlerdir.

1921 sonrası Darülfünun'da İctimaiyat alanının ve içtimai nazariyelerin Ahlâk derslerini de etkileyecek bir yayılma göstermesinin sebebini açıklamak bakımından Mustafa Şekip Bey'in dönemin fikriyatını analiz eden sözleri yol gösterici niteliktedir:

“Filhakika dini itikatların çok zayıfladığı devirlerde gelen modern mütefekkirler ahlâkı kurtarmak için ya romantik veya mistikimsi bir felsefeye başvurmuşlardı. Spinoza bunu yaptığı gibi Alman idealizmi de bilhassa bunun için çalıştı. Fakat 19. asrın pozitivism cereyanı bu romantik felsefeleri kıymetten düşürdüğü gibi Darwinizm dahi idealini din ve metafizikten alan an'anevi ahlâk hislerini kökten sarsacak bir tabiat felsefesi getirmişti. Bununla beraber ümit kesilmiş değildi. Çünkü Auguste Comte'un getirdiği pozitivism, an'anevi metafiziki, yani rasyonalizmi, mücerret idealizmi ve mistisizm temayülünü düşürmekle beraber tarihe müstenit bir idealizmi içtimaiyat sistemi haline koydu ve bu sistemde nominalizmden beri gelen muhtar, müstakil, mağrur, hotperest ve ferdi bir ruh telakkisinden vazgeçerek insanı içimai ve diğerbîn bir mahluk olarak teşrih etti.

Nominalizmden beri fert-nev'i, kül-cüz meseleleri halinde münakaşa edilmiş olan bu mesele artık fert-cemiyet meselesi olarak tevazzuh etti ve ahlâk felsefesi de prensip ve ilhamlarını içtimaiyattan aldı. Auguste Comte'un idealist içtimaiyatçılığını realist bir içtimaiyata kalbetmek isteyen Durkheim ve onu memleketimizde büyük bir tesirle temsil eden Ziya Gökalp...”

Mustafa Şekip Bey, içtimaiyat etkilerinin Ziya Gökalp ile Darülfünun ilim adamlarının gündemine taşındığını ifade eden bu sözlerinin devamında Ziya Gökalp'in bu nazariyeyi savunurken çok fazla açık bıraktığını ve bu durumun Mehmet İzzet'in de içtimai meselelere olan bakışını etkilediğini ifade etmektedir.⁴²⁷ Orhan Saadettin de Mehmet İzzet Bey'in ahlâktan içtimaiyata geldiğini ifade etmektedir⁴²⁸ ve öyle

⁴²⁷ M. Şekip [Tunç], “İzzet Bey'in Fikri Şahsiyeti”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul, 1931, s. 26-27.

⁴²⁸ Orhan Saadeddin, *a.g.m.*, 1931, s. 19.

görülmektedir ki Mehmet İzzet Bey, esas ilgi alanı olan ahlâkın, dönemin içtimai tesirlerine bigâne kalamayarak içtimaiyat alanı ile de ilgilenmiştir. Bunun yanında Ziyaeddin Fahri Bey'in İçtimaiyatın dolduracağı boşluk hakkındaki görüşü de içtimaiyat alanının ifade ettiği önemi ortaya koymaktadır: “Muasır ilim ve felsefe zihniyeti; içtimaiyat ilminden çok şeyler bekliyor. Müsbet ilimlerin yıktığı dinî imanın yerine konacak şeyi bize o verecektir. İçtimai-manevi hadisatın nizam ve ahengini teşrih ettikten sonra hadiselerinin vahdeti hakkındaki itmi'nan ve kanaatlerimiz, kuvvetini içtimaiyattan almak emelindedir.”⁴²⁹ Dönemsel olarak dini alanın yerini dolduracak bir arayış olduğunun anlaşıldığı bu cümlelerde buna layık görülen alan İçtimaiyat olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kadar önem atfedilen İçtimaiyat, Ahlâk alanını da etkilemiş görülmektedir. İçtimaiyat alanı ile de yakından ilgilenmiş Ahlâk müderrisi Mehmet İzzet Bey'in çalışmalarının konuları derslerin muhteviyatına da yansımıştır. Böylece Darülfünun Ahlâk derslerinde İçtimaiyat temayülü görünür olmuştur.

Mehmet İzzet Bey'in Fransızca ve Almancaya tercüme yapabilecek derecede hâkim olmasının yanında fikri olarak etkilendiği düşünürler de anlaşılmasına yardım edecektir. Mehmet İzzet Bey'in dönemi açısından en etkili düşünürlerin Durkheim ve Bergson olduğu görülmektedir. Ancak Mehmet İzzet Bey bu mütefekkirlerden etkilenmiş olsa dahi ufkunu başka fikrî tesirlerle genişletmeyi başarmıştır. Bu meyanda Schelling ve Hegel de Mehmet İzzet Bey üzerinde tesiri olan iki önemli Alman mütefekkirdir. Bunun yanında İngiliz filozofu Baldwin'den de etkilendiği belirtilmelidir. Ayrıca Spinoza, Eckhart (Alman mistik düşünürü Meister Eckhart olsa gerektir), Croce gibi filozoflardan da etkilendiği söylenebilir. Mehmet İzzet Bey'in yalnızca Batılı düşünürlerle bağlı kalmayıp İmam Gazali, Muhyiddin İbnü'l-Arabi, Hallac-ı Mansur gibi İslam düşünürleri ve mutasavvıflarıyla da iştigal ettiği anlaşılmaktadır. Bu çok yönlü tesirlerin onun ufkunu ne denli genişlettiğini metinlerinde ortaya çıkmaktadır.⁴³⁰

⁴²⁹ Ziyaeddin Fahri, “Yeni İçtimaiyat Dersleri II”, *Hayat*, C. 4, S. 88, Ankara, 2 Ağustos 1928, s. 18.

⁴³⁰ Ahmet Emre Dağtaşoğlu, *a.g.m.*, s. 119-120.

5.3. Ahlâk İle İlgili Eserleri

5.3.1. Ahlâk Felsefesi

Mehmet İzzet'in, Darülfünun'da hocalık yapmaya başladıktan sonra ilk iş olarak o derse ait bir el kitabı meydana getirme çabasında olduğu belirtilmektedir. Hilmi Ziya Ülken, Mehmet İzzet Bey'in Ahlâk dersleri için bir el kitabı-manuel- meydana getirme çabasını görüp bu ihtiyacı kendisine de söylemiştir. Ancak Mehmet İzzet, o yıllarda kendisini bunu meydana getirecek kıfayette hissetmediğini belirtmiştir. Bu diyalogun üzerinden altı yedi sene geçtiği için Hilmi Ziya Bey, bu eserin vücuda getirilip getirilmediğini bilmediğini ifade etmektedir.⁴³¹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İş Mecmuası*'nda bu esere ilişkin şunları söylemektedir: “*Ahlâk Felsefesi* Mehmet İzzet'in neşretmeye imkân bulamadığı bazı ahlâk meseleleri etrafında vücuda getirilmiş terkibî bir eserdir. Mütefekkirimizin yakın aile dostlarından muhterem Dr. Adnan Adıvar'ın delâleti ile ileride Edebiyat Fakültesi neşriyatı arasında neşri tasavvur edilmektedir.”⁴³² Ancak matbu eserler arasında böyle telif bir esere rastlanmamıştır. Ziyaeddin Fahri Bey, yine aynı makalesinde bu eser için: “...[Mehmet İzzet Bey'in] tasarladığı fakat neşredemediği ancak bizim burada bir sayfasının klişesini neşrettiğimiz *Ahlâk Felsefesi*...” ifadesini kullanmaktadır.⁴³³ Bu makalenin sonunda “Ahlâk ve İctimaiyat Meseleleri” başlığı ile Mehmet İzzet Bey'e ait bazı makaleleri neşrettiği görülmektedir.⁴³⁴ Bu başlık altında yer alan makalelerin Mehmet İzzet Bey'in *Ahlâk Felsefesi* isimli tamamlanamamış eserinin içinde yer alıp almadığına ilişkin bir açıklamaya yer verilmemiştir.

Mehmet İzzet Bey'in beklenmedik hastalığı ve ölümü dolayısıyla fikirleri yeterli olgunluğa erişemediğinden ortaya koymak istediği bu telif eseri tam olarak vücuda getiremediği anlaşılmaktadır.

⁴³¹ Hilmi Ziya [Ülken], “İzzet Bey”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul, Şubat-Mart 1931, s. 8.

⁴³² Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Mehmet İzzet ve Eseri”, *İş*, S. 23-24, İstanbul, 1940, s. 91. Ziyaeddin Fahri Bey'in verdiği bu bilgileri M. Coşkun Değirmencioğlu, Hilmi Ziya Ülken'in bir aktarımı olarak göstermiş ve önceki söyledikleri ile zıt olduğuna yönelik yanlış bir izlenim vermiştir. Bkz. M. Coşkun Değirmencioğlu, *a.g.e.*, s. 42.

⁴³³ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Mehmet İzzet ve Eseri”, *a.g.e.*, s. 90.

⁴³⁴ Bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Mehmet İzzet ve Eseri”, *a.g.e.*, s. 95-116.

5.3.2. Ahlâk

1335/1919 yılında Darülfünun yayınları arasından litografya (taş basma) yöntemi ile basılmış bir eserdir.⁴³⁵ Hilmi Ziya Ülken de Mehmet İzzet Bey'in *Ahlâk* adı altında ilk derslerinin litografya ile basıldığını söylemektedir.⁴³⁶

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, bu eserin kimden tercüme edildiğine ilişkin bir bilgiye sahip olmadığını ancak ait olduğu serinin mahiyeti göz önünde bulundurulduğunda tercüme olmasına hükmetmenin mümkün olacağını belirtir.⁴³⁷ Eserin kapağına bakıldığında kimden tercüme edildiğine ilişkin bir işaret bulunmamaktadır. Tercüme edilmiş olması halinde basma bir eserin kapağında böyle bir bilginin yer alması gerekliliğinin ihmal edilemeyeceği düşünüldüğünde eserin telif veya uyarlama bir eser olma ihtimali güçlenmektedir. Bunun yanında eserin içeriğine bakıldığında bir tercümeden ziyade ders notu olduğunu ele verecek bazı karineler mevcuttur. Mesela bazı hususlarda ayrıntılı okuma yapılması amacıyla metin içerisinde eser isimleri ve sayfa aralıkları verildiğine tesadüf edilmektedir.⁴³⁸ Ayrıca eserin üslubu, eserin kapağında “Muallimi: Mehmet İzzet” yazısının yer alması dikkate alındığında ders notu olduğu kanaati güçlenmektedir.

Eser, altı kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım “Kant’ın Amelî Felsefesi” başlığını taşımaktadır. Kant’ın felsefe tenkidini oluşturmada önceki ahlâki fikirleri konusu ele alınmıştır. İkinci kısımda ise “Kant’ın amelî felsefesini ihtisar eyleyen tenkid-i maarif nazariyesi” konusuna değinilmiştir. Kant’ın *Saf Aklın Eleştirisi* eserine ilişkin meseleler konu edilmiştir. Üçüncü kısımda “Kant’ın İlm-i Ahlâki” başlığı ile Kant’ın ahlâk ilmi konusundaki görüşlerine yer verilmiştir. Üçüncü kısım örf ve maba‘de’t-

⁴³⁵ [Mehmet] İzzet Bey, *Ahlâk*, Darülfünun Matbaası, 1336 [1920], 63 s.

⁴³⁶ M. Coşkun Değirmencioğlu, *a.g.e.*, 2002, s. 12. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, bu eserin adını *Kant’ın Amelî Felsefesi* olarak zikretmektedir. Ayrıca, Mehmet İzzet’in eserleri arasında *Kant’ın Amelî Felsefesi* adıyla bizim *Ahlâk* adıyla bulduğumuz eserin özelliklerinden bahsetmektedir. Bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Mehmet İzzet ve Eseri”, *İş*, S. 23-24, İstanbul, 1940, s. 91. Biz, *Kant’ın Amelî Felsefesi* isimli bir esere rastlamadık. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun elindeki eserin iç kapağı bir şekilde kayıp olduğundan *Ahlâk* isimli eseri bu künye ile sunmuş olmalıdır. Çünkü iç kapak olmadığında ilk karşılaşılan başlık “Kant’ın Amelî Felsefesi”dir. Bu durumda ilk başlığı eser adı olarak kabul etmiş olmalıdır.

⁴³⁷ Bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Mehmet İzzet ve Eseri”, *İş*, S. 23-24, İstanbul, 1940, s. 91.

⁴³⁸ Örneğin eserin ilk sayfasında bahsedilen görüşler hakkında bilgi için kaynak yönlendirmesi yapılarak: “Aleksi Bertrant, *Felsefe-i Ahlâkiyye*, Türkçe tercümesi, sahife 126 ve ilh.” ifadeleri kullanılmıştır. Bu durum, ders sırasında hocanın öğrencilerine ayrıntılı okumalar vermesi durumuna bir işaret gibi görünmekte ve ders notu olduğuna ilişkin intibayı artırmaktadır. Bkz. Mehmet İzzet, *a.g.e.*, 1335, s. 1.

tabîa/metafizik konularını ele alan üç fasıldan oluşmaktadır. Dördüncü kısmın başlığı “Tenkîd-i Akl-ı Amelî”dir ve ameli aklın eleştirisi konusu anlatılmıştır. Beşinci kısım “Örf-i Ma-bâ‘det’-tabîa’tından Tenkid-i Akl-ı Ameliye İntikal ” başlığını taşır ve bu isimdeki eseri hakkında bilgiler içermektedir. Altıncı kısım⁴³⁹ ise tenkid-i akılla ilgili bir bölümdür. Eserin tamamına bakıldığında Kant’ın ahlâk felsefesinin bütün olarak konu ile ilgili eserleri üzerinden ele alındığı görülmektedir.

1919-1920 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*’nde belirtildiğine göre Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi’nde Ahlâk derslerinde okutulan konunun “Kant’ın ameli felsefesi” olduğu belirtilmektedir.⁴⁴⁰ Eserin adı ile bu tedris yılına ait konunun başlığının aynı olması eserin ders notu olduğuna işaret eden bir karinedir.

5.3.3. Abel Rey’in Felsefe ve Ruhیات Eserinden Amelî Ahlâk Mebâhisi

Bu eser Darülfünun Matbaası tarafından litografya yöntemi ile basılmış Abel Rey’den tercüme edilmiş bir eserdir.⁴⁴¹

Mehmet İzzet Bey’in seçme tercümelerinden oluşan eser, iki fasıldan meydana gelmektedir. Birinci fasılda “Şahsi ahlâka dair içtimaiyata müstenid mülâhazat, usule dair mülâhazat” konusu ele alınmıştır. Konu içerisinde cemiyetin teşekkülü ile ibtidai cemiyetlerin ve içtimai meselelerin değerlendirildiği görülmektedir. Birinci kısım içerisinde ibtidai cemiyetlerde tesânüd, uzvî tesânüd, ibtidâi insan, ahlâkî ferdiyetlerde umumi tecrübeler konuları bulunmaktadır.

İkinci bölümde mesuliyet hissi, ferdi vezâifin esası, ferdin amelî vazifeleri, fazilet ve rezilet, ahlâkî mesuliyet başlıkları genişçe ele alınmıştır. Eserin sonunda da metin içerisinde bazı kelimelerin doğru yazılışlarına yer verilmiştir.

⁴³⁹ Eser esasında altı kısımdan oluşmaktadır. Ancak beşinci kısımdan sonra altıncı kısım yer almadığı halde yedinci kısım olarak gösterilen bir bölüm açılmıştır. Bu nedenle “yedinci kısım” a eserde “altıncı kısım” diye bir bölüm olmaması sebebiyle “altıncı kısım” demeyi uygun gördük.

⁴⁴⁰ *Talebe Rehberi* 1334-1335, s. 18.

⁴⁴¹ [Mehmet] İzzet Bey, *Abel Rey’in Felsefe ve Ruhیات Eserinden Amelî Ahlâk Mebâhisi*, Darülfünun Matbaası, 1336 [1920], 110 s. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu bu eserin adını *Amelî Ahlâk* olarak zikretmektedir. Bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *a.g.m.*, s. 91. Bundan kaynaklı olacak ki daha sonra yazılan eserlerde de isim böyle aktarılmıştır. M. Coşkun Değirmencioğlu da Ziyaeddin Bey ile aynı bilgileri aktarmış ve bu eseri ve yine Mehmet İzzet Bey’in Abel Rey’den tercüme ettiği *Nazari Ahlâk* adlı eserini tüm aramalarına karşın bulamadığını belirtmiştir. Bkz. M. Coşkun Değirmencioğlu, *a.g.e.*, a. 43. Biz bu esere İslam Araştırmaları Merkezi’nden ulaşıldık.

1920-1921 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'ne göre Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nde kış sömestrinde okutulan konulardan birisinin “Şahsi ahlâk” olduğu belirtilmiştir.⁴⁴² Eserin içeriğine bakıldığında konu ile aralarında irtibat olduğu görülmektedir.

5.3.4. Abel Rey'in “Felsefe ve Ruhîyat Dersleri” Unvanlı Eserinden Me'huz Ahlâk Mebâhisi

Litografya yöntemi ile 1336/1920 yılında Darülfünun Matbaası tarafından basılmış çeviri bir eserdir.⁴⁴³ Bu eser, Ziyaeddin Fahri Bey tarafından *Nazarî Ahlâk* adıyla Abel Rey'den çeviri ve 1335/1919-1920 yılına ait taşbaskı bir eser olarak tanıtılmaktadır.⁴⁴⁴

Eser, ilk olarak “kırk ikinci bölüm” başlığı ile başlamaktadır. Eserin birinci bölüm yerine kırk ikinci bölümle başlaması tercüme edilen kaynağın tamamı yerine söz konusu bölümünün tercüme edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Eserin 2-22 sayfaları arasında yer alan ilk bölümünde ahlâkın mevzu ve mahiyeti, nazarî ahlâk meselelerine yer verilmiştir.

Kırk üçüncü bölümde “Nazarî Ahlâka Dair Tarihi Malumat” başlığı yer almaktadır. Bu durumda bu eser başka kaynaklarda Nazarî Ahlâk adıyla zikredilen eser olmalıdır. Bu başlık altında vicdanın mu'tayâtı: mükellefiyet ve müeyyide konusu 23-47 sayfalar arasında tafsilatlı bir şekilde ele alınmıştır.

Kırk dördüncü bölümde, Nazarî ahlâka dair malumatın devamı yer almıştır. Birinci kısımda; beşerin başlıca saikleri, haz, his ve akıl meselelerine yer verilmiştir.

⁴⁴² *Talebe Rehberi* 1336-1337, s. 49.

⁴⁴³ [Mehmet] İzzet Bey, *Darülfünun Edebiyat Medresesi Talebesi İçin Abel Rey'in “Felsefe ve Ruhîyat Dersleri” Unvanlı Eserinden Me'huz Ahlâk Mebâhisi*, Darülfünun, 1336, 79 s.

⁴⁴⁴ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *a.g.m.*, s. 91. Mehmet İzzet'in Abel Rey'den çevirisi olarak bulunan iki farklı eser mevcuttur. Onların da isimleri kitap kapaklarında yazılmış olduğu gibi burada kaydedilmiştir. Bu eserler dışında sırf *Amelî Ahlâk* ve *Nazarî Ahlâk* isimli eserlere rastlamadık. O halde bu isimlerden kastedilen eserler bizim burada zikrettiğimiz eserler olmalıdır. Aydın Topaloğlu, Mehmet İzzet'in *Amelî Ahlâk Mebahisi* ile *Nazarî Ahlâk* isimindeki iki eserinin Fransız filozofu Abel Rey'in *Morale Pratique* ve *Morale Theorique* eserlerinden tercüme edildiğini belirtmiştir. Bkz. Aydın Topaloğlu, *a.g.m.*, s. 493. Öyle görünüyor ki Ziyaeddin Fahri Bey, Mehmet İzzet'in bu tercümelerinin isimlerini kendi kapaklarında yazıldığı şekliyle değil de çevirinin yapıldığı eserlerin isimlerini dikkate alarak zikretmektedir. Bu aktarım daha sonra konu ile ilgilenen araştırmacılar tarafından aktarılarak devam etmiştir. Bkz. Aydın Topaloğlu, *a.g.m.*, s. 493; M. Coşkun Değirmencioğlu, *a.g.e.*, 2002, s. 43.

Eserin 49-79. sayfaları arasında yer alana ikinci kısımda ise hayatın gayeleri, vazife ve saadet, şahsî menfaat ve umumi menfaat, ferdî tekemmül ve beşeriyetin terakkisi meseleleri yer almıştır.

Abel Rey'den tercüme edilmiş bu iki eseri mukayese ettiğimizde ilk eserde daha çok içtimaiyat konularına yer verildiği, ikinci eserde ise bir felsefe bahsi olarak nazari ahlâk meselelerinin ele alındığı görülmektedir.

Talebe Rehberlerinde ders yılları içerisinde okutulacak konular zikredilirken bu iki tercüme eserin bizzat ismi zikredilmemiş; ancak bunun yerine eserde ele alınan meseleler ve konular belli başlıklarla zikredilmiştir.

5.3.5. Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat

Bu eser⁴⁴⁵, Mehmet İzzet Bey'in Cumhuriyetin ilanından önce yazdığı ve Temmuz-Eylül 1923'te yayımlanmış en önemli telif eserlerinden birisidir.⁴⁴⁶

Eser, “Mukaddime” ve “Medhal” kısımları ve iki bölümden oluşmaktadır. “Birinci Kitap: Millî Hayatı Maddî ve İktisadî Menfaat İle İzah Eden Nazariyeler” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm dört kısımda ele alınmıştır; “Milliyet ve Irk”, “Milliyet ve Coğrafi Şerait”, “Milliyet ve Coğrafi Şerait (maba'd)", “Milliyet ve İktisat”. “İkinci Kitap: Milli Hayatı Ruhî Muayyeniyet İle İzah Eden Nazariyeler” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm de dört kısımda ele alınmıştır; “Milliyet ve Lisan”, “Millî Seciye”, “Millî Anane ve Tarih”, “Millî Hars ve Medeniyet”. Netice kısmında ise “Milliyet ve Din” başlıklı konu yer almaktadır.

1923-1924 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde Ahlâk derslerinde okutulan konunun “Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat” olduğu belirtilmiştir⁴⁴⁷. Eserin ilk baskısında ders kitabı olduğuna ilişkin bir kayıt bulunmasa dahi ders yılında okutulacak konunun eserin adı ile aynı olması, bu eserin Ahlâk dersinde tedris edildiğine işaret

⁴⁴⁵ Mehmet İzzet, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*, Kanaat Kütüphane ve Matbaası, İstanbul, 1339, 168 s.

⁴⁴⁶ Eser, Latin harfleriyle iki kez neşredilmiştir. İlki, 1969 yılında Ötüken Yayınlarının Fikrî Eserler Serisinin 2. numaralı eseridir; Mehmet İzzet, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1969. Daha sonraki baskı için bkz. Mehmet İzzet, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*, Yay. haz. Halil Açıkgöz, İstanbul 1981. Eserin bu son iki baskısı ile orijinal basımı arasında farklılıklar ve sadeleştirmeler olduğu için baskının esas alınması daha uygundur.

⁴⁴⁷ *Talebe Rehberi 1339-1340*, s. 97.

etmektedir. Eserin adına ve içeriğine bakıldığında doğrudan felsefî ahlâk bahislerini ele alan bir eser olmadığı görülmektedir. Bunun yanında dönemin arayış ve problemlerine cevaplar vermeye çalışan bir eser olması sebebiyle sadece bir ders kitabı olduğunu düşünmek de eksik bir bakış açısı olacaktır.

Mehmet İzzet Bey, bu eserinde ırkın, toprağın, iktisadın milliyete esas olamayacağını ortaya koyduktan sonra, lisanın, seciyenin ve ananenin de milliyeti izah etme açısından yetersiz kaldığını ifade etmektedir. Ona göre bütün bu unsurlar, millî mefkûreyi tesis etmekten acizdir. Eserinde cemiyeti; edebiyat, ilim, sanayi ve adalet ile tekemmüle muhtaç bir vakıa olarak görürken, milliyeti vakıa olmaktan çok mefkûre olarak kabul etmektedir. Cemiyetin mu'tâ yani verili olduğunu savunurken milliyetin münşâ yani inşa edildiğini, iradenin mahsulü olduğunu ve bundan dolayı siyasî sahada demokrasi ile ayrı olduklarını vurgulamaktadır. Bundan başka millet, kendisine uyulacak bir gerçeklik olarak değil, gerçekleştirilecek bir mefkûre olarak görülmekte ve bu telakki insana, milleti; adalet, hürriyet ve refahın daha fazla hâkim olduğu bir camia haline getirme vazifesini yüklemektedir.⁴⁴⁸ Buna ek olarak Sadrettin Celâl'e göre, milletin intibak edilecek bir şeniyet değil, belki tahakkuk edilecek bir mefkûre olduğu hakikati bazı mesuliyetler yüklemektedir. Her aydın genç, özellikle de memleketin idare ve teşkilat mekanizmasının başına geçmeye aday olan gençler bu hakikati iyice kavramalıdır. Bu gençler, memleketi ve milleti buldukları ve teslim aldıkları gibi değil, daha güzel, daha mamur, daha refah seviyesi yüksek bir halde bırakmak zorundadır. Yaşadıkları çevreyi hak, hakikat ve adaletin, hürriyetin, insanlığın daha çok hâkim olduğu bir muhit haline getirmenin en büyük millî ve vatani vazife olduğunu unutmamalıdır.⁴⁴⁹ Sadrettin Celâl'in eser hakkındaki bu çıkarımları pratik ahlâkî vazifeler hüviyetindedir. Buna dayanarak eserde kurulan idealin gençler için şekillendirici ve yönlendirici bir tarafı olduğu ortaya konulmaktadır. Mehmet İzzet Bey'in Ahlâk derslerinde de tedris ettiği bu eserinin, öğrencilerine ahlâkî vazife olarak neleri telkin ettiğini açıklamaktadır.

Hilmi Ziya Ülken'e göre, Mehmet İzzet'in eserleri içerisinde panteist temayülünün en fazla inkişaf ettiği eseri, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*'tır. Mehmet

⁴⁴⁸ Sadreddin Celal, "Mehmet İzzet", *İş*, S. 23-24, İstanbul 1940, s. 81.

⁴⁴⁹ Sadrettin Celal, "İzzet'i Niçin Taziz Ediyoruz?", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1931, C. VII, S. 5, s. 11-12.

İzzet, Ziya Gökalp'in ortaya attığı önemli meselelerden biri olan “hars” ve “medeniyet” ile doğrudan bağlantılı olan “milliyet nazariyeleri” telakkisini tekrar ele almış ve kendi bakış açısı ile mütalaa ederek yazmıştır.⁴⁵⁰ Hilmi Ziya Bey'e göre Mehmet İzzet Bey'in bu eserde vardığı en esaslı netice şudur: “milliyet, kan, toprak, iktisadî şerait ilh. gibi mihanikî ve zarurî prensiplere tabi olmayıp gittikçe insani gayelere doğru teveccüh etmekte olan bir hürriyet olduğu kanaatidir.”⁴⁵¹

Sadrettin Celal de eserin vatan, millet mefhumları hakkındaki yanlış telakkileri tashih ettiğini ve bu mefhumları doğru ve esaslı surette açıklayan çok kıymetli bir eser olduğunu belirtmektedir. En nihayetinde Mehmet İzzet Bey'in milliyetin esasını, millî mefhumun cevherî vahdetini, beşerî iradenin muayyen fakat umumî teveccühünde, bu veçhede onu sürükleyen iman ve kanaatte bulduğunu ifade etmektedir.⁴⁵²

Mehmet Emin Erişirgil'e göre Mehmet İzzet Bey'in bıraktığı eserlerin en kıymetlisi *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat*'tır. Eserin özellikle son kısmının, 20. asırda milliyet aşkının insaniyet mefkûresine doğru teveccühünü gösteren felsefî bir tetkik numunesi olduğunu belirtmektedir.⁴⁵³

Halil Nimetullah Bey, Mehmet İzzet Bey'in öznel ferdiyetçilik yanında maddî cemiyetçilikten de hazzetmediğini belirterek, ferdin yalnız cemiyetle değil, kâinatla da münasebeti olduğundan meselenin sadece fert ve cemiyet meselesi olarak kalamayacağını araya kâinatla olan duygu ve münasebetlerin de dâhil olacağı değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bundan dolayı mistik ve dini hislere temas edilmesi gerekliliğinin aşikâr olduğunu ve bunların da Mehmet İzzet Bey'in bu eserinin son kısmında yer aldığını ifade etmektedir.⁴⁵⁴

Mehmet İzzet Bey'in *Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat* eseri, Emile Durkheim'in takipçisi olduğu savunulan Darülfünun İctimaiyat müderrislerinden Ziya Gökalp'in içtimai bakış açısı ile ortaya koyduğu fikirlere başka bir perspektif sunmakta

⁴⁵⁰ Hilmi Ziya [Ülken], “İzzet Bey”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1931, C. VII, S. 5, s. 4.

⁴⁵¹ Hilmi Ziya [Ülken], *a.g.m.*, s. 5.

⁴⁵² Sadrettin Celal, “İzzet'i Niçin Taziz Ediyoruz?”, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁴⁵³ Mehmet Emin [Erişirgil], “Zavallı İzzet Bey”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul 1931, s. 34.

⁴⁵⁴ M. Şekip [Tunc], “İzzet Beyin fikri Şahsiyeti”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul 1931, s. 27.

ve aynı fikri tartışmanın bir uzantısı olarak görülmektedir.⁴⁵⁵ Eserde, dönemin toplumsal kimlik arayışı milliyet kavramı ile tetkik edilerek bir topluluğa ait unsurlar olarak ırkın, toprağın, iktisadın, lisanın, seciyenin ve ananenin milliyete esas teşkil edemeyeceği ortaya konulmuştur. Milliyet, bir gerçeklik değil, bir ideal olarak sunulmuştur. Eser, eklemlendiği fikri tartışma, konusu ve kavramları itibariyle içtimaî alana dâhil edilmeye müsaittir. Eserin doğrudan Ahlâk ilmi ile irtibatlandırılması mümkün görünmemektedir. Buna rağmen eserdeki “Millî Seciye” başlığı ahlâk anlayışının en çok tebarüz ettiği kısımdır ve burada her milletin kendine has maddî, manevî ve ahlâkî çizgileri olduğu ortaya konulmuştur. Bundan hareketle nesilden nesile aktarılan bir millî seciye ile içtimaiyata dayalı ahlâk anlayışının ortaya konulduğunu söylemek mümkündür.

Ahlâk derslerinde böyle bir eserin okutulmasının nedeni düşünüldüğünde dönemin fikri tartışmalarına ve dönüşümlerine bigâne kalınamadığı güçlü bir ihtimal olarak görünmekte ve müfredatı da içtimaî alanın yörüngesine çektiği müşahade edilmektedir. Buna bağlı olarak eser, Ahlâk derslerinde felsefe ilimlerini tesiri altına alan içtimaiyat düşüncesinin Ahlâk derslerine de sirayet ettiğini göstermektedir.

5.3.6. Terbiye ve Ahlâka Müteallik Tatbikatıyla İçtimaiyat Dersleri

Mehmet İzzet, okuttuğu derslerin bir el kitabını vücuda getirme çabasını daima muhafaza ederek İçtimaiyat dersleri için de bir ders kitabı meydana getirmiştir. Hess ve

⁴⁵⁵ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Mehmet İzzet Bey’in Durkheim’ın talebesi ve Durkheim’ın ekolüne mensup bir içtimaiyat düşünürü olduğunu ifade etmektedir. Özellikle de *Milliyet Nazariyeleri* ve *Milli Hayat* isimli eserini “İçtimaiyat Muasır Hayat ve Büyük Adamlar” isimli makale serisi ile “Muhabbetimiz, Fikir Hayatında Durgunluk Neden?” unvanlı makalelerini bu iddiasına delil olarak göstermektedir. Bkz. İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], “Mehmet İzzet Bey Fikri Şahsiyeti ve Hizmeti”, *a.g.e.*, s. 14. *Milliyet Nazariyeleri* ve *Milli Hayat* hakkındaki tetkiklerin eserden önce Mehmet İzzet Bey’in yazdığı “İçtimaiyat, Muasır Hayat ve Milliyet Nazariyeleri” makalelerinde ele aldığı görülmektedir. Bu makaleler ve eserde Durkheim’ın takipçisi kabul edilen Ziya Gökalp’in tesirlerinin görüldüğü belirtilmektedir. Bu konu hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Orhan Saadeddin, *a.g.m.*, 1931, s. 21-22. Bu konuda Mehmet İzzet ve Ziya Gökalp’i mukayese eden görüşlere yer vermek icap ederse Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu şunları söylemektedir: “Ziya Gökalp’tan sonra hamlesini, M. İzzet’ten sonra da gayretini kaybeden ve gittikçe kısırlaştığı için yabancı uzviyetlerin kanıyla beslenmek mecburiyetinde kalan Türk tefekkürü, eğer geçmişten ders ve ibret almak istiyorsa kanaatimizce Z. Gökalp’a nispetle daha âlim ve daha feylesof olan Mehmet İzzet’in feylesof şahsiyeti üzerinde durmalı ve onun fikir faaliyetini ananeleştirmelidir.” Bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Mehmet İzzet ve Eseri”, *a.g.e.*, s. 86. Halil Nimetullah Bey ise şöyle mukayese etmiştir: “Ziya Gökalp’in içtimaiyata verdiği fazla hissa ile bir nevi “içtimaiyatçılık” zuhur ettiği gibi, onun yanında gayet tabii olarak an’anevi “felsefecilik” diyebileceğimiz görüş tarzı da kendi varlığını muhafaza etmiştir. İşte Ziya Gökalp’in pek ileri giden “içtimaiyatçılık”ının yanında İzzet Bey merhumun “felsefecilik”i kendi inkişafı sahasında velut bir halde devam etmiştir.” Bkz. Halil Nimetullah [Öztürk], “Merhum Mehmet İzzet Bey”, *a.g.e.*, s. 32.

Gleyse'nin Fransız muallim mekteplerini göz önünde bulundurarak telif ettikleri bu eser, *Terbiye ve Ahlâka Müteallik Tatbikatıyla İctimaiyat Dersleri*⁴⁵⁶ adıyla tercüme edilerek Darülfünun, lise ve muallim mektepleri için İctimaiyat kitabı olmuş ve ne kadar büyük bir boşluğu doldurduğu da görülmüştür.⁴⁵⁷

1924 yılında neşredilmiş olan eser, beş kısım ve bu beş kısmın altında yer alan yirmi iki fasıldan müteşekkildir. “Mütercimin Mukaddimesi” ve “Münderecat” kısımlarından sonra “Birinci Fasil/ Medhal gelmektedir: İctimaî Hayatın İnsan Üzerine Nüfuzu” başlığı altında, “İctimaiyat Nedir?”, “Ferd ve Cemiyet”, “İctimai Hayat Elzem ve Zaruridir”, “İctimaî Kanun ve Ahlâki Kanun”, “Cemiyetlerin Tasnifi” alt başlıkları ele alınmıştır. “İktisadi İctimaiyat” adını taşıyan birinci kısımda “İkinci Fasil: Maddi İhtiyaçların Tatminini İstihdaf Eden Hey’etler” ana başlığı altında “Müteaddit uf’ûleli ibtidaî cemiyetler”, “İktisadi rollerinde aile ve devlet”, “Loncalar ve sendikalar”, “Kooperatifler” alt başlıkları ele alınmıştır. “Üçüncü Fasil: Muhtelif Beşeri Cemiyetlerde İstihsal Şekilleri” ana başlığı altında “İstihsal şekillerine nazaran cemiyetlerin tasnifi”, “İnsan sa’yı” alt başlıkları yer almaktadır. “Dördüncü Fasil: Mübadelenin Şekilleri ve Müesseseleri” ana başlığı ile “Muhtelif beşeri cemiyetlerde mübadele şekilleri”, “Kıymet ve fiyat”, “Rekabet ve inhisar”, “Para”, “İtibar” alt başlıklarına yer verilmiştir. “Beşinci Fasil: Sâfi Temettü ve Ücret-Biriktirme-Temellük” ana başlığı altında “Sermayenin ücreti”, “Sa’yın ücreti”, “Tasarruf ve iktisat”, “Mülkiyetin muhtelif şekilleri” alt

⁴⁵⁶ A. Gleyse-A. Hess, *Terbiye ve Ahlâk Müteallik Tatbikatıyla İctimaiyat Dersleri*, Mütercim: Mehmet İzzet, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1924. Eserin Latin harflerine aktarılmış nüshası için bkz. A. Gleyse-A. Hess, *Terbiye ve Ahlâk Müteallik Tatbikatıyla İctimaiyat Dersleri*, Mütercim: Mehmet İzzet, Yay. Haz. Mehmet Kanar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1999. M. Coşkun Değirmencioglu Mehmet İzzet’in eserini incelediği bölümün telif eserleri kısmında “İctimaiyat Dersleri, Yeni İctimaiyat Dersleri” başlığına yer verdikten sonra tercüme eserlerini incelediği bölümde de “İctimaiyat Dersleri” adıyla bir başlık daha açmıştır. Bu başlıkta Hess ve Gleyse’nin eserlerinden bahsederken “İctimaiyat Dersleri, Yeni İctimaiyat Dersleri” başlığında bu isimlere hiç değinmemiştir. Bu durum ise *İctimaiyat Dersleri* adıyla iki farklı eser olup olmadığı sorusunu ortaya çıkarmaktadır. M. Coşkun Değirmencioglu, eserin adının ilk başta *İctimaiyat Dersleri* olduğunu, daha sonra da 1928’de *Yeni İctimaiyat Dersleri* olarak adının değiştirildiğini ileri sürmektedir. (Bkz. M. Coşkun Değirmencioglu, a.g.e., 2002, s. 41-43.) Oysa eserlerin basım tarihlerine bakıldığında durum öyle görünmemektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki Mehmet İzzet İctimaiyat dersleri için zarureti hissettiği bir ders kitabı meydana getirmek amacıyla Hess ve Gleyse’den *Ahlâk ve İctimaîyata Müteallik Tatbikatıyla İctimaiyat Dersleri* (1924) eserini tercüme etmiştir. Daha sonra bu eserdeki uyumsuzluk ve eksiklikleri gidermek maksadıyla *Yeni İctimaiyat Dersleri* (1927) adlı eserini telif etmiştir. (Bkz. Orhan Saadeddin, “Mehmet İzzet Kimdi ve Bize Neydi?”, s.19) Daha sonra *Yeni İctimaiyat Dersleri*, liselerde okutulmak üzere *İctimaiyat* adıyla ve genel hatları ile aynı olarak fakat başlıklarında bir takım değişikliklerle Maarif Vekâleti’nce basılmıştır. (Bkz. Mehmet İzzet, *İctimaiyat*, Maarif Vekâleti, 3. Baskı, Ankara, 1929, 240 s.)

⁴⁵⁷ Orhan Saadeddin, “Mehmet İzzet Kimdi ve Bize Neydi?”, s. 19.

başlıkları ele alınmıştır. “Altıncı Fasil”da doğrudan “İktisadi tahavvüllerin hukuki müesseseler, örfler, fikirler üzerine tesiri”, “İktisadi tahavvüllerin örfler üzerine tesiri”, “İktisadi tahavvüllerin hukuki müesseseler üzerine tesiri”, “Maddiye-i tarihiyenin tenkidi” başlıkları ele alınmıştır. “Yedinci Fasil: İş Bölümünün Ahlâki Tesirleri: Tesânüd” ana başlığı altında “İş bölümünün ahlâki uf’ûlesi”, “Şahsiyetin inkişafı”, “İş bölümünün terbiyeye ait neticeleri” konuları bulunmaktadır.

“İkinci Kısım: Beytî İctimaiyat” başlığını taşımaktadır. Bu kısımda üç fasıl yer almaktadır. “Sekizinci Fasil: İptidâi Aile” ana başlığı altında “Aile içtimaî müessesedir”, “Hâlihazırdaki aileden iptidâi aileye” ara başlıkları yer almıştır. “Dokuzuncu Fasil: Ailenin Muhtelif Şekilleri-Aile İlk Vazâifinden Bazısını Nasıl Kaybetmiştir?” ana başlığı altında “Semiye”, “Pederşâhî aile-Roma ailesi”, “Pederî aile-Cermen ailesi”, “Muasır aile”, “Netice” başlıkları ele alınmıştır. “Onuncu Fasil: Muasır Aile” ana başlığı altında “Muasır ailenin bünyesi”, “Zevceynin mütekabil münasebâtı”, “Ebeveyn ve çocukların münasebâtı”, “Ailenin ahlâki tesiri” başlıklarına yer verilmiştir.

“Üçüncü Kısım: Siyasî İctimaiyat” bölümlendirmesinden sonra “On Birinci Fasil: Siyasi Cemiyetler” ana başlığı altında “Aşiretler”, “Dağınık milletler”, “Medineler”, “Roma İmparatorluğu” alt başlıkları ele alınmıştır. “On İkinci Fasil: Millet” ana başlığı altında “Milliyet Prensibi”, “Millet tasavvuru-Hakikî mesele”, “İrk ve milleti bir addeden nazariyenin tenkidi”, “Millet lisan iştiraki üzerine mi müessesedir?”, “Millet daha basite ircâ’ı mümkün olmayan aslî vakadır”, “Coğrafi muhitin tesiri”, “Tabiî hudutlar nazariyesinin tenkidî” alt başlıkları bulunmaktadır. “On Üçüncü Fasil: Millet (Mâba’d) Milli Teşekkülün Hakiki Amilleri” ana başlığından sonra “Bir millî hükümdar hanedanının tesiri”, “Dinin nüfuzu”, “Haricî tesir-Fetih”, “İktisadî hayatın tesiri”, “Edebiyat ve lisanın nüfuzu”, “Milletlerin teşekkülünde müşterek mefkûrenin rolü”, “Millet ve hürriyet”, “Vatanperverliğin teşekkülünde ve idamesinde mektebin rolü” alt başlıklarına yer verilmiştir. “On Dördüncü Fasil: Devlet” başlığı altında “Hâkimiyet mefhumu”, “Devlet yavaş yavaş lâdinîleşti”, “Muasır devlet emretmez, idare eder” alt başlıkları ele alınmıştır. “On Beşinci Fasil: Devletlerin Tasnifi, Kanûn-i Esasiler, Kastlar Nehci ve Müsavât Nehci” ana başlığından sonra “Ananevî nazariye: Devletlerin kanûn-i esasilerine nazaran tasnifi”, “Vâkıâtın tetkiki”, “Teklif eylediğimiz tasnif-kast nehcli ve müsavat nehcli devletler”, “Netice” başlıkları yer almıştır. “On Altıncı Fasil: Devlet ve

Fertler” ana başlığı altında “Devlet ferde hürriyet bahşeder”, “Ferdin hukukunun asrî telakkisi”, “Böyle bir telakkîde re’y-i âm usulünün lüzum ve zarureti”, “Re’y-i âmmın tanzimi” alt başlıklarına yer verilmiştir.

“Dördüncü Kısım: Cinâ’î İctimaiyat” bölümünde bir fasıl bulunmaktadır. “On Sekizinci Fasıl: Cürüm ve Ceza” ana başlığı altında “Ceza”, “Mesuliyet Fikri”, “Cürüm” alt başlıkları bulunmaktadır.

“Beşinci Kısım: İlim ve Sanatın Menşei ve Münasebâtı” bölümünde dört fasıla yer verilmiştir. “On Dokuzuncu Fasıl: Dinler ve Cemiyetler”, ana başlığında “Mesele”, “Dinî his ve dinler”, “Din ve ahlâk”, “Dinler cemiyetler ile tekâmül eder” alt başlıkları ele alınmıştır. “Yirminci Fasıl: Dinin İptidâî Şekilleri ve İctimaî Rolü” ana başlığı ile “Dini vakaların tarifi”, “Haram ve helal tefrikinin içtimaî menşei”, “Cemiyet dini tekvin etmiştir” alt başlıkları bulunmaktadır. “Yirmi Birinci Fasıl: İlmin Menşei ve İnkişafın Şerâiti” ana başlığı altında “İlim ile din arasında münasebet”, “İctimaî şerâitin ilmin inkişafına tesiri” alt başlıkları bulunmaktadır. “Yirmi İkinci Fasıl: Sanat, Menşei, Şerâit-i Vücûdu, İctimâî Uf’ûlesi” ana başlığı altında “Sanatın dinî menşei”, “Sanatta ferdin rolü”, “Bediî eserlerde cemiyetin rolü”, “İctimai hayatta sanatın uf’ûlesi” alt başlıkları ele alınmıştır. Her faslın sonunda bölümle ilgili okuma önerilerine de yer verilmiştir.

“Mütercimin Mukaddimesi” kısmında Mehmet İzzet, İctimaiyat alanı ile ilgili bir el kitabı olmadığını ve bu boşluğu doldurmak amacıyla bu eseri tercüme ettiğini belirtmiştir. Bu eseri, Fransız Darülmualiminleri için yazılmış en iyi eser olması, eserin tertibi ve ortaya koyduğu fikirlerin açıklığı, Fransa İctimaiyat mektebinin dört asırlık birikimini özetlemesi gibi sebeplerle tercih ettiğini ifade etmektedir. Hess ve Gleyse’nin bu eserinin Durkheim ekolüne fazla bağlı kaldığını belirterek içtimai ekoller arasındaki büyük farklılıkları ortaya koyacak bir eser bulma zorluğunu da ifade etmektedir. Eserin müelliflerinin eseri “Terbiye ve ahlâka ait tatbikat” ile mezcettiklerini ancak bu içtimaiyat malumatını hissi ve öznel tercihlerle nasıl bağlanacağına ilişkin eser içerisine serpiştirilmiş birkaç cümle haricinde bir şey bulunmadığını belirterek bu boşluğu doldurma görevinin kitabı okutan müderrise düştüğünü ifade etmektedir. Ayrıca Mütercim, eserin Fransa cemiyeti göz önünde bulundurularak yazılmış olması ve eserde Türk okuyucu tarafından anlaşılması kolay görünmeyen Fransa’ya has misâllerin bulunmasının eseri tercüme edip etmeme konusunda kendisini düşündürdüğünü

belirtmektedir. Buna rağmen Darülfünun öğrencisinin böyle bir rehber olan ihtiyacı ile mukayese edince tercüme etmenin elzem olduğuna karar verdiğini ifade etmektedir. Eserin Edebiyat Medresesi Meclisi müderrisleri tarafından kabul görerek basılmasına karar verilmiştir. Bu eserin tercüme edilmesinden sonra lise müfredatına da İctimaiyat dersi konulmasından böyle bir esere ne kadar ihtiyaç olduğu çıkarımını yapmaktadır.⁴⁵⁸ Eserin Darülfünun'da okutulmak üzere tercüme edildiği Mehmet İzzet tarafından belirtilmiştir. O halde bu eseri 1924'ten sonra derslerinde okuttuğunu göz önünde bulundurabiliriz.

Talebe Rehberlerinde Ahlâk derslerinde okutulduğu belirtilen bazı konuların bu eserde yer aldığı görülmektedir. 1923-1924 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde yaz sömestrinde “içtimai hayatta cürüm, ceza, mesuliyet, sıdk” konularının okutulacağı belirtilmektedir.⁴⁵⁹ Eserin içeriğinde “Dördüncü Kısım: Cinaî İctimaiyat” bölümündeki on sekizinci fasılda “Ceza, mesuliyet fikri, cürüm” başlıklarının yer aldığı müşahede edilmektedir. Bu irtibat dikkate alındığında 1923-1924 tedris yılı yaz sömestrinde söz konusu bölümün Ahlâk derslerinde okutulduğu güçlü bir ihtimal olarak görünmektedir.

Dördüncü kısımda yer alan cinaî içtimaiyat bölümünde ceza konusu ele alınmıştır. Bir cürme karşı müeyyide olarak ortaya konulan ceza, türleri bakımından analiz edilmiş, mesuliyet ve müeyyide arasında ilişki kurulduğu görülmektedir. Ardından mesuliyet fikri konusu gelmektedir. Bu bahiste cezanın ahlâkî mahiyetine de değinilmektedir. Toplum açısından ifade ettiği anlam itibarıyla ceza meselesi ele alındıktan sonra mücrim konusu yer almaktadır. Mücrim olmanın kader ile ilgisi olup olmadığı, dönemin cemiyetlerinde mücrim meselesi ve alınacak tedbirler konularına yer verilmiştir.⁴⁶⁰

1925-1926 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde kış ve yaz sömestrinde okutulacak konular arasında “aile ahlâkı” meselesi de zikredilmektedir.⁴⁶¹ Eserin içeriği incelendiğinde “İkinci Kısım”ın “Beytî İctimaiyat” başlığını taşıdığı müşahade edilmektedir. Bu kısım üç fasılda ele alınmıştır. Bölümün ilk faslında “İptidaî Aile” konusuna yer verilmiştir. “Aile içtimai bir müessesedir” başlığı altında ailenin beşeri cins

⁴⁵⁸ A. Gleyse-A. Hess, *a.g.e.*, s. Elif [a]. A. Gleyse-A. Hess, *a.g.e.*, 1999, s. XII-XIV.

⁴⁵⁹ *Talebe Rehberi* 1339-1340, s. 97.

⁴⁶⁰ A. Hess- A. Gleyse, *a.g.e.*, 1927, s. 227-247; A. Hess- A. Gleyse, *a.g.e.*, 1999, s. 209-225.

⁴⁶¹ *Talebe Rehberi* 1341-1342, s. 60.

içinde tabî bir zorunluluk olmadığı, ailenin cemiyet içerisinde tekâmül edeceği meseleleri ele alınmıştır. “Hâlihazırdaki Aileden İptidâi Aileye” başlığı ile de kan bağıının aileyi tesise kâfi olmadığı, aile bağlarının içtimai mevzuattan kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Totem iştirakiyle kurulan aile, Egzogami (dışarıdan nikah) ve evlilik sınıfları, totemli klanın aynı aileden olup iptidai aile olduğu konuları izah olunmuştur. Bir sonraki dokuzuncu fasılda “Ailenin Muhtelif Şekilleri-Aile İle Vezâiften Bazısını Nasıl Kaybetmiştir” konusu dâhilinde klan konusu totemli klanda ailevî, dinî, iktisadî vazifelerin birbirinden ayrılmasının mümkün olmayacağı ve genlerin etkisi değerlendirilmiştir. “Pederşâhi Aile-Roma Ailesi” başlığı ile ataerkil aile yapısı babanın evin ve dininin reisi olması, yegâne mal sahibi olması, hâkim olması bakımlarından ele alındığı görülmektedir. “Pederî Aile-Cermen Ailesi” başlığında eski Cermen aile yapısı ele alınmıştır. Bu bahiste son olarak “Muasır Aile” konusuna yer verilmiş ve Roma ailesinin varisi olduğu Cermen ailesinin de müttekâmil hali olduğu ortaya konularak ailenin muasır halinde dinî vazifesini kaybettiği ileri sürülmüş, aile içindeki baba otoritesinin devlet eliyle azaltıldığı ortaya konulmuştur. Ailenin iktisadî rolünün fabrikalarla sınırlandırıldığı ifade edilmiştir. Ailenin kontrolündeki terbiyenin de devlet eliyle cemiyete intikal ettiği ileri sürülerek bölüm itibariyle ailenin geçmişten getirdiği sorumluluklarının cemiyete intikali üzerinde durulmuş ve fasıl kısa bir netice ile sona erdirilmiştir.⁴⁶²

Aile konusu ile ilgili son olarak “Onuncu Fasıl: Muasır Aile” bölümüne yer verilmiştir. “Muasır Ailenin Bünyesi” ile başlayan fasılda eskiden evliliğin aileler tarafından ve onların adına yapıldığı ortaya konularak evlenen çiftin büyük ailenin bünyesinde kaybolduğu ortaya konulmaktadır. Buna mukabil günün şartlarında ailenin karşılıklı rızaya dayalı olarak tesis edildiği ifade edilmektedir. Bunun yanında ahlâkî açıdan boşanmanın kabule şayan olup olmadığı da ele alınarak aileyi tesis edecek zevceynin seçmeyi bilmesi ve bu hürriyete sahip olmasına önem atfedilmiştir. “Zevceynin Müttekabil Münasebâtı” başlığı ile eşlerin birbirine karşı sorumluluklarına, maddî ve manevî yardımlaşma meselesi ile kadınların saygınlığının giderek artması bahisleri üzerinde durulmaktadır. Bunun yanında “Ebeveyn ve Çocukların Münasebâtı” konusu yanında “Ailenin Ahlâkî Tesiri” konusu menfaate taalluk eden vazifelerinden

⁴⁶² A. Hess- A. Gleyse, *a.g.e.*, 1927, s. 97-108; A. Hess- A. Gleyse, *a.g.e.*, 1999, s. 89-99.

kurtulmak suretiyle ortaya çıkan karşılıklı sevgi ve terbiye unsurları bağlamında ele alınmıştır.⁴⁶³

1921-1922 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde Ahlâk derslerinin kış sümestrinde “İçtimâî ahlâk” konusunun okutulduğu⁴⁶⁴ ve 1922-1923 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde kış ve yaz sümestrinde Ahlâk derslerinde “Ahlâkî hayatın içtimâî vakıa olarak mütalaası” konularının zikredildiği⁴⁶⁵ görölmektedir. 1925-1926 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde ise Ahlâk derslerinde kış ve yaz sümestrinde okutulacak konulardan birisinin “İçtimai hayat ve ahlâk” olduğu⁴⁶⁶, 1927-1928 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde ikinci devre yaz sümestrinde Ahlâk derslerinde okutulan konunun “Ahlâk ve içtimaiyat” olduğu⁴⁶⁷ belirtilmektedir. Her yıl okutulan ders içerikleri sabit olarak devam etmese de bazı tedris yılları dışında farklı ifade şekilleri ile genel olarak “içtimâî ahlâk” konusunun devamlılığını koruduğu görölmektedir. Eserin içeriğine bakıldığında doğrudan içtimâî ahlâkı anlatan bir başlık ve bölüm yer almamaktadır. Buna rağmen Mehmet İzzet Bey'in içtimaiyat ile ilgili tercüme ettiği bu eser telif eseri olan *Yeni İçtimaiyat Dersleri*'ni ortaya koyana kadar derslerindeki tesirini devam ettirdiğini kabul etmek makul görönmektedir. Eserin adının *Ahlâk ve İçtimaiyata Müteallik Tatbikatıyla İçtimaiyat Dersleri* olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu durum kuvvet kazanmaktadır. Bahsedildiği üzere Mehmet İzzet bu tercüme eserin içerisinde eserin adındaki ahlâkî tatbikata yönelik pek fazla referansın bulunmadığını, bu boşluğu doldurma vazifesinin dersin hocasına düştüğünü ifade etmektedir. Kendisinin bu yorumu, söz konusu eseri *Yeni İçtimaiyat Dersleri*'nin 1927 yılında yayımlanmasına kadar içtimai ahlâk konusunu tedris etmek maksadıyla kendi katkıları ile derslerinde okuttuğunu düşündürmektedir.

Mehmet İzzet Bey, İçtimaiyat dersini tedris ettiği zaman *İçtimaiyat* isimli eseri tercüme etmiştir. Daha sonra da bu eserdeki eksiklikleri nazarı itibara alarak *Yeni İçtimaiyat Dersleri*'ni yazmıştır.⁴⁶⁸

⁴⁶³ A. Hess- A. Gleyse, *a.g.e.*, 1927, s. 109-121; A. Hess- A. Gleyse, *a.g.e.*, 1999, s. 101-111.

⁴⁶⁴ *Talebe Rehberi* 1337-1338, s. 62.

⁴⁶⁵ *Talebe Rehberi* 1338-1339, s. 89.

⁴⁶⁶ *Talebe Rehberi* 1341-1342, s. 60.

⁴⁶⁷ *Talebe Rehberi* 1927-1928, s. 145.

⁴⁶⁸ Sadreddin Celal, “Mehmet İzzet”, *a.g.e.*, s. 80; Ziyaeddin Fahri [Fındıkoğlu], “Mehmet İzzet ve Eseri”, *a.g.e.*, s. 86.

5.3.7. Yeni İctimaiyat Dersleri

Terbiye ve Ahlâka Müteallik Tatbikatıyla İctimaiyat ⁴⁶⁹ eserinde hâkim olan bakış açısı ve okutulduğu eğitim kurumlarında içtimaiyatın bu eserdeki şekliyle tedrisi kabul edilmese de tedris hayatımızda önemli bir rolü olmuştur. Nitekim eserin Mütercimi Mehmet İzzet de eserin tek yönlü bakış açısı ve eksikliklerini nazarı itibara alarak lise ve muallim mekteplerindeki eksikliği gidermek amacıyla *Yeni İctimaiyat Dersleri* eserini telif etmiştir. ⁴⁷⁰ Mehmet İzzet, bu esere çeşitli içtimaiyatçılardan aldığı metinleri tercüme ederek eklemiştir. Mehmet İzzet, Durkheim'ın içtimaiyat nazariyesinden bazı hususlarda ayrıldığını ve eserine ilave ettiği bu metinlerle başka içtimai bakış açılarına da yer vermek istediği görülmektedir. ⁴⁷¹

Eserin başında “Muallim Mekteplerinde ve liselerin ikinci devre son sınıfında okutturulmak üzere tertip edilmiştir” ibaresi yer almaktadır. Bunun yanında eserin

⁴⁶⁹ Mehmet İzzet, *Yeni İctimaiyat Dersleri*, Milli Matbaa, İstanbul, 1926, 111 s. ; Mehmet İzzet, *Yeni İctimaiyat Dersleri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, 302 s. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu bu eserin basım yılını 1927 olarak gösterirken (bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Mehmet İzzet ve Eseri”, *a.g.e.*, s.91) M. Coşkun Değirmencioğlu da aynı tarihi vermektedir. Bkz. M. Coşkun Değirmencioğlu, *a.g.e.*, 2002, s. 41. Sıtkı Bey, ilk basım yılını 1927, üçüncü basım yılını 1930 olarak göstermektedir. Bkz. Sıtkı, “İzzet Bey'in Hayatı”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul 1931, s. 36. Araştırmalarımız sırasında Atatürk Kitaplığı'nda basım yılı 1926 olan bir nüsha ile karşılaştık. Basım yılı 1927 olan nüsha ile karşılaştırıldığında birinci bölümün her iki nüshada da aynı olduğu ancak 1926 yılına ait nüshada ikinci bölümün başlığının bulunduğu ancak içeriğinin tamamen eksik olduğu görülmektedir. Eserin içerisinde bir münderecat kısmı da yer almamaktadır. Bu durum eserin ikinci bölümünün bir yıl sonra tamamlandığını düşündürülebilir. Eserin 1927 yılındaki baskısından altı ay sonra basılan 1928 yılı baskısının “Mukaddime” kısmında belirtildiğine göre bir takım ufak tashihler yapıldığı, fasıllar içerisinde zikredilen metinlerden bir kısmının hafzedildiği, onların yerine kitabın sonuna henüz tercüme edilmemiş eserlerden seçilen okuma parçaları eklendiği belirtilmiştir. Bkz. Mehmet İzzet, *Yeni İctimaiyat Dersleri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928; Coşkun Değirmencioğlu, *a.g.e.*, 2002, s. 384-385.

⁴⁷⁰ Hilmi Ziya [Ülken], “İzzet Bey”, *a.g.e.*, s. 7. Yeni İctimaiyat Dersleri eseri üzerine Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu tarafından iki makale şeklinde yayımlanmış olan bir değerlendirme bulunmaktadır. Bkz. Ziyaeddin Fahri, “Yeni İctimaiyat Dersleri I”, *Hayat*, C. 4, S. 86, Ankara, 19 Temmuz 1928, s. 13-14; Ziyaeddin Fahri, “Yeni İctimaiyat Dersleri II”, *Hayat*, C. 4, S. 88, Ankara, 2 Ağustos 1928, s. 18-20. Ziyaeddin Fahri Bey'in buradaki değerlendirmeleri dikkat çekicidir: “Muasır ilim ve felsefe zihniyeti; içtimaiyat ilminden çok şeyler bekliyor. Müsbet ilimlerin yıktığı dinî imanın yerine konacak şeyi bize o verecektir. İctimai-manevi hadisatın nizam ve ahengini teşrih ettikten sonra hadiselerinin vahdeti hakkındaki itmi'nan ve kanaatlerimiz, kuvvetini içtimaiyattan almak emelindedir. Zaten lise gençliğine bu dersi okutmanızın hedeflerinden biri de bu değil midir? Bu itibar ile kitabın mukaddime veya medhalinde içtimaiyatın gayesine işaret zarureti kaniyiz. Böyle bir zaruretin ifası; aynı zamanda, derslere henüz başlarken, talebeye lazım gelen ilim heyecanını da verir. Gerçi bu gayeyi peşinen açıkça ortaya koymaktansa, bilfiil hadiseleri araştırırken talebenin onu keşf ve his etmesine imkan vermek daha faydalı olur denebilir. Diğer taraftan muallimlerin, muhtelif fırsatlarla yapacakları musahabelerde bu keşiflere yol açmaları fikri, bize karşı yapılması muhtemel olan itirazı takviye edecek mahiyettedir.” İctimaiyatın dinin yerini aldığını belirttiği bu bilgiler için bkz. Ziyaeddin Fahri, *a.g.m.*, 1928, s. 18.

⁴⁷¹ Orhan Saadeddin, “Mehmet İzzet Kimdi ve Bize Neydi?”, *a.g.e.*, s. 19.

“Mukaddime” kısmında bu bilgi tekrarlanmakla beraber Darülfünun talebesine okutulduğuna ilişkin bir bilgi yer almamaktadır.

Eser üç kısımdan meydana gelmektedir. “Birinci Kısım: İktisadi İctimaiyat” yedi fasıldan müteşekkildir. “İkinci Kısım: Beyti ve Siyasi İctimaiyat” başlıklı kısımda üç bab ve dokuz fasıl yer almaktadır. “Üçüncü Kısım: İctimaî Hayat ve Beşeri Mefkûreler” başlığını taşımaktadır.

Eserin ele aldığı meseleler itibariyle *Ahlâk ve İctimaiyata Müteallik Tatbikatıyla İctimaiyat Dersleri* eserinin bu eser için bir örneklik teşkil ettiği müşahede edilmektedir. Eserin “Mukaddime” kısmında Darülfünun’da okutulduğuna ilişkin bir bilgi yer almadığından, Ahlâk derslerinde okutulan kitaplar arasında değerlendirilememektedir. Fakat Mehmet İzzet Bey’in tercüme ettiği *Ahlâk ve İctimaiyata Müteallik Tatbikatıyla İctimaiyat Dersleri* eserinde bazı eksiklik ve sınırlılıkların olduğunu ifade ettiğini ve *Yeni İctimaiyat Dersleri* eserini de buna alternatif olarak telif ettiğini düşündüğümüzde derslerinde bu eserdeki fikirlerden bahsetmiş olabileceğini de göz önünde bulundurmak gerekir.

1927-1928 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*’nde Ahlâk ve İctimaiyat derslerinde kış ve yaz sömestrinde okutulacak konunun “Hukukta tekâmül” olduğu belirtilmiştir⁴⁷². *Yeni İctimaiyat Dersleri* eserinin 1928 yılına ait baskısında Eserin “Üçüncü Kısım Taalluk Eden Metinler” kısmında yer alan “Hukukun Sûrî Mahiyeti”, “Hukukun Terakki ve İnkişafı” başlıklı metinlerinin bu konu ile uyumluluk arz ettiği dikkat çekmektedir.⁴⁷³

5.3.8. Felsefe Tarihi

Bu eserin⁴⁷⁴ tercüme edilme sebebi, Mehmet İzzet’in Darülfünun’a ilk intisabı zamanlarında Ahlâk dersi ile değiştirdiği Felsefe Tarihi derslerini, bir yıllığına vekâleten tedris etmesidir. Bu tedrisi sırasında bir Felsefe Tarihi el kitabına ihtiyaç olduğunu fark

⁴⁷² *Talebe Rehberi* 1927-1928, s. 110-112.

⁴⁷³ *Yeni İctimaiyat Dersleri* adlı eserin 1928 yılı baskısının Latin harflerine aktarılmış tam metninin yer aldığı Coşkun Değirmencioğlu’nun eserinde okuma metinlerine tesadüf edilmektedir. Bkz. Coşkun Değirmencioğlu, *a.g.e.*, 2002, s. 676/667. Ancak 1928 baskılı *Yeni İctimaiyat Dersleri*’nde bu okuma parçalarına tesadüf etmedik. (Atatürk Kitaplığı’ndaki nüsha dikkate alınmıştır.) Bkz. Mehmet İzzet, *Yeni İctimaiyat Dersleri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.

⁴⁷⁴ Carl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, Mütercim: Mehmet İzzet, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1. Kısım, İstanbul, 1927.

ederek Carl Vorlander’ın *Felsefe Tarihi* eserinin ilk cildini tercüme etmeye başlamıştır. Eserin tercümesinin neşri, *Yeni İctimaiyat Dersleri* 1927’de vücut bulduğu sırada mümkün olmuştur. Bundan sonra Mehmet İzzet Bey’in sıhhati bozulunca ikinci ve üçüncü cildin tercümesini Orhan Saadettin’e tevdi etmiştir. Bu eser, Mehmet İzzet’in çabalarıyla memlekette ilk intişar eden yegâne Felsefe Tarihi el kitabı olma özelliğini taşımaktadır.⁴⁷⁵

1921-1922 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*’nde yaz sömestrinde Ahlâk derslerinde okutulacak konunun “Yunan-i Kadîm’de ahlâk ve felsefe” olduğu belirtilmektedir⁴⁷⁶. 1922-1923 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*’nde kış ve yaz sömestrinde Ahlâk derslerinde okutulacak konulardan birisinin “Ahlâk felsefesi tarihi” olduğu görülmektedir⁴⁷⁷. 1925-1926 tedris yılı *Talebe Rehberi*’nde kış ve yaz sömestrinde de Ahlâk derslerinde okutulacak konunun “Ahlâk felsefesi ve tarih” olduğu müşahade edilmektedir⁴⁷⁸. Bu tedris yıllarında konular için farklı ifadeler kullanılmış olsa da genel olarak aynı konu olduğu görülmektedir. Bu konuların kaynaklarını Mehmet İzzet Bey’in, çevirisini uzun bir sürece yaydığı bu eserden aldığı düşünülebilir. Çünkü Mehmet İzzet Bey’in, tercüme ettiği birinci cildin içeriğine bakıldığında filozofların ahlâk görüşlerine de yer verildiği görülmektedir.⁴⁷⁹

5.3.9. Eski Yunan’da Ahlâkî Felsefe: Zenon ve Muakkipleri

Bu makalede⁴⁸⁰, Zenon’un hayatı, takip ettiği filozoflar ve bu filozofların ahlâk anlayışlarına değinilmiştir. Zenon’un, hazcı ahlâk anlayışının temsilcisi Epikür’ün değil Diyojen’in takipçileri ile münasebettar olduğu, Diyojen’in öğrencilerinden kelbî (kinik) Krates’in derslerini takip ettiği belirtilmektedir. Diyojen’in bir başka öğrencisi olan Stilpon’dan mantık tahsil ettiği ve Yunanistan’ı dolaşarak Eflatûn öğrencileri ile de temasta bulunduğu verilen bilgiler arasındadır. Zenon’un kendisine hakikat ve fazileti

⁴⁷⁵ Orhan Saadeddin, “Mehmet İzzet Kimdi ve Bize Neydi”, *a.g.e.*, s. 20

⁴⁷⁶ *Talebe Rehberi* 1337-1338, s. 62.

⁴⁷⁷ *Talebe Rehberi* 1338-1339, s. 89.

⁴⁷⁸ *Talebe Rehberi* 1341-1342, s. 60.

⁴⁷⁹ Bkz. Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, Mütercim: Mehmet İzzet, İstanbul, 1927.

⁴⁸⁰ Mehmet İzzet, “Eski Yunan’da Ahlâkî Felsefe: Zenon ve Muakkipleri”, *Bilgi Mecmuası*, C. 1, S. 2, Kanun-i Evvel, 1329 [1913-1914], 135-143. Bu makalenin Latin harflerine aktarılmış neşirleri için bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *a.g.m.*, 1940, s. 95-101; M. Coşkun Değirmencioğlu, *a.g.e.*, 2002, s. 140-145.

talim gayesi edindiği ve mantık, tabiat ilmi ve bunlar sayesinde hâsıl olacak ahlâk ilimlerinden müteşekkıl felsefeye yöneldiği ifade edilmektedir. Zenon'un ahlâk konusundaki fikirleri, kişinin harici eşyaya karşı müstağni kalınmak suretiyle kendi kendine malik olması şeklinde ortaya konulmuştur. Daha sonra Zenon'un ekolü olan Revakiyyun'un geçirdiği aşamalar ele alınmıştır. İlk Yunan filozofları Eflâtun ve Aristo'nun ahlâkî “iyi”yi saadete vasıta olan şey olarak gördüklerini ifade eden görüşlerine de yer verilmiştir. Aksine fikir beyan eden ütilitarizm yani faydacılık ekolüne de temas edildiği görülmektedir. Zenon ve haleflerinin, Kelbiyyun'un (Kinizm) üstadı Antisten'in her insan için irade terbiyesini öngören ve zevki istemeyi nefretle karşılayan fikirlerini takip ederek felsefî mesleklerini vücuda getirdikleri ortaya konulmuştur. Makalenin sonunda Zenon'un takipçilerine temas edildiği görülmektedir.

Mehmet İzzet Bey'in bu makalesini 1329/1913-1914 senesinde yayımladığı görülmektedir. Bu seneler Fransa'daki eğitiminden sonra İstanbul'a döndüğü ve çeşitli mekteplerde hocalık yaptığı zaman dilimine tekabül etmektedir. Bu makalesini, Ahlâk alanına olan yakınlığının ve bu alan üzerine çalışmalarının bir tezahürü olarak görmek mümkündür. Darülfünun'da Ahlâk dersleri hocası olmasında bu makalesinin bir etken teşkil etmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Darülfünun Talebe Rehberlerine bakıldığında “Eski Yunan'da Ahlâk” muhtevalı konuların birçok tedris yılı okutulduğu belirtilmektedir. Mehmet İzzet Bey'in bu çalışmasını Darülfünun talebesi ile Ahlâk derslerinde paylaşmış ve ders notu olarak okutmuş olabileceği muhtemeldir.

5.3.10. Mefkûre ve Vakıa I-II

Birinci makalenin başında “Bir konferanstan” notu düşülmüştür. Bu durum ders notu olmadığını göstermektedir. Buna rağmen ahlâk ve içtimaiyat ile ilgili görüşlerinin yer alması Ahlâk dersleri ile irtibatının kurulabileceği intibacıdır. ⁴⁸¹

⁴⁸¹ Mehmet İzzet, “Mefkûre ve Vakıa I”, *Hayat*, S. 36, C. 2, Ankara, 4 Ağustos 1927, s. 187-188; “Mefkûre ve Vakıa II”, *Hayat*, S. 37, C. 2, Ankara, 11 ağustos 1927, s. 207-208. Makalelerin Latin harflerine aktarılmış nüshaları için bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *a.g.m.*, 1940, s. 101-110; M. Coşkun Değirmencioğlu, *a.g.e.*, 2002, s. 173-180. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu *İş Mecmuası*'nda yayımladığı “Mehmet İzzet ve Eseri” isimli makalesinin sonunda “Ahlâk ve İçtimaiyat Meseleleri” başlığı ile Mehmet İzzet'in birkaç makalesinin neşrini yapmıştır. Bu başlık altında yer aldığından dolayı “Mefkûre ve Vakıa I-II” makalelerini de değerlendirmeyi uygun gördük.

Bu iki makalede ahlâk ve hukuk felsefesinde Rasyonalizm ve Ampirizm mücadelesi, başka bir deyişle İdealizm ve Realizm kavgası güzel bir şekilde anlatılmaktadır.⁴⁸²

İlk makalede İçtimaiyata dayanmak suretiyle vakıa ve mefkûreyi aynı çizgide gören, vakıadan mefkûrenin çıkacağını düşünen Ziya Gökalp ve mefkûre üzerine kaleme aldığı beyitleri ile vakıa ile mefkûrenin karşıtlığını anlatan Tevfik Fikret üzerinden meseleye açıklık getirmeye çalışmıştır.

İkinci Makale, Ziyaeddin Fahri Bey'e göre Fransız ahlâk felsefesi mümessillerinden F. Rouh'un fikirlerinden kuvvetle mülhem bir yazıdır.⁴⁸³ Mehmet İzzet, ikinci makalesinde de vakıa ve mefkûre konusundaki ihtilaflara değindikten sonra mefkûrenin gerekliliği üzerinde durmaktadır. Ahlâk zaviyesinden bakıldığında, doğru olduğu düşünülen idealin karşıtları olsa da dile getirilmesi gerektiğinden, vakıaların mefkûrelerini savunanların çabalarından beslendiğine değinilmektedir.

1926-1927 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde Darülfünun Edebiyat Fakültesi ihtisas devresinin yaz sömestrinde okutulacak konunun "Ahlâk ve içtimaiyat" olduğu belirtilmektedir.⁴⁸⁴ Makalenin neşredildiği tarihle de irtibatlı gözükten bu konu yazının ahlâk derslerine kaynaklık etme ihtimalini de kuvvetlendirmektedir.

5.3.11. Ahlâkî Hükümlerin Âfâki Kıymeti

Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nda yayımlanan dört kısımlık bu makale⁴⁸⁵ "iyi-kötü", "güzel-çirkin" gibi ahlâkî davranışları nitelendiren hükümlerin objektif değeri tartışılmaktadır. Dominique Parodi'den tercüme edilmiş olan makalede içtimaiyatın ahlâkî hükümler konusundaki yaklaşımlarına da önemli ölçüde yer verilmiştir. Makalenin ilk kısımlarında ahlâkın evrenselliği probleminin ahlâkî hükümlerin objektifliği bağlamında kritik edildiği görülmektedir. Bundan hareketle kıymet hükümlerinin yani değer yargılarının kaynağı içtimaiyat olup olamayacağı

⁴⁸² Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *a.g.m.*, 1940, s. 101.

⁴⁸³ Bu bilgilerinin yanında Ziyaeddin Fahri Bey kendisinin F. Rouh'tan tercüme ettiği *Ahlâk Tecrübesi* isimli eserin İzzet Bey'i anlamak ve ahlâkta realizm, konformizm, idealizm prensiplerinin mahiyetleri üzerine düşünebilmek açısından yardımcı olacağını belirtmektedir. Bkz. *a.g.m.*, 1940, s. 105.

⁴⁸⁴ *Talebe Rehberi* 1926-1927, s. 150.

⁴⁸⁵ Dominique Parodi, "Ahlâkî Hükümlerin Âfâki Kıymeti", Mütürecim: Mehmet İzzet, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, S. 9, Ağustos 1927, 132-171 s.

açısından değerlendirilmiştir. Bu uzunca makalenin genelinde dönemin konu ile ilgili eserler yazmış düşünürlerinin görüşlerine yer verilerek ahlâkî hükümlerin objektifliği meselesi tartışılmıştır.

Ahlâk felsefesinin evrensellik, değer hükümleri, ahlâkın kaynağı gibi meselelere temas etmesi açısından aktüel bir makale olduğu dikkat çekmektedir. Ahlâk felsefesi ile doğrudan irtibatı olan bu makalenin Ahlâk derslerine konu teşkil edebileceği ya da dersin hocası ve makalenin mütercimi Mehmet İzzet Bey tarafından talebelere okumaları için tavsiye edildiği, içtimaiyat anlayışına dayalı ahlâk fikriyatının Ahlâk derslerindeki hâkimiyeti gözlemlendiğinde ciddi bir ihtimal olarak göz önünde bulundurulabilir.

1926-1927 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde Darülfünun Edebiyat Fakültesi ihtisas devresinin yaz sömestrinde okutulacak konunun “Ahlâk ve içtimaiyat” olduğu belirtilmektedir.⁴⁸⁶ Buna bağlı olarak da makalenin Ahlâk derslerine konu olması yüksek bir ihtimal olarak görünmektedir.

5.3.12. Sokrat

Mehmet İzzet Bey'in Theodor Gomperz'den tercüme ettiği bu makale⁴⁸⁷ üç bölümden müteşekkildir.

Birinci kısım “Sokrat'ın Hayatı ve Âsârı” başlığını taşımakla birlikte alt başlıkları şunlardır: “a) Sokrat'ın gençlik seneleri- Zopyros'a göre Sokrat-Sokrat'ta tehekküm- Sokrat ve Komedyâ”, “b) Medine hayatında Sokrat. Cezalılar davası. Sokrat'ın tedhîş faaliyetine mukavemeti”, “c) Sokrat'ın istikraî nutukları. Tarif teşebbüsleri. Pakon'un usulü ve Sokrat'ın usulü. Sokrat'ta sabır ve batıl i'tikatlardan istiklâl.”, “d) Sokrat'ın mezhep felsefesi hakkında malumat vermeye haiz salahiyeti olanlar. Eflatun ve Ksenefon. Ksenefon'un gayr-i hakiki hikâyeleri; hatıratında hakiki olan ve icattan ibaret olan kısım. Aristo'nun şهادeti.”

İkinci kısım “Sokrat'ın Felsefî Mezhebi” başlığını taşımaktadır. Bu kısımda ise şu alt konular ele alınmıştır: “a) Hiç bir hata ihtiyarî değildir; Sokrat'ın ahlâk nazariyyesinin inhisarcılığı; bunun ruhî menşei; Sokrat'ın Ahlâkî nik-bînliği; hayr ve

⁴⁸⁶ *Talebe Rehberi* 1926-1927, s. 150.

⁴⁸⁷ Theodor Gomperz, “Sokrat”, Mütercim: Mehmet İzzet, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 5, S. 6, İstanbul 1927, s. 576-646.

saadetin ayniyyeti.”, “b) Ruhların köleliği, fazilet ile saadet birbirinden ayırlamaz.”, “c) Sokrat'ın fazilet nazariyesi; saadet üzerine müesses Ahlâk; mefhumlarda iltibasa karşı mücadele; Sokrat ahlâkının muhtevası; hayr olan her şey nafi'dir; kur'a tarikiyle intihabın tenkidi; Sokrat usulünün devamlı kıymeti.”, “d) Çinlilerle Mukayese, Beka-yı ruha i'tikadın inhitatı”, “h) Sokrat ve ilahiyat; Sokrat'ın ibadet ve mantık hakkında fikirleri; ‘Daimon’u; Sokrat'a göre uluhiyyet-i a'lâ; Ksenofon'un eserine göre Sokrat'ın ilahiyatı.”

Makalenin üçüncü kısmı “Sokrat’ın Akıbeti” başlığına ayrılmıştır. Bu kısımda “a) Sokrat ve efkâr-ı umumiyye; Aristofan'ın ‘Bulutlar’ı; Sokrat halkın teveccühüne malik değil; bunun menşei ve sebepleri; Sokrat’ı itham edenler.”, “b) Davanın başlangıçları. İtham edenlerin nutukları”, “c) Eflatun'un yazdığı Müdafaaname’de hakikat bezenmiştir. Bu eserin ihtiva eylediği nutukların ruhu Sokrat'ındır. Apoloji’de avukat Henri[?]. Sokrat'a nazaran Delfi düsturu. Bu düsturun Apoloji’de tarz-ı isti'mali hakikat-i tarihiyyeye uyar mı? Sokrat’ın ahlâk vaizi olarak tasavvuru.”, “d) Müdafaaname’de hakikat ve hayal.-bu eseri ne gibi hislerle meşbu’dur?- Sokrat’ın son günleri.”, “h) Atinalılar’ın haklı ve kabahatli olduğu cihetler. Eski zaman devleti ve tefekkür serbestîsi. Sokrat hakkındaki sû’-i nazar kâbil-i tefehhümdür. Sokrat hararetli bir vatanperver değildir. Onu susturmak lazımdı. Atinalılar’ın sözde nedameti” alt başlıklarına yer verilmiştir.

Makale, Sokrates’in bütün hayatını ve felsefi fikirlerini ele alan kuşatıcı bir çalışmadır. Makalenin ahlâk felsefesi ile yakın irtibatı ikinci kısımda söz konusudur. 1921-1922 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*’nde yaz sümestrinde okutulacak konulardan birisi olarak “Yunan-ı kadimde ahlâk ve felsefe”⁴⁸⁸ ve 1922-1923 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*’nde kış ve yaz sümestrinde okutulacak konulardan birisinin “Ahlâk felsefesi tarihi” olduğu belirtilmiştir.⁴⁸⁹ Buna bağılı olarak Sokrates’le ilgili bu tercüme makalenin ahlâk dersleri ile ilişkili olduğu görölmektedir. Ancak makale 1927 yılında yayımlanmış, ilgili konular ise daha önceki yıllarda okutulmuştur. Buna rağmen “Sokrat” makalesinin bu konuların okutulduğu yıllardaki ahlâk derslerinin bir mahsulü olabileceğı ihtimal dâhilinde bulundurulabilir.

⁴⁸⁸ *Talebe Rehberi* 1337-1338, s. 62.

⁴⁸⁹ *Talebe Rehberi* 1338-1339, s. 89.

5.3.13. Spinoza

Ara başlıklarla bölümlere ayrılan bu makalenin⁴⁹⁰ ilk kısımlarında Spinoza'nın hayatı ele alınmış, daha sonra eserlerinden bahsedilmiştir. Ardından Spinoza'nın felsefî fikirlerine temas edilerek panteizm düşüncesine yer verilmiştir.

Makalenin esas kısmını Spinoza'nın *Ethica* eseri merkeze alınmak suretiyle Spinoza'nın ahlâk felsefesi ve bu eserde kurduğu sistem oluşturmaktadır. Bu eserin asıl bölümlerini teşkil eden Tanrı, doğa ve zihnin kaynağı, ihtirasların kaynağı ve tabiatı, insanın köleliği ve ihtirasların gücü, aklın yeri ve insanın özgürlüğü konuları Spinoza'nın ahlâkî sisteminin önemli hususları olmaları bakımından ele alınmıştır. Spinoza'nın ahlâk felsefesinde Tanrı ile kurulan bağın, özgürleşmenin ve böylece en yüksek mutluluğa ulaşma arasındaki ilişkinin önemli bir yer teşkil ettiği oraya konulmuştur.

Bu makale 1926 yılında yayımlanmıştır. Bu durum göz önünde bulundurularak 1925-1926 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde kış ve yaz sömestrinde okutulacak konulardan birisinin “Ahlâk felsefesi ve tarih” olması⁴⁹¹ bu makalenin herhangi bir karine olmasa da Ahlâk derslerinde okutulmuş olabileceğini düşündürmektedir. Önceki yıllarda da Ahlâk derslerinde benzer konuların okutulduğu görülmektedir.⁴⁹² Fakat makalenin yayın yılı dikkate alındığında bu ihtimal oldukça azalmaktadır. Bunun yanında bu makalenin önceki yıllardaki derslerin bir mahsulü olabileceği de muhtemeldir.

5.3.14. Aile ve Semiyenin Menşeleri

Mehmet İzzet Bey'in George James Frazer'den tercüme ederek dört tefrika halinde yayımladığı makale dizisidir.⁴⁹³ İlk makalede “Birinci Kısım Totemcilik ve

⁴⁹⁰ Victor Delbos, “Spinoza”, Mütercim: Mehmet İzzet, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. IV, S. 6, İstanbul, 1926, s. 406-448.

⁴⁹¹ *Talebe Rehberi* 1341-1342, s. 60.

⁴⁹² 1921-1922 tedris yılında Ahlâk derslerinde birinci devre yaz sömestrinde okutulacak konunun “Felsefe-i ahlâka dair malumat”, (Bkz. *Talebe Rehberi* 1337-1338, s. 62.) 1922-1923 tedris yılı birinci devre kış ve yaz sömestrinde okutulacak konulardan birisinin “Ahlâk felsefesi tarihi” (*Talebe Rehberi* 1338-1339, s. 89.) olduğu belirtilmiştir.

⁴⁹³ J.[ames] J.[George], “Aile ve Semiyenin Menşeleri”, Mütercim: Mehmet İzzet, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene 1, S. 1, Teşrînisânî 1925, Evkaf Matbaası, 1341; Sene 1, S. 2, Mart 1926; Sene 1, S. 3, Ağustos 1926; Sene 1, S. 4, Teşrînisânî, 1926. Mehmet İzzet Bey'in “İçtimaiyat ve Ahlâka Dair Eserler 3-Gemelli'nin Kitabı” adlı makalesinde Gemelli'nin *Origines de la Famille* adlı eseri değerlendirilmiştir. İçtimaiyat ve ahlâk alanında aile konusunu ele alan bu makalenin Darülfünun Ahlâk derslerine konu olup olmadığı konusunda bir bilgi yoktur. Makale Mehmet İzzet Bey'in Ahlâk derslerinde

Egzogamya” ana başlığı altında “Totemciliğin tarifi”, “Yiyecek yasağı”, “Egzogami kanunu”, “Totemciliğin arz üzerinde intişarı”, “Totemciliğin her mıntıkada müstakillen teşekkülü ve sirayeti meselesi”, “Totemciliğin tarihi”, “Ezmine-i hazırada totemcilik”, “Totemcilik ve ziraat”, “Totemcilik ve madenlerin isti’mali”, “Totemcilik ve fikrî ve bedîî inkişafı”, “Totemcilik ve din”, “Totemcilik ve içtimai teşkilat” alt başlıkları ele alınmıştır.

“Aile ve Semiiyenin Menşeleri” makalesinin ikinci kısmı “Totemciliğin Menşei” ana başlığı ile başlamaktadır. Bu makale “Herbert Spencer’in nazariyesi”, “Wilken nazariyesi”, “Hami ruh nazariyesi”, “Doktor Haddon’un nazariyesi”, “Sör James Frazer’in mütevâli nazariyesi”, “Frazer’in ikinci nazariyesi: teavünlü sihir”, “Üçüncü Nazariye yahut gebelik nazariyesi”, “Zahirî mübayenetler” alt başlıkları yer almaktadır.

Makale tefrikasının üçüncüsü “Üçüncü Kısım: Egzogamyanın Menşeleri” başlığını taşımaktadır. “Maglennan’ın nazariyesine itirazlar”, “Westermarck’ın nazariyesi: akraba arasında cinsi münasebetten istikrah”, “Bu nazariyenin tenkidi”, “Durkheim’in nazariyesi: kandan istikrah”, “Bu nazariyenin tenkidi”, “L. H. Morgan’ın nazariyesi: serbest cinsi münasebetlere karşı aksülamel”, “Avusturalya’da evlenme sistemleri”, “Avusturalya’daki üç egzogamya sistemi”, “Akrabalıkların tasnifi”, “Egzogamya sınıfının totemli semiiyelerle münasebeti” alt başlıkları çerçevesinde ele alınmıştır.

Son makale bir önceki makalenin ait olduğu faslın devamı olarak “Üçüncü Kısım: Egzogamyanın Menşeleri (Maba’d)” üst başlığını taşımaktadır. Bu makalede ele alınan alt başlıklar şunlardır: “Avusturalya haricinde egzogamya”, “Levirant ve Sororat”, “Medeni akvamda egzogamya ve hısımlık tasnifi”, “Fücur yasağının sebepleri”, “Egzogamyanın prensipleri ve hayvan yetiştirme prensipleri”.

1925-1926 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*’nde Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi’nde Ahlâk derslerinde kış ve yaz sömestrinde okutulacak konulardan birisinin “aile ahlâkı” olduğu belirtilmektedir⁴⁹⁴. İçtimaiyat ilmi açısından aileyi ele alan

“aile ahlâkı” konusunu okutması ve bu konuya dair görüşlerinin yer aldığı bir çalışma olması bakımından zikredilmeye değer görülmüştür. Bkz. Mehmet İzzet, “İçtimaiyat ve Ahlâka Dair Eserler 3-Gemelli’nin Kitabı”, *Hayat*, C. 1, S. 10, Ankara, 3 Şubat 1927, s. 185-186.

⁴⁹⁴ *Talebe Rehberi*, 1341-1342, s. 60.

bu makaleler de aynı yıl içerisinde *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda neşredilmiştir. Ders konusu ile aynı yıl neşredilmesi bakımından bu makalelerin Ahlâk derslerinde okutulmuş olma ihtimalinin yüksek olduğu söylenebilir.

5.3.15. Kelbîler

Fransızcadan tercüme edilen ve sekiz kısım olan makalede Sokrates'in ölümünden sonra ortaya çıkmış olan ekollerden biri olarak "Kelbîler" adıyla "Kinik Okul", genel olarak temsilcileri, eserler ve ahlâk alanı ile ilgili fikirleri bakımından ele alınmıştır.⁴⁹⁵

Makalede ahlâkî içtimaiyat ile ilgili Kinik okulunun fikirleri araştırılmış, ancak kinik okula ait eserlerin bazı kısımları makalenin yazıldığı zamana ulaşmadığından bu konu hakkında bilgi edinilemediği belirtilmiştir.⁴⁹⁶ Buna bağlı olarak Kinik ekol üzerine içtimaiyat ile ilgili bir bakışa da yer açmaya çalışan makalenin Mehmet İzzet tarafından tercüme edilmesi içtimaiyat tesirinin göstergesi olarak düşünülebilir.

1921-1922 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nde okutulan Ahlâk derslerinde yaz sömestrinde ihtisas devresinde okutulacak konunun "Yunan-ı Kadîm'de ahlâk ve felsefe" olduğu belirtilmektedir.⁴⁹⁷ Birinci devrede okutulacak konu "Felsefe-i ahlâka dair malumat" olarak zikredilmiştir. 1922-1923 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde yine aynı şubede ihtisas devresinde kış ve yaz sömestrinde okutulacak konulardan birisinin "Ahlâk ve felsefe tarihi" olduğu belirtilmiştir.⁴⁹⁸ 1925-1926 yılına ait *Talebe Rehberi*'nde yine aynı şubede ve İlahiyat Fakültesi'nde kış ve yaz sömestrinde okutulacak konulardan birisinin "Ahlâk felsefesi ve tarih" olduğu ifade edilmiştir.⁴⁹⁹ Bu malumata dayanarak eski yunan felsefesi ile ilgili olan "Kelbîler" makalesinin okutulduğu düşünülebilir. Makalenin 1927 yılına ait dergide yer alması makalenin söz konusu yıllarda derslere konu olup yayımlanma süresinin geç bir vakitte olabilme ihtimali ile açıklanabilir.

⁴⁹⁵ Theudole Goumperte, "Kelbîler", Mütercim: Mehmet İzzet, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, S. 5-6, Sene 2, Haziran 1927, Evkaf Matbaası, 1926, 79-110 s.

⁴⁹⁶ Theudole Goumperte, *a.g.m.*, s. 103-104.

⁴⁹⁷ *Talebe Rehberi* 1337-1338, s. 62.

⁴⁹⁸ *Talebe Rehberi* 1338-1339, s. 89.

⁴⁹⁹ *Talebe Rehberi*, 1341-1342, s. 60.

5.3.16. Hindu-Avrupai Âlemde Totemciliğin Peszinde Şekilleri

Mehmet İzzet Bey'in Fransızcadan tercüme ettiği bu makale üç bölümden meydana gelmektedir.⁵⁰⁰ İlk bölümde “Nazariyeler ve vakıalar”, ikinci bölümde “Takyid”, son olarak da “Totemciliğin bakiyeleri” bölümlerine yer verilmiştir. Genel olarak Hindu-Avrupaî totemciliğe temas edilen makalenin bir içtimaiyat araştırması olduğu müşahede edilmektedir.

1925-1926 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'ne bakıldığında Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi Ahlâk dersleri ihtisas devresinde kış ve yaz sömestrinde okutulacak konulardan birisinin “içtimai hayat ve ahlâk” olduğu belirtilmektedir.⁵⁰¹ 1926-1927 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'ne bakıldığında ihtisas devresinde yaz sömestrinde okutulacak konunun “içtimaiyat ve ahlâk” olduğu görülmektedir.⁵⁰² Buna bağlı olarak bu makalenin de Ahlâk derslerine konu olma ihtimali vardır.⁵⁰³

⁵⁰⁰ G[eorges] Dumazil, “Hindu-Avrupaî Âlemde Totemciliğin Peszinde Şekilleri”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Mütercim: Mehmet İzzet, S. 1, Sene 2, Mart 1926, Evkaf Matbaası, 117-135 s.

⁵⁰¹ *Talebe Rehberi*, 1341-1342, s. 60.

⁵⁰² *Talebe Rehberi* 1926-1927, s. 150.

⁵⁰³ Mehmet İzzet Bey'in içtimaiyat ile ilgili daha pek çok makalesi vardır ancak bu makalelerin Ahlâk derslerine konu olduklarına dair bir işaret bulunmamakla birlikte bu ihtimalden de uzak görünmektedir. Ancak Mehmet İzzet Bey'in içtimaiyat ile ilgili fikirleri bakımından önemli görülebilirler. İçtimaiyatla ilgili bu makaleler için bkz. Mehmet İzzet, “İçtimaiyat Muasır Hayat ve Büyük Adamlar”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 2, S. 6, İstanbul, 1339 [1923], 503-519; C. 3, S.1, İstanbul, 1339 [1923], s. 51-61; C. 3, S. 2-3, İstanbul, 1339 [1923], s. 91-102. Mehmet İzzet, “Durkheim Tercümelerine ve Bazı Felsefe ve İçtimaiyat İstilahlarına Dair”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C.3, S. 7, İstanbul 1340 [1924], s. 323-340. M. İzzet, “Amerika'da İçtimaiyat Tedrisatı”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 5, S. 6, İstanbul, 1927, s. 647-659. Mehmet İzzet, “İçtimaiyata ve Ahlâka Dair Fransızca Eserler I”, *Hayat*, C. 1, S. 6, Ankara 1927, s. 116-117; “İçtimaiyata ve Ahlâka Dair Fransızca Eserler II”, *Hayat*, C. 1, S. 6, Ankara 1927, s. 117-118. Mehmet İzzet, “İçtimaiyatın Bugünkü Eksikleri”, *Hayat*, C. 3, S. 58, Ankara, 1927, s. 102-103. Mehmet İzzet, “İçtimaiyat ve Siyaset”, *Hayat*, C. 3, S. 59, Ankara, 1928, s. 122-123. Mehmet İzzet, “İçtimaiyatçı Bakışından Fransa'da Fırkalar”, *Hayat*, C. 3, S. 63, Ankara, 1928, s. 202-203. Mehmet İzzet, “Fransa'da Fırkalar-İçtimaiyat”, *Hayat*, C. 3, S. 4, Ankara, 1928, s. 226-227. Mehmet İzzet, “Fransa'da İçtimai Meseleler”, *Hayat*, C. 3, S. 65, Ankara, 1928, s. 243-244. Mehmet İzzet, “Rusya'da İçtimaiyat”, *Hayat*, C. 3, S. 69, Ankara, 1928, s. 325-326. Mehmet İzzet, “Gestalt Nazariyesi ve İçtimaiyat”, *Hayat*, C.2, S. 43, 1927, Ankara, s. 326. Mehmet İzzet, “İçtimaiyatta İş Bölümü”, *Hayat*, C. 2, S. 44, Ankara, 1927, s. 342-343.

5.4. Mehmet Servet Berkin

5.4.1. Hayatı

Mehmet Servet Bey⁵⁰⁴, 1315/1899 senesinde⁵⁰⁵ İstanbul'da doğmuştur. Babası Sultanahmet Camii Muvakkidi Mehmet Efendi olup Kütahyalı bir ailedendir. Annesi Feride Hanım'dır.

Mehmet Servet Bey ilköğrenimini İstanbul'da yapmıştır; dönemin önemli liselerinden olan Mercan İdadisi'ni 1912 yılında tamamlamıştır. 1913 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi'ne girmiştir. Bu dönemde fakülte tam olarak şubelere ayrılmamış bir yapıda olduğundan Felsefe, İktisat, Türk Dili, Doğu Dilleri ve Edebiyatı, Coğrafya ve Tarih gibi dersler birlikte okutulmaktadır. Mehmet Servet Bey 1915 yılında devam eden I. Dünya Savaşı sebebiyle askere gitme zarureti dolayısıyla eğitimini yarıda bırakmış, 1918 yılında savaşın sona ermesi ile eğitim hayatına kaldığı yerden devam etmiştir. Bu tarihte fakülte şubeli bir yapıya kavuştuğundan Felsefe Şubesi'ni tercih etmiş; Felsefe, Terbiye, Felsefe Tarihi derslerinden imtihan vererek 1919 yılında bu şubeden mezun olmuştur. Harp sonu neslinden ve Ziya Gökalp talebelerinden olmasını entelektüel dünyasını şekillendiren iki unsur olarak görmek mümkündür.

İlk görevi İstanbul Fındıklı Şemsülmekatip adlı İlkokulda Almanca öğretmenliği olmuştur. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Haydarpasha Lisesi'nin ders nazırlığı görevini deruhte ederken kendisinin Pedagoji derslerini takip etmiş olan Mehmet Servet'i Almanca öğretmeni olarak bu okula aldığından bahsetmiştir. Bunun yanında hizmet cedvelinde bazı vazifeleri kayıtlıdır: 21 Nisan 1915 tarihinde Niğde Emniyet-i Umumiyye Ecnebler

⁵⁰⁴ Mehmet Servet Bey, Mehmet İzzet Bey'e vekâleten Ahlâk derslerini kısa bir süre tedris ettiğinden ve Ahlâk ile ilgili eserleri bulunmadığından ayrı bir bölüm olarak ele alınmamıştır.

⁵⁰⁵ Nüfusa kayıtlı olduğu İstanbul Üsküdar Nüfus Memurluğu'nun düzenlediği künye kaydında doğum yılı 1315 olarak belirtilmiştir. Bkz. Ömer Özcan, "Türk Ocağı'nın Fazla Bilinmeyen Bir Mensubu: Mehmet Servet Berkin", *Türk Yurdu*, S. 284, Ankara, Nisan 2011, s. 1. Mehmet Servet Bey'in doğum yılı ilgili diğer kayıtlar Ömer Özcan'ın makalesinde şu şekilde yer almaktadır: Mehmet Servet Bey'in en son görev yaptığı Talim ve Terbiye Kurumu tarafından neşredilen albümde doğum yılının 1895 olduğu belirtilmiştir. Bkz. Talim ve Terbiye Kurulu, *1926'dan 2009'a Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Albümü*, TTK Yayını, Ankara, 2009, s. 55. Ayrıca M. Servet Berkin'in "Fikir Hayatımızda Ziya Gökalp" isimli makalelerinin derlendiği aynı isimli kitabın "Önsöz"ünde de doğum yılı 1895 olarak zikredilmiştir. Bkz. Mehmet Servet Berkin, *Fikir Hayatımızda Ziya Gökalp*, Ankara, 1980, s. 3. Bundan başka Mehmet Servet'in ölümünün ardından biyografisine dair bilgileri bir yazı ile yayımlayan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu doğum yılını 1894 olarak göstermiştir. Bkz. Ziyaeddin Fahri, "Mehmed Servet", *Cumhuriyet*, 22.9.1941, s. 2; *Cumhuriyet*, 29.9.1941, s. 2.

Şubesi Kitabeti ile memuriyete başlamıştır ve bu görevi 1919 yılına kadar devam etmiştir. Bu görevi eğitimini yarıda bırakarak askere alınma süreci ile aynı zaman dilimine tekabül etmektedir. Bu durum askerlik vazifesini bu görev ile ifa etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu görevinden sonra İstanbul'da Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nde görev almıştır. Yine bu sıralar Türk Ocağı Umumi Kâtipliği ve *Türk Yurdu Mecmuası* yazı heyeti müdürlüğü yapmıştır. Milli Mücadele döneminde Ankara'ya giderek 11 Şubat 1921 ile 23 Eylül 1921 tarihleri arasında Ankara Sultanisi ikinci devrede Almanca öğretmenliği yapmıştır. Aynı yıl Matbuat Umum Müdürlüğü'nce gazeteci görevi ile Almanya'ya gönderilmiştir. Almanya'da bulunduğu süre içerisinde sosyoloji akımları ve özellikle Sombart ile ilgilendiği bilinmektedir. 29 Ekim 1923 ile Şubat 1924 tarihleri arasında Matbuat Umum Müdürlüğü görevini üstlenmiştir. 12 Mart 1924 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı Telif ve Tercüme Heyeti azalığı görevine tayin edilmiştir. 20 Eylül 1924 tarihinde bu görevden ayrılmış; İstanbul Kabataş Lisesi Felsefe dersleri öğretmenliğine başlamıştır. Bu görevden sonra İstanbul Özel İstiklal Lisesi ile İstanbul Lisesi'nde Felsefe ve Sosyoloji dersleri okutmuştur; 1 Mart 1925 ve Mayıs 1927 tarihleri arasında İstiklal Lisesi'nde İçtimâiyât-ı Vataniye derslerini tedris etmiştir. 1 Haziran 1927 ve Mart 1934 tarihleri arasında ise İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu'nda öğretmenlik ve İstanbul Fevziye Mektepleri Lisesi'nde de görev yapmıştır.

Ziya Gökalp'ten boşalan İçtimaiyat Kürsüsünü devralan Mehmet İzzet, çalışmalarını takdir ettiği Mehmet Servet'i de Darülfünun'da görmek istemiştir. Mehmet İzzet, hastalığı dolayısıyla 1 Eylül 1928 yılında İçtimaiyat müderrisliğinden ayrılmadan önce Mehmet Servet'i de 1 Aralık 1928 tarihinde İçtimaiyat müderris vekilliğine tayin ederek önceden verdiği dersleri kendisine bırakmıştır. Bilinmeyen bir sebeple Darülfünun'daki bu vazifesi bir yıldan az bir vakit devam etmiştir.

Felsefe Cemiyeti üyesi de olan Mehmet Servet Bey, Maarif ile ilgisini keserek 1 Mart 1934 tarihinde Ticaret Bakanlığı'na geçmiş; 1 Mart 1934 tarihinden 31 Mayıs 1934 tarihine kadar Türk Ofis Birinci Şefliği ile 1 Haziran 1934-8 Aralık 1934 tarihleri arasında Birinci Sınıf Müşavirliği görevlerini deruhte etmiştir. Ardından başladığı İhracat Teşkilatlandırma Müdürlüğü 24 Haziran 1935 tarihine kadar devam etmiş; bu tarihten sonra Mayıs 1939 tarihine kadar da Müşavirlik vazifesini üstlenmiştir. Bu görevlerinden sonra Ticaret ve Teşkilatlandırma Umum Müdürlüğü'ne tayin edilmiş; 30 Mayıs 1940

tarihinde ise Dış Ticaret Reisliği görevine getirilmiştir. Bu görevinin akabinde 16 Aralık 1940 tarihinde maarifle ilgili bir vazife olan Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu üyeliği görevine geçmiştir. Vefatına kadar bu görevine devam etmiş; 5 Eylül 1941 yılında vazifesi başında rahatsızlanarak Ankara’da ölmüştür. *Meslek Mecmuası*’nı çıkarması, *Felsefe İctimaiyat Mecmuası*’nda müdürlük görevini üstlenmesi ve Türk Felsefe Cemiyeti’ne mensubiyeti önemli faaliyetleri arasındadır.⁵⁰⁶

5.4.2. Mehmet Servet Berkin ve Ahlâk Dersleri

1928-1929 *Talebe Rehberi*’nde Edebiyat Fakültesi’nin Felsefe Zümresi’nde birinci devre İctimaiyat ve Ahlâk derslerini haftada iki saat olmak tedris edenin Mehmet İzzet olduğu belirtilip yanında Müderris Vekili Servet Bey de zikredilmiştir.⁵⁰⁷ Mehmet Servet Bey, Darülfünun’da müderris vekilliği yaptığı bu dersten başka bir Ahlâk dersi tedris etmemiştir.

Mehmet Servet Bey’in Felsefe konusunda Ziya Gökalp çizgisini takip ettiği bunun yanında Almanca ve Alman sosyolojisi ile münasebettar olduğu⁵⁰⁸ bilinmektedir. Mehmet Servet Bey, Fransız içtimaiyatçılığını Ziya Gökalp’ten devralmış ve derinleştirmiştir. Buna bağlı olarak Ziya Gökalp’ten sonra ikinci Durkheim’cı mütefekkir olarak görülmektedir. Ziyaeddin Fahri Bey, Mehmet Servet Bey’in bu fikri eğilimlerini genç nesil adına çok eğitici bulmakta ve bu fikirlerini O’nun Avrupalı mütefekkirlerden yalnızca alıntı yapan bir pasiflikte olmayıp aksine fikirlerini düşünürken yoğurmasını çok iyi bilen bir özellikte olmasına bağlamaktadır.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ Ömer Özcan, *a.g.m.*, s. 26-34; Ziyaeddin Fahri, “Mehmed Servet”, *Cumhuriyet*, 22.9.1941, s. 2, *Cumhuriyet*, 29.9.1941, s. 2; Mehmet Servet Berkin, *Fikir Hayatımızda Ziya Gökalp*, haz. Erdal Çetintaş, Ziya Gökalp Derneği Yayınları, Ankara, 1980, s. 3; Mehmet Servet, *Fikir Hayatımız*, haz. Osman Bahadır, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 10-11; Mehmet Servet Hakkında başka yazılar da mevcuttur: Ziyaeddin Fahri, Mehmet Servet’in Ölümü, *İş*, Sayı 28, 1941, s. 229-235; Hatemi Seni, “Mehmet Servet’in Ölümü”, *İş*, S: 28, 1941, s. 232; Hilmi Ziya Ülken, “Servet Berkin”, *Ulus*, 12.9.1941, s. 2; İsmayıl H. Baltacıoğlu, “Mehmet Servet Berkin’in Ölümü”, *Yeni Adam*, S: 351, 18.9.1941, s. 5.

⁵⁰⁷ *Talebe Rehberi* 1928-1929, s. 162.

⁵⁰⁸ Niyazi Berkes de Alman fikir çizgisine yakınlığı konusunda şunları ifade etmektedir: “Servet, ya Almanya’da bulunması nedeniyle, ya da Bolşevik devrimi sırasında Azerbaycan’da bulunduğunu sanmakta olduğum eski *Tanin* yazarı Muhyiddin Bey’in etkisi altında hafif tertip Alman sol historiografisinin etkisi altındaydı.” Bkz. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, Yay. Haz. Ruşen Sezer, İletişim, İstanbul, 1997, s. 55.

⁵⁰⁹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *a.g.m.*, *Cumhuriyet*, s. 2.

Mehmet Servet Bey, hayatı boyunca pek çok görevde bulunmuş, Darülfünun'da ise yalnızca bir yıla yakın bir müddet görev yapmıştır. Kendisinin İctimaiyat ile alakası ve bu alana dair ilmi araştırmaları onun Darülfünun ile temasına vesile olmuş görünmektedir.

Niyazi Berkes, Darülfünun'da en sevdiği hocanın Mehmet İzzet olduğunu, sağlık sorunları sebebiyle kendisinin yalnızca bir yıl dersine girebildiğini, onun yerine gelerek bir yıla yakın süre hocası olan kişinin Mehmet Servet Bey olduğunu ifade eder. Darülfünun'un yerleşik hocası olmayan Mehmet Servet Bey'in, daha öncesinde *Meslek* dergisini çıkarırken Darülfünun'u ağır eleştirilere tabi tuttuğunu da belirtir.⁵¹⁰ Mehmet Servet Bey'in Darülfünun'daki tedrisatının kısa sürmesinin sebebi, Darülfünun'a yönelttiği ağır eleştirilerinde aranabilir.

Niyazi Berkes, Mehmet Servet Bey'in Mehmet İzzet Bey'den devraldığı bu dersi oldukça ciddiye aldığını, toplum ya da tarih teorilerini “birey-toplum” ile “madde-ruh” eksenleri etrafında tartıştığını kendi eğilimini belli etmediğini ifade etmektedir. Ayrıca Batı mütefekkirlerinin ekollere ayrıldığı bireyci, toplumcu, ruhçu ve maddeci eğilimlerin ya da bu eğilimler arasında çapraz bir ikileşme oluyorsa onların tarihsel, toplumsal ve siyasi etkenleri ile koşullarına değinmediğinden bahsetmektedir. Niyazi Berkes, Batı dünyasında ileri sürülen teorilerin doğruluklarını ve gerekliliklerini anlamaya yardımcı olacağını düşündüğünden bu hususları merak ettiğini, ancak Mehmet Servet Bey'in belki siyasal sebeplerle bunlara temas etmekten kaçındığını belirtmektedir. Niyazi Berkes, Bergson ve Durkheim fikirlerini anlatan diğer hocalara göre Mehmet Servet Bey'i kusurları olmakla birlikte çok daha ilginç bulmuş, öteki hocalarıyla mukayese ettiğinde Mehmet Servet Bey'in hocalığını daha üst seviyede gördüğünü ifade etmiştir.⁵¹¹ 1928-1929 tedris yılına ait *Talebe Rehberi*'nde Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi ile İlahiyat Fakültesi'nde Mehmet Servet Bey'in vekâleten tedris ettiği İctimaiyat ve Ahlâk derslerinde hangi konuları okuttuğuna ilişkin bilgi bulunmamaktadır.⁵¹² Niyazi Berkes'in verdiği bilgiler bu mesele hakkında az da olsa fikir vermektedir.

⁵¹⁰ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 55.

⁵¹¹ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 55-56.

⁵¹² Bkz. *Talebe Rehberi 1928-1929*, s. 162.

Mehmet Servet Bey’in eserleri⁵¹³ incelendiğinde ahlâk ile ilgili bir çalışmasının olmadığı görülmektedir. Mehmet Servet Bey’in çalışmaları doğrudan içtimaiyat alanı ile irtibatlıdır. Eserleri içerisinde de Darülfünun’da tedris ettiği dersler ile örtüşecek bir çalışmasına da tesadüf edemedik.⁵¹⁴ Niyazi Berkes’in belirttiği tarih ve toplum teorilerinin “birey-toplum” ve “madde-ruh” eksenli ele alındığı ve bu konuda Batı mütefekkirlerinin fikirlerini teorik olarak ele alan yazılara⁵¹⁵ tesadüf etmediğimizden bu bölümde her hangi bir eserin değerlendirmesine yer verilemeyecektir.

⁵¹³ Mehmet Servet Bey’in eserlerinin tam listesi için bkz. Ömer Özcan, *a.g.m.*, s. 32-33.

⁵¹⁴ Mehmet Servet Bey’in eserleri, *İstatistik ve Tecrübe* isimli Fransuva Semyon’dan tercüme eseri hariç dergilerde yayımlanmış makalelerden oluşmaktadır. Bu makalelerde genellikle Darülfünun’daki dönemsel fikriyatın analizleri yer almaktadır. Merkezde Ziya Gökalp’in fikri etkilerine ve bu etkilerin fikriyatı şekillendiren diğer düşünürlerdeki yansıma ve farklılıklarına temas edildiği görülmektedir.

⁵¹⁵ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 55-56.

6. NECMETTİN SADIK SADAK

6.1. Hayatı

Necmettin Sadık Sadak, savcılıktan istifa etmiş avukat Açıkbaşzâde Ali Tayyip Bey ile Münibe Hanım'ın evlatları olan Şehabettin Bey ve Arife Hanım'ın oğlu olarak 1890 yılında Isparta'da dünyaya gelmiştir. Necmettin Sadık Bey'in babası Avrupa'da büyümüş, hukuk eğitimi almış, önce avukat sonra da hâkim olarak görev yapmıştır. Necmettin Sadık Bey'in Isparta'da dünyaya gelmesi babasının görev yeri olması ile ilgilidir. İlkokula Afyon'da başlamış, Edirne'de tamamlamıştır. Yine babasının vazifesi dolayısıyla ortaokula İzmir'de başlamış Konya'da bitirebilmiştir. Necmettin Sadık Bey'in, iyi bir eğitim alması hedeflenmiş, bilhassa Fransızca eğitim veren İstanbul Galatasaray Lisesi tercih edilerek lise eğitimini burada tamamlaması sağlanmıştır. İlk ve ortaöğretim eğitimini farklı yerlerde tamamlamak durumunda kalması nedeniyle ancak 21 yaşında iken mezun olabilmış, Eğitim Bakanlığı'na açılan müsabakayı kazanarak dönemin Osmanlı Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin verdiği burs ile Fransa Lyon Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yükseköğrenimini tamamlamış ve Eğitim Bilimleri diploması almıştır. Fransızca yanında Almancası da olan Necmettin Sadık Bey, Fransa'da Türkiye'nin İhtimai hayatı hakkındaki yazılarını *Progres* gazetesinde yayımlayarak yayın hayatına başlamıştır. I. Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda pedagoji ve sosyoloji üzerine hazırladığı tezini tamamlamış olarak 1914 yılında yurda dönmüştür.⁵¹⁶ Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Heyeti'nde görev almış, ayrıca 1916 yılında İstanbul Darülfünunu Sosyoloji Kürsüsü Müderrisi Ziya Gökalp'in müderris muavini görevini üstlenmiştir. Bundan sonra İttihat ve Terakki Genel Merkezi üyelerinden Maarif Nazırı, Dr. Nazım Bey, 1918 senesinde Necmettin Bey'e genel müdürlük teklif etmiştir. Necmeddin Sadık Bey, o sıralarda Birinci Dünya Savaşının getirdiği buhranı dağıtmak, Türk milletinin

⁵¹⁶ Bazı kaynaklarda Necmettin Sadık Bey'in yükseköğreniminin Sosyoloji alanında olduğu belirtmiştir. Bkz. M. Nuri İnuğur, *Türk Basınında İz Bırakanlar*, Der yayınları, İstanbul, 1988, s. 75; Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, İslâm Medeniyeti Vakfı, İstanbul, 1993, s. 183. Esas aldığımız kaynakta, yükseköğrenimini Eğitim Bilimleri; ihtisasını ise sosyoloji ve pedagoji ile ilgili bir alanda yaptığı belirtilmiştir. Bkz. Ayşegül Şentürk, *a.g.t.*, s. 6.

çıkarlarına uygun olarak emperyalist güçlere karşı mücadele etmek ve Kurtuluş Savaşı'nın İstanbul'daki bir destekçisi olmak amacıyla *Akşam* gazetesini kurmakta olduğundan bu görevi kabul etmemiştir.

Ziya Gökalp Malta'ya sürgün edildiğinde Necmettin Sadık Bey, onun kürsüsünde İctimaiyat ve İctimai Doktrinler Tarihi derslerini okutmuştur. Ziya Gökalp'in 1924 yılında ölümü üzerine de kendisinden boşalan kürsüye Necmettin Sadık Bey asaleten tayin olmuştur.⁵¹⁷ Ayrıca Türkiye'de yeni bir bilim dalı olarak yükseköğretimde yer alan Sosyoloji/İctimaiyat ilminin ortaöğretimde de yaygınlaştırılmasını sağlamak amacıyla bir sosyoloji kitabı yazmış; pedagoji ilmi ile ilgili incelemelerde de bulunmuştur. Necmettin Sadık Bey, Halim Sabit ile Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde ilk İctimaiyat Enstitüsünü "İctimaiyat Darülmesai" adı altında kurmuştur. 1926 yılında Darülfünun'da İctimaiyat dersleri veren Maks Bonnafous ile içtimaiyatın umumi meseleleri ve prensiplerine dair ilk eseri yayımlamışlardır. Necmettin Sadık'ın 1927 yılında üniversiteden ayrılması üzerine yerine Müderris Mehmet İzzet geçmiştir.

Necmettin Sadık Bey'in Darülfünun İctimaiyat Kürsüsündeki vazifesinin ardından Sivas Milletvekilliği göreviyle parlamentoda yer almıştır. Parlamentodaki görevleri ise 1950 yılına kadar sürmüştür. Bu süreçte başyazarlığa da devam etmiştir. 1932 yılında Cenevre'de toplanan Silahsızlanma Konferansı'na ve 1926'da Montrö Boğazlar Konferansı'na Türkiye Delegeesi olarak katılmış; Eylül 1947 tarihinde Saka Kabinesi'nde Dışişleri Bakanlığı'na getirilmiştir. Aynı yıl Avrupa İktisadî İşbirliği Teşkilatı'nın düzenlediği toplantıya katılarak Türkiye ile Akdeniz ülkeleri arasında bir anlaşma yapılması gerektiği konusunda ısrarcı olmuştur. Necmettin Sadık Bey, Birleşmiş Milletler Genel Kurul toplantısı ve 1949'da Strazburg'da toplanan Avrupa Konseyi'ne davetli olarak katıldığında da bu konuları dile getirdiği bilinmektedir. 24 Mart 1950 tarihinde İtalya ile dostluk ve hakemlik antlaşması imzalamış ve aynı yıl Türkiye'nin NATO'ya girmesi adına ilk girişimlerde bulunmuştur. Siyasi hayatına bakıldığında

⁵¹⁷ Necmeddin Sadık Bey, Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nde 1919-1920 tedris yılından itibaren İctimaiyat derslerini okutmuştur. Bkz. *Talebe Rehberi 1335-1336*, s. 27; *Talebe Rehberi 1336-1337*, s. 50; *Talebe Rehberi 1337-1338*, s. 63; *Talebe Rehberi 1338-1339*, s. 90; *Talebe Rehberi 1339-1340*, s. 98; *Talebe Rehberi 1340-1341*, s. 78; *Talebe Rehberi 1341-1342*, s. 61. 1926-1927 tedris yılından itibaren Ahlâk ve İctimaiyat derslerinin birleştiği görülmektedir. Bkz. *Talebe Rehberi 1926-1927*, s. 150; *Talebe Rehberi 1927-1928*, s. 110-112; *Talebe Rehberi 1928-1929*, s. 162-164; *Talebe Rehberi 1929-1930*, s. 211-212; *Talebe Rehberi 1931-1932/1932-1933*, s. 160.

Türkiye'nin barışı için çalıştığı görülmektedir. Dışişleri bakanlığı yaptığı dönemde Türk Sosyoloji Cemiyeti'ne de üye olarak UNESCO'nun kurduğu Milletlerarası Sosyoloji Cemiyeti'ne Türk Sosyoloji Cemiyeti'nin katılmasında rol oynamış ve bu da Türk sosyolojisinin dünya çapında ilmi etkileşime iştirak etmesinde önemli bir basamak olmuştur. Bundan sonra 1950 senesinde siyasetten çekilmiş ve bütün mesaisini gazeteciliğe harcamıştır.

Hayatının sonlarına doğru kanser olan Necmettin Sadık Bey, tedavi için İsviçre'ye gittiği halde sonuç alamamış, daha sonra yine tedavi için gittiği New York'ta 21 Eylül 1953 tarihinde vefat etmiştir.⁵¹⁸

6.2. Necmeddin Sadık Sadak ve Ahlâk Dersleri

1926-1927 Darülfünun *Talebe Rehberi*'ne bakıldığında Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresi birinci devre İçtimaiyat ve Ahlâk derslerini Müderris Necmeddin Sadık Bey'in⁵¹⁹ okuttuğu müşahade edilmektedir. Necmettin Sadık Bey'in bu ders yılı öncesinde Ziya Gökalp'ten devraldığı İçtimaiyat derslerini uzunca bir süre tedris ettiği ve kendisinin İçtimaiyat müderrisi olduğu bilinmektedir. 1926-1927 tedris yılında Darülfünun'dan ayrılması dolayısıyla İçtimaiyat Kürsüsünü Mehmet İzzet Bey'e devrettiğinden olmalıdır ki bu yıldan sonra İçtimaiyat ve Ahlâk dersleri birlikte tedris edilmeye başlanmıştır. Bir İçtimaiyat hocası olan Necmeddin Sadık Bey'in Ahlâk dersleri ile münasebeti ve 1926-1927 tedris yılında birinci devre İçtimaiyat ve Ahlâk dersini okutması, bu iki dersin birleştirilmesi ile ilgili olmalıdır.

⁵¹⁸ Ayşegül Şentürk, *a.g.t.*, s. 5-23; "Necmettin Sadak", *Türkiye Ansiklopedisi*, Kaynak Kitaplar, C.4, İstanbul, 1974, s. 1206; "Necmettin Sadak", *Türk Ansiklopedisi*, C. 28, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1980, s. 5; "Necmettin Sadık", *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu yayıncılık, İstanbul 1982, s. 3607; M. Nuri İnuğur, *a.g.e.*, s. 75-78; M. Nuri İnuğur, *Türk Basın Tarihi: 1919-1989*, *Gazeteciler Cemiyeti yayınları*, İstanbul, 1992, s. 339; Hilmi Ziya Ülken, "Necmettin Sadak", *Yeni Sabah*, 26 Eylül 1953.

⁵¹⁹ *Talebe Rehberi 1926-1927*, s. 150.

6.3.Ahlâk İle İlgili Eserleri

6.3.1. İçtimaiyat

Bu eserin⁵²⁰, Maks Bonnafous tarafından telif edilip Necmeddin Sadık Bey tarafından tercüme edildiği “Mukaddime” kısmında belirtilmiştir. Ancak eserin kapağına bakıldığında Necmeddin Sadık Bey’in müelliflerden biri gibi takdim edildiği görülmektedir. Bu durum eserin ortak hazırlandığı izlenimi vermektedir.

“Medhal” kısmında eserin bilhassa Darülfünun talebesi için yazıldığı belirtilmesi Darülfünun’da derslerde okutulduğunun bir göstergesidir.⁵²¹ Eserin 1927 yılında telif edilmesi ve Necmeddin Sadık Bey’in 1926-1927 tedris yılında birinci devre Ahlâk ve İçtimaiyat derslerini birlikte tedris ettiği⁵²² göz önünde bulundurulduğunda bu eseri derslerinde okuttuğu ihtimali güçlenmektedir. Eserin Darülfünun talebesine ilk ve zaruri bilgileri vereceği, içtimaiyatın mevzuu, usulü, şimdiye kadar girdiği mesai hakkında malumat sunacağı, bunun da ötesinde bu eserin memlekette içtimai meselelerle uğraşmak isteyen kimselere de hitap edeceği ifade edilmektedir. Bu bölümde İçtimaiyat ilmini bilmenin gerekliliği olarak bir cemiyet ve bir millete hâkim olmak için içtimai hayatı idare eden değişmez kurallarının bilinmesi gerektiği ileri sürülmektedir.

İçtimaiyat ilminin anlamının yanında ahlâk buhranı meselesine de yer verilmektedir. Bu buhranın sebebi olarak, imandan sıyrılan, aileden ayrılmaya mecbur kalan, devletin geniş sınırları içinde boğulan ferдин, neye bağlanacağını, kendini neye adayabileceğini açık bir şekilde bilememesinden dolayı vazifenin, vicdanını ezen bütün ağırlığını korku ve dehşet içinde hissetmesi gösterilmektedir. Bu buhranın çözümü için

⁵²⁰ Maks Bonnafous-Necmeddin Sadık, *İçtimaiyat*, Devlet Matbaası, Birinci Tab‘, İstanbul, 1927, 215 s. Kitabın sonunda ek olarak “Kitabiyat” ve “Fihrist” de bulunmaktadır. Mukaddime kısmında eserin üç kitaptan meydana geldiği, bu eserin ise birinci kitap olduğu belirtilmiştir. Kitabın sonunda yer alan “Birinci Kitabın Sonu” ibaresi de bunu teyit etmektedir. Bu durum, diğer iki kitabın ne olduğu sorusunu akla getirmektedir. Biz bu esere ek olabilecek başka eserlere tesadüf etmedik. Bu durum, en başında eserin üç aşamalı tasavvur edildiği ve yalnızca ilkinin telif edilebildiği, diğerlerinin telif edilemediği veya basılamadığı ihtimalini düşündürmektedir.

⁵²¹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 1934-1935 tedris yılında Mehmet İzzet Bey’in *Yeni İçtimaiyat Dersleri* eserinin lise müfredatından kaldırılarak yerin Necmeddin Sadık Bey’in *Sosyoloji* isimli eserinin konulduğunu ve bu eserin *Yeni İçtimaiyat Dersleri* eserinin yerini dolduramayacağı konusundaki endişelerini dile getirmektedir. Ayrıca *Yeni İçtimaiyat Dersleri* eserinin yeniden müfredata konulmasının Türk felsefe ve içtimaiyat mensuplarını sevindireceğini ve bunu bir an evvel yerine getirmenin bir vazife olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *a.g.m.*, 1940, s. 88-89.

⁵²² *Talebe Rehberi 1336-1337*, s. 58.

insanlık tarihinde daima mefkûreye kıymet veren şeyin ne olduğunun, dini mefkûrenin, aile mefkûresinin, milli mefkûrenin kuvvetinin nereden geldiğinin uzun ve sabırlı bir mesai ile aranması gerektiği ileri sürülmektedir. Bu asırda bu buhranların görülmesinin sebebi ise son asır mütefekkirlerinin ilim ile mefkûreyi telif etmeye muvaffak olamaması olarak gösterilmektedir. Dönemin milletlerinin, müspet düşünceden doğruca koyu bir maddiyatçılığa intikal etmeleri sebebiyle tedbirsizce vicdanlarından attıkları mefkûreyi nasıl bulacakları; yitirilen ve bize bu yolu gösterecek rehberin içtimaiyat olduğu belirtilmiştir. Bunun için gerekli olan manevi mefkûre ile ilmi düşüncenin telif edilebilmesinin, içtimaiyat araştırmaları ile mümkün olacağı ortaya konulmaktadır. Burada rehber olarak içtimaiyatın gösterilmesi ile din, mesuliyet ve ahlâk için de mefkûrenin kullanılması dikkat çekmektedir.

Eser, on iki bölümden meydana gelmiştir. İlk fasılda “İçtimaiyatın İlk Mübeşşirleri ve Bânileri”, ikinci fasılda “İçtimaiyatın Mevzuu”, üçüncü fasılda “İçtimaiyat ve Ruhیات”, dördüncü fasılda “İçtimaiyat ve Ruhیات İlimleri”, beşinci fasılda “İçtimai Kadrolar ve Maarif Nazariyesi”, altıncı fasılda “Medeniyetlerin Menşeleri: İbtidai Zihniyet”, yedinci fasılda “İçtimaiyatta Usul”, sekizinci fasılda “Cemiyetlerin Tasnifi”, dokuzuncu fasılda “İçtimai Morfoloji”, onuncu fasılda “Bünye Tebeddülâtının Müesseselere Tesiri”, on birinci fasılda “Ahlâk Meselesi ve İçtimaiyat”, on ikinci fasılda “İçtimai Ahlâk Tatbikatı: İntihar” başlıkları yer almaktadır.

İçtimaiyat meselelerinin teferruatlı bir biçimde ele alındığı eserde, son iki bölüm Ahlâk alanı ile doğrudan irtibatlıdır. “On Birinci Fasil: Ahlâk Meselesi ve İçtimaiyat” başlığı içerisinde “Ahlâk, en eski zamanlardan beri felsefenin merkez noktasını teşkil eder. Ahlâk tesisi hakkındaki teşebbüsler birbirine zıt birçok meslekler ortaya çıkarmıştır. – Ahlâk bir ilmin mevzuunu teşkil edebilir mi? – Nazariyat sahasında birbiriyle mücadele eden ahlâk nazariyeleri aynı ameli neticelere vasıl olur. – Ameli ahlâk nazari ahlâka takaddüm eder: bunu teyid eden hadiseler. – Nazari ahlâk yanlış bir mevzua ya istinad eder. – Âlemşümul bir insan enmuzeci olmadığı gibi, her zaman ve mekâna kabil tatbiki ahlâk düsturları da yoktur. – Her içtimai zümrenin ahlâkî bir mefkûresi vardır. – Muayyen bir cemiyetin muayyen bir devirdeki ahlâkî amelleri, maşeri ahlâk mefkûresinin akisleridir. Örfler ilmi bu kaideleri tetkik eder. – Ahlâk kaidelerini diğer hadiselerden tefrik eden sıfat-ı mümeyyize “mecburî” ve “şayan-ı arzu” olmalarıdır. – İnsanlardaki

ahlâkiyyetin menbaı cemiyettir. – Ahlâki kaidelerin kudsiyeti, maşeri vicdanı ifade etmelerinden ileri geliyor. – Cemiyet nedir? – Örfler ilminden ameli sahada istifade edilebilir mi? – ilim ve sanat.”

“On İkinci Fasl: İçtimai Ahlâk ve Tatbikatı: İntihar” başlığı altında “Örf ilmi, ahlâk sanatı. – İntiharın tarifi. – İntihar ruhiyat mütehassıslarını değil, içtimaiyatçıları alakadar eder. - Her memleketin senevî intihar miktarı daima aynıdır. – İntiharın gayrı içtimai sebeplerle izahı: cinnet, örf, veraset, coğrafî şerâit, taklit. – İntiharın sebepleri içtimaidir. – İntiharların envarı. – Hodgâm intihar ve izahı. – Din ve intihar: Katoliklerde ve Protestanlarda intihar farkları. – İzdivacın bahşettiği intihar muafiyeti ve esbabı. – Siyasi cemiyetin intihar üzerindeki tesirleri. – İntihar, mefkûresizlik. – Diğerkâm intihar: iptidai cemiyetlerde ve ordularda intiharın mahiyeti ve esbabı. – Siyasi ve iktisadi, mali, sinai, ailevi buhranlardan husule gelen bir nev’ intihar. – İktisadi buhranlar esnasında intihar neden çoğalır? – Bunun sebebi fakr u sefalet değildir. – Buhranın mahiyeti, - İntiharın çoğalmasına sebep, ferdin cemiyetle alakasını kesmesidir. – Ahlâk buhranı. – Bunun izale çaresi meslek zümrelerinin takviyesidir.”

1926-1927 tedris yılında Necmettin Sadık Bey’in birinci devre İçtimaiyat ve Ahlâk derslerinde hangi konuları okuttuğuna ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır.⁵²³ Ancak bu eser 1927 yılında yayımlanmış olup Darülfünun talebesine okutulduğu belirtildiğinden İçtimaiyat ve Ahlâk ders kitabı olduğu görülmektedir.⁵²⁴

⁵²³ Bkz. *Talebe Rehberi 1336-1337*, s. 58.

⁵²⁴ Necmeddin Sadık Bey’in Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası’nda yayımlanmış içtimaiyat ile ilgili makaleleri bulunmaktadır. Bu makaleler Necmettin Sadık Bey’in daha önceden tedris ettiği İçtimaiyat derslerine ait olabileceği gibi Ahlâk dersleri ile yakınlığı olmadığından değerlendirmeye alınmamışlardır. Bu makaleler için bkz. Emile Durkheim, “Sosyalizm Nedir? I”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Mütercimi: Necmeddin Sadık [Sadak], C. 4, S. 3, Matbaa-i Amire, İstanbul, Temmuz-Teshrinievvel 1341 [1926]; Emile Durkheim, “İçtimaiyatta ve Ulûm-ı İçtimaiyede Usul”, Mütercimi: Necmeddin Sadık [Sadak], *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene 1, S. 3, Matbaa-i Amire, İstanbul, Temmuz 1332 [1916], s. 323-340; Emile Durkheim, “Kıymet Hükümleri Şe’niyet Hükümleri”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Mütercimi: Necmeddin Sadık [Sadak], Sene 1, S. 4, Matbaa-i Amire, İstanbul, Eylül 1332 [1916], s. 423-438.

6.3.2. Umumi Ahlâk, Mesleki Ahlâk

Necmeddin Sadık Bey'in kaleme aldığı ve herhangi bir bölümlendirmenin yapılmadığı bu makale ahlâk ve meslek ahlâkını konu edinmektedir.⁵²⁵

Makalede ahlâk buhranı meselesi üzerinde durulduğu, içtimaiyat temelli bir ahlâk anlayışının kabul edildiği görülmekle beraber ferdin mensup olduğu zümrelerden biri olarak meslek bahsi ele alınmaktadır. Genel olarak ferdin, cemiyet içerisinde bir makinenin uzvu haline geleceği, işlerin taksim edilmesiyle hukukun ve ahlâkın genel ilkelerinin de korunmasıyla birlikte vazife dâhilinde başka bir şekil kazanacağı belirtilmektedir. Makalede ferdin mensubu olduğu cemiyetler içerisinde özel olarak bir meslek etrafında bir araya gelen kimselerde, umumi vicdan yanında bir de mesleki zümre etrafından bir araya gelmelerinden ötürü hususi bir vicdanın teşekkül ederek umumi ahlâk içerisinde hususi bir ahlâk meydana getirdiği ifade edilmektedir. Buna göre ferdin sahip olduğu meslek, onu bünyesinde eritmektedir.

Bazı mesleklerde ahlâksızlık olan bir durumun başka bir meslekte ahlâklı bir davranış olabileceği kabul edilerek ahlâkî zemini mesleğin belirlediği vurgulanmak istenmiştir, ilk başta bahsedilen ahlâk buhranının çözümünün, meslek gruplarının teşekkül etmesinde olduğu ortaya konulmuştur. Çünkü bir mesleğe mensup olan ferdin o meslek ahlâk sınırlarına dikkat edeceği vurgulanmaktadır. Bu yüzden bir meslek grubuna dâhil olamayan kimseye umumi ahlâk kaidelerinin de tesir etmeyeceği savunulmuştur.

Bu makalenin Ahlâk derslerine konu olduğuna dair bir işaret ve intiba olmamasına rağmen burada değerlendirilmeye alınmasının sebebi bir ahlâkî bir yaklaşım serdetmesidir. Makalenin 1917 yılında yazılmış olması Necmeddin Sadık Bey'in 1926-1927 tedris yılında okuttuğu İçtimaiyat ve Ahlâk derslerinden uzun bir süre önce Ahlâk alanı ile de ilgilendiğini göstermektedir. Dersin O'na verilmesinde bu ilgileri etkili olmuş olabilir.

⁵²⁵ Necmeddin Sadık, "Umumi Ahlâk, Meslekî Ahlâk", *Yeni Mecmua*, Sene 1, S. 25, Hilal Matbaası, 27 Kanun-i Evvel 1917, s. 496-498. Mehmet İzzet Bey'in bu eserin olumlu ve olumsuz taraflarını dile getirdiği bir değerlendirme yazısı da bulunmaktadır. Bkz. Mehmet İzzet, "İçtimaiyat, Müellifleri: Maks Bonnafous ve Necmeddin Sadık", *Hayat*, C. 1, S. 50, Ankara, 1 Teşrinisani 1927, s. 479.

6.3.3. Ahlâk Telakkisi

Sebilürreşad dergisinde yayımlanmış bu kısa makalenin, *Akşam* gazetesinden alıntılandığı⁵²⁶ belirtilmektedir.⁵²⁷ Makale genel olarak gündelik hayatın ahlâk pratiklerini eleştirmekte ve çözümler sunmaktadır.

Makalede, ahlâk telakkisinin ve ahlâk kelimesinin anlamının hızla değiştiği, birçok alanda ahlâkın iflasa doğru gittiği belirtilmektedir. Boşluğa düşen bu ahlâk ve namus telakkisinin “terakki, medeniyet, muasırlaşmak” mefhumlarından çıkartılan sonuçlarla birleştirilmesi sonucu, aile ve kadın ahlâkında bir düşüş yaşandığı belirtilmektedir. Gençlerin de gündelik yaşamlarında tesirlerinin görüldüğü bu ahlâkî düşüşün, yeni ve ahlâklı bir hayatın etkileri ile yani gerek şiddetli cezalar, gerek genel kabullerin şiddetle reddi, aile ve mektep terbiyesi, basın telkinleri ile giderilmesi gerektiği belirtilmektedir.

Bu makalenin ahlâk derslerinde okutulduğuna veya konu edildiğine ilişkin bir bilgi bulunmasa yoktur. 1918 yılında yayımlanmış bu makale bir önceki metin gibi Necmeddin Sadık Bey’in 1926-1927 tedris yılında okuttuğu İctimaiyat ve Ahlâk derslerinden yıllar önce Ahlâk alanı ile ilgilendiğini göstermektedir.

6.3.4. Yeni Ahlâk

Ahlâksızlıkların çoğaldığına dair basında yer alan haberlerin ahlâk seviyesine ilişkin kesin veriler ortaya koyamayacağının belirtilmesiyle başlayan makale⁵²⁸ genel olarak yeni bir ahlâk anlayışının oluşumu meselesi üzerinde durmaktadır. Ahlâk seviyesinin belirlenmesinde cemiyette yer alan ahlâksızlık ve cürümlerden ziyade o cemiyet mensuplarının bunlara olan yaklaşımının belirleyici olması gerektiği belirtilmektedir. Bunların yanında ahlâk telakkilerinde büyük bir değişim yaşandığı ileri sürülmektedir. Bütün dünyadaki cemiyetleri idare eden “kıymet”lerin değişmesi

⁵²⁶ Yazı, “*Akşam Gazetesi*’nden:” ifadesiyle başlamaktadır. Hangi tarihli gazeteden alındığı belirtilmediğinden ulaşılamadı.

⁵²⁷ Necmeddin Sadık, “Ahlâk Telâkkisi”, *Sebilürreşad*, 31 Teşrinievvel 1334 [1918], C. XV, S. 376, İstanbul, s. 231-232.

⁵²⁸ Necmeddin Sadık [Sadak], “Yeni Ahlâk”, *Hayat*, C. 1, S. 12, Ankara, 17 Şubat 1927, s. 221.

neticesinde ahlâkî kıymetlerin de değişmesinin normal görülmesi ve bu durumun bir intikal devresi olduğunun kabul edilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Makalede ahlâkî düstur ve amellerin şimdiye kadar kuvvetlerini dini hissiyattan aldığı, dini itikatların sarsılması üzerine ahlâk hislerinin de mesnetsiz kaldığı teşhis edilmektedir. Geriye dönüş mümkün olmadığından bu mesnedin yerini alacak başka bir kaynağa ihtiyaç olduğu belirtilerek bu yeni ahlâk kaynağının artık “aklî” olacağı ifade edilmektedir. Bu noktada laik ahlâkın akla dayanan ahlâk olduğu ve yeni yetişen nesle mekteplerde bunun öğretilmesi gerektiği tavsiye edilmektedir. Aklî ahlâkın ahlâk nazariyeleri ile karıştırılmaması gerektiği çünkü hayattan kopuk bir ahlâk felsefesi yerine müşahhas bir “ahlâk ilmi” ikame edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Bunun da içtimaiyatın yardımı ile örf tetkikatına dayanan “ahlâk ilmi”nin; milletin müessese ve umumi vicdanın müeyyidelerinden fiiliyatta mevcut olan ahlâk kaidelerini, ahlâkî fikir ve milletin hayır ve şer dediği kıymet hükümlerini bulmak suretiyle ikame edileceği ileri sürülmektedir. Mekteplerde ahlâk tedrisatına bu istikamet verilmesi gerektiği tavsiyesi ile makale sona ermektedir.

Bu makalenin, İçtimaiyat ve Ahlâk derslerinde okutulduğuna dair bir karine olmamakla beraber yayımlanma yılı ile Necmeddin Sadık Bey’in İçtimaiyat ve Ahlâk derslerini tedris yılının aynı olması makalenin söz konusu derslere konu olabileceğini düşündürmektedir. Bu makalenin, Necmeddin Sadık Bey’in sonraki başlıkta bahsedeceğimiz “Laik Ahlâk Laik Terbiye” isimli Emile Durkheim’den tercüme ettiği makale ile fikri uyumu dikkat çekmekte ve Necmeddin Sadık Bey’in ahlâk anlayışı konusunda takip ettiği ilmi çizgiyi de ortaya koymaktadır.⁵²⁹

⁵²⁹ Bu makalelerinden başka *Akşam* gazetesinde yayımlanmış üç yazısı daha bulunmaktadır ki bu yazılar birer köşe yazısı olduklarından değerlendirilmeye alınmamıştır. Necmeddin Sadık, “Ahlâk Mücadelesi” *Akşam* gazetesi, 30 Eylül 1924; Necmeddin Sadık, “Ahlâk Mücadelesi”, *Akşam* gazetesi, 7 Ocak 1928; Necmeddin Sadık, “Siyasette Ahlâk”, *Akşam* gazetesi, 1 Şubat 1947. Bundan başka eserlerinin tam listesi için bkz. Ayşegül Şentürk, *a.g.t.*, s. 157-209.

6.3.5. Laik Ahlâk Laik Terbiye

Necmeddin Sadık Bey, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanan bu makalenin⁵³⁰ Durkheim'in "Ahlâkî Terbiye"⁵³¹ adlı eserinin ilk iki faslının tercümesi olduğunu belirtmektedir.

Pedagojinin ne olup ne olmadığının ortaya konulması ile başlayan makalede ahlâk eğitimini önemli bir sorun olduğu ifade edilmekte ve bu sorunun çözümüne odaklanılmaktadır. Makalede, ders konusu olarak ahlâk eğitiminin seçilme sebebinin pedagojik öneminin yanında içinde bulunulan zaman dilimi açısından arz ettiği ehemmiyet olduğu ifade edilmektedir. Ahlâk, bunalımın en derin yaşandığı ve sarsıntının en derinden hissedildiği alan olarak görülmektedir.

Makalede, okullarda çocuklara tamamıyla laik bir ahlâk eğitimi vermeye karar verildiği başka bir deyişle semavi dinlerin dayandığı ilkeleri nefyeden ve sadece akıl aracılığıyla doğrulanabilen; duygu, düşünce ve uygulamaları mesnet edinen tümüyle akılcı bir eğitim sürecine geçildiği belirtilmektedir. Bundan hareketle de makalede ahlâk eğitiminin çocuklara nasıl verileceği sorusu üzerinde durulmaktadır.

Her şeyden önce rasyonel bir ahlâk eğitiminin mümkün olduğu önermesinden hareket edildiği dikkat çekmektedir. Bunun hem mantıksal hem de tarihsel süreç bakımından bir gereklilik olduğu kabul edilmektedir. İbtidai yani ilkel toplumlarda dine dayalı bir ahlâk anlayışının olduğu ve din ile ahlâkın ayrılmaz bir bütünlük halini aldığı ancak tarihsel süreç bakımından artık ahlâkın dinle bağlarının kopartılması gerektiği ileri sürülmektedir. İnanan ilkel insanlar için Tanrının ahlâk ilkelerini uygulamada bir bekçi görünümünde olduğu teşhis edilmektedir. Dönemsel bakımdan geline noktanın, din ile ahlâkı birbirinden ayırmayı gerektirdiği ve bu ahlâkın dinin kavramlarından ayıklanması gibi yüzeysel bir ameliyeden daha derinlikli bir çabaya ihtiyaç gösterdiği ifade edilmektedir. Din ve ahlâk ayrışmasının, dinin yerinin doldurulması gereken bir boşluk meydana getirdiği ve din ile ahlâkın akla dayalı ortaklıklarının keşfedilmesi zorunluluğu dile getirilmektedir. Makalede ahlâkın aşkınlık duygusunun muhafaza edilmesi

⁵³⁰ Necmeddin Sadık, "Laik Ahlâk, Laik Terbiye", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Evkaf Matbaası, Sene 1, S. 4, İstanbul, Teşrinievvel 1926, s. 248-272.

⁵³¹ Emile Durkheim'in bu eserinin tamamı 1927 yılında Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Bkz. Emile Durkheim, *Ahlâk Terbiyesi*, Mütercimi: Hüseyin Cahit [Yalçın], Devlet Matbaası, I. Baskı, İstanbul, 1927.

uygulanabilirliği açısından mecburi kabul edilmekte, rasyonel ahlâkın temel unsurlarını muhafaza etmenin yanında ahlâkı zenginleştirecek yeni unsurların oluşturulması gerektiği söylenmektedir. Makalede bunu sağlama görevi eğitimciye verilmektedir ve akli esas alan bu anlayış sonucunda ortaya çıkabilecek olumsuzlukları ön görmesi ve engellemesi beklenmektedir. Bu zorlu bir iş olsa da üzerine gidilmeye değer olduğu ifade edilmektedir.

Makalede çocukluk devresi, aileye bağlı olduğu dönem ve dış dünya ile ilgilenmeye başladığı ilkökul dönemi olarak ikiye ayrılmakta; ilkökul döneminin ahlâk eğitimi üzerindeki etkisi önemsenerek bu bağlamdaki ahlâk eğitimi üzerinde durulacağı belirtilmektedir. İlkokul yaşları ve okulda alınan eğitim, rasyonel ahlâk eğitiminin verilmesi ve dini unsurların dışlanması açısından önemli iki unsur olarak tespit edilmektedir.

Ahlâkı rasyonelleştirme çabası ve bunu yaparken ahlâkı zenginleştirme gerekliliği vurgulanmaktadır. Dini ile mezcedilmiş ahlâk burada dışlanması gereken bir alan değil özlerinin dinden ayıklanarak ilkelerinin çıkartılması ve zenginleştirilmesi gereken bir alan olarak ortaya konulmaktadır. Bir çocuğa ahlâk eğitimi vermenin onda ahlâkî erdemlerin zaman içinde ortaya çıkmasını beklemek olmadığı, bilakis zamana yayılmış bir şekilde uygun yöntemlerle genel temayüllerin çocukta oluşup insani ilişkilere uygun şekilde çeşitlilik göstermesini sağlamak olduğu ileri sürülmektedir.

Tüm ahlâkî eylemlerin daha önceden düzenlenmiş kurallar olduğu ve ahlâklı olabilmek için de bu kurallara uygun davranılması gerektiği, ahlâk kurallarını uygulamada bireyler bir miktar karar verme yetkisine sahip olsalar da bunun kısıtlı olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda Kant ahlâk anlayışı ile faydacı ahlâk anlayışı ahlâkı uygulamayı kişinin karar verme yetkisine bırakması bakımından eleştirilmektedir. Törelerin kişilere nasıl davranması gerektiğini söylediği bunların zaman içinde belli koşullarda ortaya çıkmadığı belirtilmektedir. Toplumsal alışkanlıkların da kendilerine uyulmadığı takdirde kural gibi yaptırımları olduğu tespit edilmektedir. Makalede ahlâkın yaptırım ve uygulama zorunluluğunun kurallara bağlanması, uyulması gerekliliği garanti altına alınan bir mekanizma olarak gösterilmektedir. Çünkü kuralların keyfi müdahale kabul etmeyeceği ve uygulama zorunlulukları arz ettiği belirtilmektedir. Ahlâk kuralları çiğnendiğinde yol açacağı kötü sonuçlar bu kurallara uyulmasını zorunlu kılmakta ve

uygulanabilirliği bakımından dayanak olarak gör÷lmektedir. Kurallara sonucu ne olursa olsun menfaatleri için değil h÷rmet edilmesi gerektiği için uyulması gerektiği belirtilmektedir. Tartışılmaz bir otoriteye sahip olması bakımından vazifeden de bahsedilmektedir. Bunlara dayanarak ahlâkın yalnızca bir alışkanlık sistemi olması yanında emirler sistemi olduğu ortaya konulmaktadır. Son olarak davranışları düzenleyen disiplin kavramına yer verilmektedir.

Bu makalenin Ahlâk derslerinde okutulduğuna ilişkin kesin bir işaret bulunmamakla beraber, hem Necmeddin Sadık Bey'in savunduğu ahlâkî anlayışı hem de dönemsel anlayışını ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Ayrıca makalenin yayımlanma yılı ile Necmeddin Sadık Bey'in İçtimaiyat ve Ahlâk derslerini tedris yılının aynı olması bu makalenin derslere konu olmuş olabileceğini düşündürmektedir. *Darülfünun İlahiyat Fak÷ltesi Mecmuası*'nda yayımlanması da anlamlıdır.

7. MAKS BONNAFOUS

7.1. Hayatı

Fransız politika adamı ve eğitimci olarak bilinen Maks Bonnafous, 21 Kasım 1900 tarihinde Fransa Bordeaux’da dünyaya gelmiştir. Lise eğitiminden sonra 1920 yılında Ecole Normale Supérieure’e girmiştir, Levy Bruhl’un öğrencisi olmuştur.⁵³² Bu tahsili sırasında devrimci sosyalist gençler arasına katılmıştır. 1924 yılında Felsefe Bölümü’nden mezun olmuştur. 1926-1929 yılları arasında Galatasaray Lisesi’nde Felsefe ve Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi’nde İhtimaiyat ve Ahlâk dersleri okutmuştur. Bu süreçte muhtelif eserler telif ederek Türk bilim hayatına katkılar sağlamıştır. 1926-1927 yılları arasında Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi’nde İhtimaiyat tatbikatı dersini de Mösyö Bonnafous’un haftada bir saat olmak üzere okuttuğu bilinmektedir.⁵³³ 1927-1928 yılları arasında aynı fakültenin yine aynı şubesinde birince devrede haftada iki saat olmak üzere İhtimaiyat ve Ahlâk derslerini okuttuğu belirtilmektedir.⁵³⁴ 1928-1929 eğitim öğretim yılında aynı fakülte ve şubede ikinci devrede derslerinden olan İhtimaiyat ve Ahlâk dersini haftada bir saat olmak üzere tedris etmiştir.⁵³⁵

Maks Bonnafous, İstanbul’daki görevleri sırasında dönemin önemli problemlerinden olan intihar üzerine detaylı bir inceleme yapmıştır. Bu araştırmaları 1927 yılından itibaren Türkçe ve Fransızca olarak çeşitli dergilerde yayımlanmıştır. Çalışmasında intihar eden büyük çoğunluğun Müslüman Türkler olduğunu tespit etmiş ve nedenini Durkheim’in sosyoloji anlayışı çizgisinde ortaya koyarak çözüm önerileri sunmuştur.⁵³⁶

⁵³² Dirk Käsler, *Sociological Adventures*, New Jersey, 1991, s. 115.

⁵³³ *Talebe Rehberi 1926-1927*, s. 150.

⁵³⁴ *Talebe Rehberi 1927-1928*, s. 110-112.

⁵³⁵ *Talebe Rehberi 1928-1929*, s. 164.

⁵³⁶ Maks Bonnafous’un bu çalışmaları konusunda yazılmış detaylı bir makale bulunmaktadır. Bkz. Nazan Maksudyan, “Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın İntiharları Islah, İnkâr ve Iskât”, *Toplumsal Tarih*, S. 188, Ağustos 2009, s. 60-66.

1930 yılında Politik Sosyoloji Konferans Uzmanı unvanıyla Bordeaux Üniversitesi'ne geri dönmüştür.⁵³⁷ 1933 yılında Fransız Sosyalist Partisi'ne üye olmuştur. 1934 yılında Fransız Hükümeti Çalışma Bakanlığı'na Genel Sekreter göreviyle atanmıştır. 1940-1942 yılları arasında bazı yerlerde kısa süreli kaymakamlık görevlerinde bulunmuştur.

1942 yılında Petain Hükümeti'nde Çalışma ve İkmal Bakanlığı görevine getirilmiştir. 1944 yılında Müttefiklerin harbi kazanacağına inanarak istifa etmiştir. II. Dünya Savaşı sonunda Petain hükümetinde görev almış diğer bakanlar gibi vatan haini ilan edilmiştir. Fakat kısa bir süre sonra harp esnasında Fransız direnişçilere yardım ettiği ortaya çıktığında bu suçlamadan kurtulmuştur. 1948 yılında siyasal hayatına son vererek Nice'ye yerleşmiştir. 1961 yılında sinema artisti Gaby Morlay ile ikinci evliliğini yapmıştır. Maks Bonnafous 16 Ekim 1975 tarihinde Nice'de ölmüştür.⁵³⁸

7.2. Maks Bonnafous ve Ahlâk Dersleri

Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nde 1926-1927 tedris yılında İhtimayyat ve Ahlâk dersleri kapsamında ihtisas derslerini İhtimayyat Tatbikatı derslerini Maks Bonnafous'un okuttuğu⁵³⁹, 1927-1928 eğitim-öğretim yılında birinci devre İhtimayyat ve Ahlâk derslerini tedris ettiği görülmektedir⁵⁴⁰. Bir yıl sonra 1928-1929 tedris yılında ikinci devre İhtimayyat ve Ahlâk derslerinde "Rönesas'tan itibaren ahlâk felsefesi"⁵⁴¹ konusunu Maks Bonnafous'un okuttuğuna işaret edilmektedir⁵⁴².

⁵³⁷ Bu üniversitede 1934 yılının yazında Sosyoloji dersleri okutmuştur. Bkz. Dirk Käsler, *a.g.e.*, s. 144..

⁵³⁸ Max Bonnafous hakkında bilgi için bkz. Oktay Aras, *Galatasaray Liseli Yazarlar ve Kitaplar*, Soylu Matbaa Yayın ve Kirtasiye, C. 4, 2013, s. 1292. Bundan başka bir internet sitesinde Max Bonnafous hakkında "voir l'article "Bonnafous Max", d'Anne-Martine FABRE, in: Dictionnaire des ministres de 1789 à 1989. Paris, Perrin, 1990" künyeli kaynaktan alındığı belirtilen Fransızca bilgi bulunmaktadır. Bkz. <http://psychiatrie.histoire.free.fr/psychist/hec/dates.htm> Maks Bonnafous'un çalışmaları şunlardır; *Le Scrutin d'Arrondissement et la Politique* (1926), *İhtimayyat* (1927), *Le Français Pour les Turcs I, II, III, IV* (Fethi İsmail ve Louis Rolland ile-1930), *La Terre de France Attend Ses Paysans: Prisonniers de Guerre: Renseignement et Conseils* (1942), *Deux Discours a la Corporation Paysanne* (1943), *Discours au Conseil National Corporatif Agricole* (1943), *La Collecte Agricole* (1943), *La Creation des Restaurants Communautaire* (1943). Bkz. Oktay Aras, *a.g.e.*, s. 1292.

⁵³⁹ *Talebe Rehberi 1926-1927*, s. 150.

⁵⁴⁰ *Talebe Rehberi 1927-1928*, s. 110-112.

⁵⁴¹ Maks Bonnafous'un tedris ettiği bu konu hakkında bir eserine tesadüf etmedik.

⁵⁴² *Talebe Rehberi 1928-1929*, s. 164.

İçtimaiyat alanı üzerine çalışmaları bulunan Maks Bonnafous'un⁵⁴³ İçtimaiyat ve Ahlâk derslerini okutması 1926 yılından sonra İçtimaiyat ve Ahlâk alanlarının tek bir ders haline getirilmesi ile ilgili olmalıdır.

7.3.Ahlâk İle İlgili Eserleri

7.3.1. İçtimaiyat

Maks Bonnafous'un telif ettiği ve Necmeddin Sadık Bey'in tercüme ettiği bu eser, Necmeddin Sadık Bey'e ayrılan bölümde değerlendirilmiştir. Darülfünun talebesi için yazıldığı ifade edilen bu eserin son bölümü olan "On İkinci Fasil: İctimai Ahlâk ve Tatbikatı: İntihar" başlığına Maks Bonnafous'un 1926-1927 tedris yılında okuttuğu İçtimaiyat Tatbikatı dersinde yer verdiği güçlü bir ihtimaldir. Bu başlık altında ele alınan konular şunlardır: "Örf ilmi, ahlâk sanatı. – İntiharın tarifi. – İntihar ruhiyat mütehassıslarını değil, içtimaiyatçıları alakadar eder. - Her memleketin senevî intihar miktarı daima aynıdır. – İntiharın gayr-ı içtimaî sebeplerle izahı: cinnet, örf, veraset, coğrafi şerâit, taklit. – İntiharın sebepleri içtimaîdir. – İntiharların envaı. – hodgâm intihar ve izahı. – din ve intihar: Katoliklerde ve Protestanlarda intihar farkları. – İzdivacın bahşettiği intihar muafiyeti ve esbabı. – siyasî cemiyetin intihar üzerindeki tesirleri. – İntihar, mefkûresizlik. – Diğerkâm intihar: iptidai cemiyetlerde ve ordularda intiharın mahiyeti ve esbabı. – Siyasî ve iktisadî, malî, sınaî, ailevî buhranlardan husule gelen bir nev' intihar. – İktisadî buhranlar esnasında intihar neden çoğalır? – Bunun sebebi fakr u sefalet değildir. – Buhranın mahiyeti, - İntiharın çoğalmasına sebep, ferdin cemiyetle alakasını kesmesidir. – Ahlâk buhranı. – Bunun izale çaresi meslek zümrelerinin takviyesidir."⁵⁴⁴

⁵⁴³ İçtimaiyat ile ilgili olarak *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda bir makalesi bulunmaktadır: Maks Bonnafous, "Demokrasi ve Maşeri Vicdan", Mütercim: Nebahat Hamid, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 4, S. 5, İstanbul, 1925, s. 325-227. Bundan başka *Felsefe ve İçtimaiyat Mecmuası*'nda Sosyoloji ve beşeri coğrafya konusuna tahsis edilmiş Fransızca bir yazısı bulunmaktadır: Maks Bonnafous, "Sociologie et Geographie Humaine", *Felsefe ve İçtimaiyat Mecmuası*, C. 2, S. 1, İstanbul, 1929, s. 17-26. Maks Bonnafous'un eserlerini Fransızca neşrettiği, Türkçe olanlarının da mütercimler tarafından tercüme edildiği dikkate alındığından kendisinin tercüme yapabilecek düzeyde Türkçe bilmediği anlaşılmaktadır. Bunun yanında derslerini Fransızca mı yoksa Türkçe mi verdiği konusunda bir bilgiye rastlamadık.

⁵⁴⁴ Bkz. Maks Bonnafous, *a.g.e.*, s. 199-215.

7.3.2. İntihar ve Cinnet

Maks Bonnafous, bu makalesinde 1916-1926 yılları arasında İstanbul’da meydana gelen intihar vakalarını ele almaktadır.⁵⁴⁵ Yazar bu vakıaları ilmi bir tetkikat ile ele aldığını ve bu intiharların cinnet ile hemen hemen hiçbir ilgisinin olmadığını ortaya koymaya çalıştığını ifade etmekte, istatistiki veriler ile intiharın ruhsal hastalık ve cinnetle ilişkisinin çok zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak intiharın ferdî bir hadise olmayıp ancak içtimai sebeplerle vuku bulacak bir hadise olduğunu ileri sürmekte ve İstanbul’da yaptığı araştırmanın bu iddiasını teyit ettiğini belirtmektedir.

Bu makalenin değerlendirilme sebebi, Maks Bonnafous’un Darülfünun talebesi için telif ettiği *İçtimaiyat* isimli kitabının son bölümü olan on ikinci bölümünde İntihar konusunun İçtimai Ahlâk Tatbikatı olarak ele alınması ve bu nedenle derslere konu olmuş olabileceği ihtimalidir.

⁵⁴⁵ Maks Bonnafous, “İntihar ve Cinnet”, *Hayat*, S. 20, C. 1, Ankara, 14 Nisan 1927, s. 386. Bu makalede mütercim belirtilmemiştir. Bu sebeple Maks Bonnafous makaleyi Türkçe olarak yayımlamış olabilir. Bu durum Türkçe bildiğine işaret kabul edilebilir.

8. İSMAİL HAKKI BALTACIOĞLU

8.1. Hayatı

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, 28 Şubat 1886 tarihinde İstanbul Cihangir’de doğdu. Babası, tabur imamlığı yapan, hat sanatı ve musiki ile meşgul olan Mucurlu Baltacıoğlu İbrahim Ethem’dir. Annesi ise Seyit kızı Hamdüne hanımdır.

İlköğrenimine Cihangir Sirkeci Mektebi içindeki mahalle mektebinde başlamış; Kabataş’taki Şemsü’l-mekâtib ile Firuzağa’daki Meşrik-i Füyuzât isimli özel okullarda ve Kışlaarkası İlkmektebi’ne devam ederek, Ortaöğrenimini Fevziye Rüşdiyesi’nde 1899 yılında tamamlamıştır. Aynı yıl başladığı Vefâ İdadîsi’nden 1903 yılında mezun olmuştur. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, 1908 yılında Darülfünun-ı Osmanî’nin Ulum-ı Tabiiye bölümünü bitirmiştir. Kimya, Fizik ve Morfoloji derslerine büyük ilgisinin yanında hocası Kadri Efendi’den hüsn-i hat dersleri almıştır.

Baltacıoğlu, memuriyete henüz Darülfünun’da öğrenci iken “Divan-ı Hümayun Defteri Kalemi”nde çırak olarak başlamış; aynı zamanda Darülmuallimât-ı İbtidaiye’de hat hocalığı yapmıştır.

1910 yılında Satı Bey’in tavsiyesi üzerine Maarif Nazırı Emrullah Efendi’nin onayı ile pedagoji ve el sanatları konularında incelemelerde bulunmak üzere Avrupa’ya gönderilmiştir. Altı aylık sürede Fransa, İngiltere ve Belçika’da okul, müze, tiyatro ve parklarda incelemeler yapma imkânı bulmuştur. Bir ara İsviçre ve Almanya’yı da görmüştür. Özellikle Belçika’da Declory’nin kurduğu Hermitaj okulunda yaptığı incelemeden bilhassa faydalanmıştır. 1911 yılında Türkiye’ye dönmüş; Darülmuallimîn’deki görevine devam etmiştir. İsmail Hakkı Bey, Avrupa’da yaptığı incelemelerden edindiği intibaları Satı Bey’le birlikte tatbik etmeye çalışmıştır. Burada verdiği derslerin yanında Darülmuallimîn, Darülmuallimât ve okulun bünyesinde yer alan Ana Muallim Mektebi’nde ve fahri olarak Şemsülmekâtib isimli özel İlkokulda da ders nazırlığı görevlerini deruhte etmiştir. Ayrıca yeni terbiye alanındaki düşüncelerini bu okulda uygulama imkânı elde etmiştir. Elisheri ve pedagoji alanlarında konferanslar

vermeye başlamıştır. Darülmuallemîn'deki faaliyetlerinden kaynaklanan şikâyetler üzerine 1913 yılında Darülfünun Terbiye müderrisliğine atanmış; buna rağmen 1916 yılına kadar Darülmuallemîn'deki faaliyetlerini sürdürmüştür. Darülfünun'da Süleymanpaşazâde Sami Bey'le İnas Darülfünun'unun ilk adımlarını atmıştır. 1917 yılında Darüşşafaka'da Terbiye ve Darülfünun'da Fenn-i Terbiye ve Ziya Gökalp'in tavsiyesi üzerine İlm-i Terbiye, İçtimaiyat derslerini okutmuş; 1917'den sonra Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Umumi Müdürlüğü; 1919 yılında Tedrisât-ı Âliye Umum Müdürlüğüne getirilmiştir. Daha sonra Maarif Nezareti Teftiş Heyeti Umum Müdürü olmuştur.

Çeşitli olumsuz etkilerle dilediği gibi çalışma imkanı bulamayınca 1920 yılında Darülfünun dışındaki meşguliyetlerini bırakan Baltacıoğlu, 1921 ve 1924 yılları arasında Edebiyat Fakültesi Dekanlık görevini deruhte etmiş, bu sırada 1923 yılında Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nde Resim ve Usul-i Tedris Muallimi olmuştur. 1924 yılında Darülfünun Rektörlüğü'ne seçilmiştir. Aynı yıl İlahiyat Fakültesi'nde İçtimai ve Dinî Ruhیات Müderrisliği yapmıştır. 1926 yılında Sanayi-i Nefise Akademisi'nde Resim ve Usul-i Tedris Muallimliği de yapmıştır. 1927 yılında rektörlük vazifesinden istifa etmiştir. 1929'da Gazi Terbiye Enstitüsü müdürlüğüne vekâlet etmiş, ancak hazırladığı “Teşkilat Reformu Layihası” kabul edilmeyince ertesi yıl bu görevi bırakmıştır. 1930 yılında Edebiyat Fakültesi İçtimaiyat müderrisliği; 1931 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi Terbiye, İçtimaiyat ve Ahlâk müderrisliği; 1929-1930 yılında Gazi Muallim Mektebi Müdürlüğü; 1930-1931 eğitim öğretim yılında Edebiyat Fakültesi, İçtimaiyat dersi profesörlüğü görevlerini yerine getirmiştir.

1933 Ağustos ayında, Üniversite reformuyla Prof. İsmail Hakkı Baltacıoğlu kadro dışı bırakılmıştır. Kendisinin oldukça etkilendiği bu olay⁵⁴⁶ sonrasında öğreticilik ve eğiticilik görevini sürdürebilmek için Türk milletini kalkındıracak yeni adamlar yetiştirmek gayesiyle 1 Ocak 1934 tarihinde Yeni Adam isimli haftalık bir dergi çıkarmaya başlamıştır.

⁵⁴⁶ Niyazi Berkes, hocalarından biri olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Darülfünun reformunda açığa alınma sebebini anlayamadığını ifade eder. Bu süreçten sonra Baltacıoğlu'nun *Yeni Adam*'ı çıkarmaya başladığında kendisiyle yazıhanesinde görüştüğü, daha sonra da Bağlarbaşı'ndaki kökünde ziyaret ettiğini, gururlu ve kendini beğenmiş halinin değişip alçak gönüllü biri haline gelmiş olduğunu görmesinin kendisini üzerek içinde Baltacıoğlu'na karşı bir sempati meydana getirdiğini belirtmektedir. Bkz. Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 105-106.

On yıl süre ile bir yandan dergi çıkarmış bir yandan bahçıvanlık yapmış ayrıca ilmi çalışmalarına da devam etmiştir. 1941 yılında Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanı olduğu dönemde eski kadrosu ile Ankara'da açılmış olan Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde Pedagoji Kürsüsü'ne öğretim üyesi olarak atanmıştır. Bu görevi sırasında Kırşehir ve Afyon'dan milletvekili seçilmiştir. 1950'ye kadar süren yasama görevinden sonra emekliye ayrılmış, 1956 yılında başlayarak kısa süre çıkmaya devam eden *Din Yolu Dergisi*'ni de çıkarmıştır. Ayrıca Türk Dil Kurum'unun çalışmalarına araştırma ve değerlendirmeleriyle 23 yıl katkı sağlamıştır.

Baltacıoğlu hayatı boyunca hattatlık, resim, dekorasyon, mimarlık incelemeleri, bahçıvanlık ve çeşitli el sanatlarıyla hem bizzat meşgul olmuş, hem de bu alanlarda ilmi araştırmalar yapmıştır. Velûd bir yazar olan da İsmail Hakkı Baltacıoğlu 1 Nisan 1978 yılında ölmüştür.⁵⁴⁷

8.2. İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Ahlâk Dersleri

İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun 1929-1930 tedris yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Zümresi birinci devre İhtimaiyat ve Ahlâk derslerini vekâleten okuttuğu bilinmektedir.⁵⁴⁸ Bu dersleri asli olarak kimin okuttuğu ile derslerde okutulan konular hakkında bilgi bulunmamaktadır. 1931-1932/1932-1933 eğitim-öğretim yılında aynı şubede devre ayrımı yapılmaksızın İhtimaiyat ve Ahlâk derslerini okutan kişinin de İsmail

⁵⁴⁷ Mehmet Faruk Bayraktar, "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu", *DİA*, İstanbul, 1992, C. 5, s. 36-38 ; Fethi Ülkü, "Büyük Düşünür Baltacıoğlu", *Yeni Adam*, Sayı: 931, Mart 1979, s. 10-11; "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu", *Türk Ansiklopedisi*, C. 5, s. 185; İhsan Işık, *Yazarlar Sözlüğü*, Risale Yayınları, İstanbul, 1998, s. 106; Necmettin Tozlu, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1989, s. 1-25; Sabri Kolçak, *İ. H. Baltacıoğlu Eğitimin Felsefesini Yapan Pedagog*, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir, 1968, s. 35-67; Serdar Ongurlar, *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Tiyatro Görüşleri*, Devlet Tiyatroları İç Eğitim Dizisi No: A-12, Ankara, 1985, s. 4-7; Hamit Er, *a.g.e.*, s. 160-162; Kemal Aytaç, "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Hayatı ve Faaliyetleri", *D. T. C. F. Araştırma Dergisi*, C. 11, 1979, s. 165-190; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1979, s. 443-450. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun hayatını ele alan bu eserlerden önce kendi hayatını yine kendi çıkardığı dergi olan *Yeni Adam*'da "Hayatım" başlığı altında belli aralıklarla neşretmiştir: İ. Hakkı Baltacıoğlu, "Hayatım", *Yeni Adam*, S. 142, 1938, s. 15; S. 216, 1939, s. 18; S. 222, 1939, s. 18; S. 224, 1939, s. 18; S. 225, 1939, s. 18; S. 235, 1939, s. 18; S. 238, 1939, s. 18; S. 239, 1939, s. 18; S. 249, 1939, s. 18; S. 255, 1939, s. 18; S. 262, 1940, s. 18; S. 279, 1940, s. 18; S. 280, 1940, s. 18; S. 286, 1940, s. 18; S. 292, 1940, s. 14; S. 303, 1940, s. 14; S. 311, 1940, s. 14; S. 319, 1940, s. 14; S. 321, 1940, s. 14; S. 357, 1940, s. 14. Bunun yanında *YeniAdam*'ın İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu için özel sayısı vardır; Sayı 921, Mayıs 1978. Bu yazıları daha sonra Ali Y. Baltacıoğlu tarafından yayıma hazırlanarak kitaplaştırılmıştır. Bkz. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, yay. haz. Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul, 1998.

⁵⁴⁸ *Talebe Rehberi 1929-1930*, s. 210-211.

Hakkı Bey olduğu belirtilmiştir. Bu tedris yıllarında okutulan konuların; “içtimaiyatta usul, içtimaiyatın mevzuu, içtimaiyatın ruhiyattan ve diğer içtimai spekülasyonlardan ayrılması, içtimaî vakaların tetkiki. İçtimaî enmuzeceğin tesisi, içtimaî müesseselerin (aile, mülk, devlet) tetkiki, iktisadî, siyasî, bediî, lisanî, terbiyevî ve bünyevî içtimaiyatın mevzuu, umumî içtimaiyatın mevzuu. Hususî içtimaiyat. Bünyevî içtimaiyat. Ahlâkî ve hukukî içtimaiyat.” olduğu belirtilmektedir.⁵⁴⁹

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, çeşitli alanlarda Darülfünun hocalığı yaptığı ve bu dersleri İçtimaiyat alanı ile de birleştirdiği çalışmalarında görülmektedir. Bu durumda İçtimaiyat alanına dair çalışmaları İçtimaiyat ve Ahlâk derslerini okutma görevinin kendisine verilmesinin bir sebebi olarak görülebilir. Ayrıca Niyazi Berkes, hocası İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun Durkheim’i en iyi bilen kişi olduğu izlenimi verdiğini fırsat buldukça da Ziya Gökalp’in monopolisini yıkmaya çalıştığını ifade etmektedir.⁵⁵⁰ Bu ifadeler de İsmail Hakkı Bey’in Durkheim takipçisi olması bakımından İçtimaiyat ve Ahlâk ile yakından ilgilendiğini göstermektedir. Bu durum da kendisinin İçtimaiyat ve Ahlâk derslerini tedris etme görevini üstlenmesini teyit eder niteliktedir.

8.3.Ahlâk İle İlgili Eserleri

8.3.1. Ahlâksızlık

İsmail Hakkı Bey’in 1334/1918 senesinde yayımladığı bu eser⁵⁵¹ on dört bölümden müteşekkildir. Bu bölümler sırasıyla, “Vicdansızlık Devri”, “Ahlâk Mücâhedeleri”, “Mücahitlerin Eseri”, “Ahlâk ve Siyaset”, “Din İnhilâlinin Tesiri”, “Aile İnhilâlinin Tesiri”, “Eski Teşkilatımızın Bozulması”, “İktisadi Mahkûmiyet”, “Ahlâk ve

⁵⁴⁹ *Talebe Rehberi 1931-1932/1932-1933*, s. 160. Bundan başka aynı tedris yıllarında İçtimaiyat Tatbikatı dersini okutan da Müderris İsmail Hakkı Bey’dir. Bkz. *Talebe Rehberi 1931-1932/1932-1933*, s. 167. İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun pek çok alana ilişkin çok sayıda yayını mevcuttur. Bu eser ve makaleleri arasında Darülfünun’da okuttuğu belirtilen bu konular ile bire bir aynı içeriğe sahip bir eserine tesadüf etmedik. İsmail Hakkı Bey’in Darülfünun’da okuttuğu belirtilen bu konular; Maks Bonnafous’un telif, Necmeddin Sadık Bey’in tercüme ettiği *İçtimaiyat* adlı eserin konuları ile mukayese edildiğinde konu sıralaması aynı olmasa dahi bir uyumluluk ve yakınlık göze çarpmaktadır. O sebeple İsmail Hakkı Bey’in tedris ettiği İçtimaiyat ve Ahlâk derslerinde, Darülfünun talebesi için telif edilmiş *İçtimaiyat* adlı söz konusu eseri okutmaya devam ettiği ihtimal dâhilinde değerlendirilebilir.

⁵⁵⁰ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁵¹ İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], *Ahlâksızlık*, Tefeyyüz Matbaası, İstanbul, 1334 [1918], 52 s.

Hükümet”, “Ahlâk ve Meslek”, “Ahlâk ve Telkin”, “Ahlâk ve Terbiye”, “Ahlâk ve İnzibat”, “Ahlâk ve Tedris” başlıklarını taşımaktadır.

Eserin ilk bölümünde yardımlaşmanın ortadan kalkması, mabed ve mezarlara gerekli özenin gösterilmemesi ve her türlü ahlâkî suçun işlenmesi gibi ahlâkın pratik anlamda bozulduğunu gösteren tasvirlerle yer verilerek devrin en öne çıkan sıfatının vicdansızlık olduğu belirtilmiştir. “Ahlâk Mücâhedeleri” bölümünde ahlâkî çözümlenin sonucu oluşan ahlâk buhranını bertaraf etmek için bazı ahlâk gruplarının olduğu belirtilmektedir. Tabiatçılar, fikirciler, içtimaîciler ve muhafazakârlar olarak dört grupta ele alınmakta ve ahlâkın menşeinin amel, ameli yaratanın hayat ve hayatın daima cemiyet olduğu ortaya konularak ahlâkın cemiyette yaşamak zaruretinden neşet ettiği ifade edilmektedir. Esere göre fertçiler cemiyeti inkâr etmekle İçtimaîciler de ferdi inkâr etmekle aynı ifratçılığa düşmektedir. Muhafazakârlar da eski ahlâkın peşine düşerek ölmüşü canlandırmaya çalışmaktadırlar. Oysa ahlâkın da tekâmüle ihtiyacı vardır.

Dinin çözülmesi konusunda, dinin çok güçlü bir ahlâkî mefkûre olduğu dini hayatın ahlâkî hayatı doğrudan etkilediği, din ve ahlâkın birbirlerinin değişik formları olduğu ifade edilmektedir. Cemiyet müesseselere bölündükten sonra dinin bu müesseseler üzerinde etkisinin kalmadığı belirtilerek ahlâkı kuvvetlendirmek için ne yapılması gerektiği sorusu sorulmaktadır. Din ahlâkı etkileyen bir müessese olduğundan dinin zayıflaması ile ahlâkın da zayıflayacağı belirtilmektedir. Buna dayanarak da ahlâkî buhran ile dini buhranın birleşik ve aynı menşee sahip oldukları; bu menşein de “cemiyet hayatının değişmesi” olarak ifade edilebileceği söylenmektedir.

Aile hayatının bozulması da ahlâkî mefkûrenin zayıflaması ile ilişkilendirilmektedir. Aile ahlâkının bozulması dâhilî sebeplere değil; meslekî ve iktisadî gibi harici sebeplere bağlanmaktadır. Fertlerin aile etrafından çok meslek denilen içtimaî muhitte toplanmasının aile hayatını zayıflattığı teşhis edilmektedir. Bununla beraber meslek hayatının içtimai yaşamın büyük bir bölümünü dolduracağı lâkin ailenin de eski vazifesini tamamıyla kaybetmeyeceği ifade edilmektedir. Mesleklerin iktisadî muhitler olup henüz ahlâkileşmediği, ailenin iktisadîleşmesinin ahlâka zarar verdiği dile getirilmektedir. Maddi hayata atılmanın fertleri manevi bir bozulmaya sürükleyeceği, bunun çözümünün ise bu meslekleri hem kendi içinde hem de meslekler arası büyük bir aile haline getirmekte ve aradaki tesanüdü güçlendirmekte olduğu ileri sürülmektedir.

Eski teşkilatların bozulması ile ilgili olarak, önceden fertler arasındaki bağları güçlendirecek sebiller, konaklar, ocaklar, tekkeler, medreseler gibi dinî ve millî müesseselerin olduğu ve ıslah edilemeyen bu müesseselerin Avrupa taklitçiliği ile bozularak bu millî mirasın içtimaî gayeleri anlaşılamayarak vakıfların iktisadî çıkarlara kurban edildiği dile getirmektedir. Bu eski teşkilatların millî hayatın tabiatına ve ananelerine uygun olduğu ve bu eski tesianüdün kaybolmasının düşünlerin helaki ile sonuçlandığı belirtilmektedir. Müellif, burada eski kurumların iadesinin gerekliliğini dile getirmediğini ancak bu teşkilatların millî tesianüdümüz için ilk taslak olmaları bakımından kıymetli görülmeleri gerektiğini ileri sürmektedir.

İktisadî mahkumiyet konusunda, Batıdaki sanayileşme sonrasında Doğu'nun geri kalmışlığı ve güçsüzlüğünden; Batı'nın elindeki kapitülasyonların sonucu olarak milletçe iktisadî esarete maruz kalmamızdan söz edilmektedir. Batı'ya karşılık verecek fen ve gücün olmadığı bu ortamda iktisadî çıkarlarla milleti ezen bir topluluğun oluşması, güçlülerin kazanması, zayıfların ezilmesi sonucunda “hak, vazife, mesuliyet ve fedakârlık” gibi ahlâkın temelinde duran kavramların sarsıldığı ve ahlâksızlığın arttığı teşhis edilmektedir. İktisadî hayatın âdil olmamasının ahlâkın bozulmasına sebebiyet verdiği ortaya konulmaktadır.

Ahlâk ve hükümet konusunda hükümetin vazifesinin maşerî vicdanı yani cemiyetin ortak vicdanını dâhile ve harice karşı müdafaa etmek ve içtimaî bünyenin tabiatını koruyan bir unsur olduğu belirtilmiştir.

Ahlâk ve meslek konusunda, Türklerin memurluk, işçilik ve rençberlik gibi meslekleri olduğu, ancak yeni mesleklerin ortaya çıkmasıyla ferdî sermayenin millî sermaye ile bilek gücünün makine gücü ile yer değiştirdiği, ev kadınlarının hayata atıldığı belirtilerek toplumsal bir kırılma yaşandığı ileri sürülmektedir. Bundan dolayı yeni meslek hayatı yeni bir ahlâk membaı olarak görülmekte, cemiyette umumi bir tesianüd yani dayanışma ve bağlılık meydana getirebileceği beklenmektedir. Zümre teşekkül eden her yerde yeni bir ahlâkın doğacağı ve bu meslek hayatından da fertlerin bağlılıklarını arttırıcı bir takım vazifeler vücuda geleceği belirtilmektedir. Ancak hâlihazır durumda fertlerin bağlılık vazifeleri yerine ayrılık ve meslek hayatında kavganın yer aldığı; dini, imanı ve aile hayatı zayıflamış olan bu cemiyet için oluşturulabilecek ahlâkî muhitin

meslek muhiti olabileceği dile getirilmektedir. Kadının meslek hayatına katılması ile ilgili olarak da kadınlar için uygun ahlâkî ortamın meydana getirilme zarureti anlatılmaktadır.

Ahlâk terbiyesinin önemine de vurgu yapılmakta ve nesilleri hayata hazırlayan terbiyenin cemiyet hayatı ile uyumlu olması gerektiği belirtilmektedir. Ahlâk terbiyesi hayattan beslendiğinden, mektep de hakiki bir cemiyet olduğundan ahlâkın mayalanması için en uygun yer olarak telakki edilmiştir.

Hürriyet ve müsavâtın ahlâkın ruhu, tesanüdün ise ahlâkın temeli olduğu belirtilmektedir. Ahlâk tedrisatının eski felsefî ahlâk anlayışından çıkarak içtimaî ve milli bir ahlâk anlayışı olması gerektiği, vazifenin millete göre tarif edilmesi, hadiselerini, mefkûresini, ruhunu ve kıymetlerini millettten alması gerektiği iddia edilmektedir.

Bu eserin yayım yılının 1918 olduğuna bakıldığında İsmail Hakkı Bey'in Darülfünun'daki İçtimaiyat ve Ahlâk derslerine girmesinden takriben on yıl öncesi olduğu görülecektir. Bu eserin İçtimaiyat ve Ahlâk derslerinde okutulduğuna ilişkin bir bilgi bulunmamakla beraber, İsmail Hakkı Bey'in geniş bir yelpazede ahlâk yaklaşımlarını ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. O nedenle bu eser, İsmail Hakkı Bey'in İçtimaiyat ve Ahlâk derslerini tedris etmesinin güçlü bir müsebbibi olarak görülmelidir.⁵⁵² Bundan başka İsmail Hakkı Bey'in 1931-1932/1932-1933 tedris yıllarında İçtimaiyat ve Ahlâk derslerinde okuttuğu konular içerisinde "içtimaî

⁵⁵² İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun bu kitabından iki yıl evvel yayımladığı "Ahlâk Mücâhedeleri" adlı üç makalesi daha bulunmaktadır. Bu makaleler de İsmail Hakkı Bey'in ahlâk alanı ile münasebetinin ve dönemsel ahlâkî buhran ve belirsizliğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Derslere konu olma ihtimalini taşımadıkları gerekçesiyle değerlendirmeye alınmamışlardır. Bkz. İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], "Ahlâk Mücâhedeleri", *Yeni Mecmua*, 26 Eylül 1916, s. 187-188; 15 Teşrinievvel 1916, s. 233-234; 15 Teşrinievvel 1916, s. 224-225. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, başta eğitim, sanat ve sosyoloji olmak üzere uzun yaşamı boyunca pek çok eser yayımlamıştır. Darülfünun'da İçtimaiyat ve Ahlâk derslerini okutmasından sonraki yıllarda da çeşitli aralıklarla ahlâk alanına ilişkin eserler kaleme almıştır. (İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], "Ahlâk Mücâhedeleri", *Yeni Mecmua*, S. 64, 26 Eylül 1916, s. 187-188; S. 64, 15 Teşrinievvel 1916, s. 233-234; S. 64, 15 Teşrinievvel 1916, s. 224-225; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Ahlâk Eğitiminin Amacı Nedir?", *Yeni Adam*, S. 874, 1974, s. 4; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Ahlâkta Türklüğe Doğru", *Yeni Adam*, S. 362, 1972, s. 2 ve 11; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Yeni Ahlâk Yeni Fikirde Değil Yeni Sosyetededir", *Yeni Adam*, 1936, S. 118, s. 8; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Ahlâk Buhranı", *Yeni Adam*, S. 408, 1942, s. 2; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Ahlâk Terbiyesi", *Yeni Adam*, 1942, S. 394, s. 2 ve 11; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Ahlâk ve Vicdan Nasıl ve Ne Zaman Doğar?", *Yeni Adam*, S. 398, 1942, s. 2; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Maarif Şurası Milli Ahlâkımız İçin Işıklar Saçabilir", *Yeni Adam*, S. 421, 1943, s. 2; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Türk Ahlâk Gelenekleri", *Yeni Adam*, S. 434, 1943, s. 2 ve 11; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Ahlâk İle Eğitimi", *Yeni Adam*, S. 879, 1974, s. 3.) Bunlar, Ahlâk dersleri ile bir ilgili olmadığından değerlendirilmemiştir. Baltacıoğlu'nun tüm eserleri için bkz. Necmettin Tozlu, *a.g.e.*, s. 211-275.

müesseselerin (aile, mülk, devlet) tetkiki”⁵⁵³ konuları bağlamında kendisine ait bu eserini derslerinde okutmuş olabileceği intibai uyandırmaktadır.

⁵⁵³ *Talebe Rehberi 1931-1932/1932-1933*, s. 160.

SONUÇ

Darülfünun Osmanlı'nın son dönemlerinde Batılı anlamda tesis edilen ilk üniversitedir. Devletin şartları dolayısıyla 1900 senesine kadar Darülfünun, düzenli bir yapıya kavuşturulamadığından açılıp kapanma teşebbüsleri yaşamış ve ancak 1900'den sonra uzun soluklu bir sürece başlayabilmiştir. Bundan dolayı 1900 öncesinde Ahlâk derslerinin de düzenli olarak okutulmadığı görülmektedir.

1900-1901'de Ahlâk dersleri doğrudan programda zikredilmemiş olsa da İlm-i Hikmet dersi içinde bir şekilde yer almıştır. 1902 yılında ise Edebiyat Şubesi'nde ayrıca Ahlâk dersi bulunmaktadır. Ahlâk dersleri ile ilgili ilk metin 1908 yılına ait olan Edebiyat Şubesi birinci sınıf öğrencisi Ahmet Talat'ın Emrullah Efendi'nin İlm-i Ahlâk derslerinde tuttuğu ders notudur. Bundan sonra 1912 yılında Ahlâk dersleri, hem İlm-i Şeriye ve Tasavvuf ile birlikte okutulmuş hem de Felsefe takımı içerisinde tedris edilmiştir. 1914 eğitim-öğretim yılında Ulûm-ı Şeriye Şubesi'nde Ahlâk-ı Şer'iyye derslerini Mehmet Kâmil Miras tedris etmiş olup aynı isimde bir ders notu bulunmaktadır.

1915 tedris senesinde Edebiyat Şubesi'nde Ahlâk derslerini tedris eden kişi Babanzâde Ahmet Naim Bey olmuştur. *Ahlâk-ı İslâmiye Esasları*'nın bu dersin bir mahsulü olduğunu söylemek mümkündür. 1918-1919 tedris yılında dersi geçici olarak devralan Halil Nimetullah Öztürk'tür. Ahlâk dersinde tedris ettiği müşahhas bir ders notu bulunmamaktadır.

1919-1920 tedris yılından yaklaşık 1930 yılına kadar Ahlâk derslerini tedris eden Mehmet İzzet olmuştur. Bu uzun süreçte Ahlâk derslerinin konuları dönemin Ahlâk Felsefesi fikriyatını da içermesi yanında Ahlâk Felsefesinin tarihi konuları da bulunmaktadır. Bu süreçte Mehmet İzzet Bey, ağırlıklı olarak İctimaiyat meseleleri üzerine yoğunlaşmış, bu alanda çokça eser telif etmiş, bu eserlerinin çoğunu derslerinde okutmuştur. 1926 senesine gelindiğinde "Ahlâk" isimli ders "İctimaiyat ve Ahlâk" adını almıştır. Bu durum, İctimaiyat Kürsüsü Müderrisi Necmeddin Sadık Sadak'ın başka bir görevle Darülfünun'dan ayrılarak kürsüyü Mehmet İzzet Bey'e devretmesi ile ilgili olabileceği gibi İctimaiyat ve Ahlâk derslerinin birlikte tedrisinin gerekli görülmesi ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Süreç dikkate alındığında ikinci görüş daha isabetli görünmektedir. 1926 senesinde İctimaiyat ve Ahlâk derslerinin bir kısmını Necmeddin

Sadık Sadak tedris etmiştir. Bundan sonra 1933 senesinde Darülfünun'un kapatılmasına kadar geçen süreçte Darülfünun'daki İctimaiyat ve Ahlâk derslerini Mehmet İzzet, Mehmet Servet Berkin, Halil Nimetullah Öztürk, Maks Bonnafous ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu tedris etmiştir. Tedris edilen konulara bakıldığında konuların ağırlıklı olarak "İctimaiyat ve Ahlâk" ile ilgili olduğu görülmektedir.

Mehmet Servet Berkin İctimaiyat çalışmaları ile bilinen bir müderris vekilidir. Halil Nimetullah Öztürk, Darülfünun'da yoğun olarak Mantık dersleri okutmuş İctimaiyat çalışmalarına ağırlık vermiş bir müderristir. Maks Bonnafous, Darülfünun'da İctimaiyat müderrisidir. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Darülfünun'da Terbiye ve Bediiyyat müderrislikleri yapmış ve İctimaiyat çalışmaları bulunmaktadır. 1920 sonrası Ahlâk derslerini tedris eden hocalara bakıldığında ortak noktalarının İctimaiyat alanı ile yakınlıkları olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu tabloya bakıldığında, Darülfünun'da neredeyse her dönem Ahlâk dersi tedris edilmiştir. İslâm ahlâk düşüncesi içerisinde yer alan konular ders konusu olurken Ahlâk-ı Şeriye dersi ile dinî naslara dayalı bir ahlâk anlayışının derslerde okutulduğu da görülmektedir. Yani yaklaşık olarak 1920 yılı öncesinde Ahlâk derslerinde İslâm ahlâk düşüncesi eğilimi gözlenmekteyken 1920 sonrasında ilk önce dersin konularında ictimaiyata doğru bir yönelim görülmektedir. 1926 tedris yılında ortaya çıkan bu yönelim dersin adına yansiyarak İctimaiyat ve Ahlâk dersi adını almıştır. Bu durumu Darülfünun müderrislerinin çoğunun eğitimlerini Fransa'da tamamlamaları ve oradaki fikri hareketlilikten etkilenmiş olabilmeleri ile açıklayabileceğimiz gibi Ziya Gökalp'in fikrî tesiri ile de açıklamak mümkündür.

Bu dönemde Darülfünun hocalarının İctimaiyat alanından çokça etkilendiği görülmektedir. Hatta birçoğunun ihtisası Ahlâk olmamasına rağmen İctimaiyat ile münasebetleri İctimaiyat ve Ahlâk derslerini tedris etmelerinde etkili olmuştur. Hatta takip edebildiğimiz çerçevede ihtisas alanı Ahlâk olmayıp kendi alanını İctimaiyat dairesinden araştıran hocaların varlığına dayanarak Darülfünun'da genel bir İctimaiyat yönelimi olduğunu söyleyebiliriz. Yani dönemsel olarak Darülfünun'da İctimaiyata yönelik olduğu, çalışmaların İctimaiyat alanı ile desteklendiği görülmektedir. Buna göre Ahlâk dersleri de içerik bakımından İctimaiyat ile bütünleşen bir dönüşüm yaşamıştır.

Ahlâk derslerinde başta dine dayalı bir ahlâk anlayışı hâkimken zamanla dinin yerini alarak Ahlâkı temellendirmede içtimaiyat alanından medet umulduğu görülmektedir. Metinlerde ahlâkî buhrandan söz edilerek çözüm içtimaiyattan beklenmiştir. Darülfünun'un genelinde İçtimaiyat eğilimi olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda da birçok alanda İçtimaiyatın çözüm olacağı düşünülmüştür.

İçtimaiyat çalışmalarına bakıldığında özünde eski toplumları ve onlara ait örfleri araştıran bu alanın verileri hâlihazırdaki durum ile mukayese edilmiş, eski toplumların yaşamlarındaki unsurlar medenilik bakımından eleştiri konusu yapılmıştır. Yani geçmişe bir karşı duruş dönemsel açıdan gelinen noktayı üstün görme gibi bir yaklaşım içerisinde olunarak, din de akılcılığın önünü kapatan bir unsur olarak dışlanmıştır. Dönemsel bakımdan müspet ilimlerin yıktığı dinin yerine içtimaiyatın geçebileceği düşünülmüştür. Bu durum Ahlâk alanının İçtimaiyat ile kaynaşması sonucu Ahlâk alanının temellendirilmesini de etkilemiştir.

Ahlâk ders notlarına bakıldığında da durum bu değişimi teyit etmektedir. Mehmet İzzet'in Ahlâk tedrisatından evvel Ahlâk derslerinde genel olarak İslâm ahlâk düşüncesi ve dinî nasların esas alındığı bir ahlâk anlayışı görülmektedir. Daha sonra Kant'ın akla dayalı ahlâk anlayışının da tedris edildiği bilhassa Fransız İçtimaiyat bakış açısının ele alındığı bir ahlâk tedrisatının meydana geldiği görülmektedir.

İçtimaiyat ilminin bu kadar muteber olmasının nedenleri üzerinde düşünüldüğünde akla I. Dünya Savaşı sonrası Dünya'nın uluslara ayrılması ile oluşan uluslaşma ve milli bir kimlik inşa etme çabası gelmektedir. Sezinlenen bu bağlantı araştırılmaya muhtaçtır. İçtimaiyat, toplumu inceleyen bir bilim olduğundan dönemsel ihtiyaçları karşılayacağı düşünülmüş olmalıdır ki Ahlâk ilminin tedrisatında da temellendirme zemini olarak ele alınmıştır. Buna göre talebeye de dinden soyutlanarak İçtimaiyata dayandırılan Ahlâk ilminin okutulması nasıl bir talebe yetiştirmeyi hedeflediklerini de göstermektedir. Buna bağlı olarak Ahlâk dersi hocaların eğilimleri ve çalışmaları ile hazırladıkları metinler derslerde okutularak talebenin zihnine aktarılmış ve onu şekillendirmiştir.

Dönemin Diğer yükseköğretim kurumlarına bakıldığında medreselerde de genel olarak Ahlâk derslerinin tedris edildiği görülmektedir. Hadis derslerinin "Ahlâk ve içtimaiyat"a ait olma kaydıyla okutulması dikkat çekicidir. Dinî eğitim veren bir kurum

olarak medreselerin “dinin yerini alacağı düşünölen içtimaiyat”ın ahlâkla kaynaşarak hadislerin yorumlanmasında bir perspektif olarak ders konusu yapılması paradoksal bir durum ortaya koymaktadır. Buna bağılı olarak ulemanın içtimaiyatın ifade ettiğı anlam üzerinde fikir sahibi olmadığını düşünmek yüzeysel bir tavır gibi görünmektedir. Ulema içtimaiyatın tesirinden kaçamayacağını fark ederek bu ilmi naslarla uyumlu bir akse getirmek, dine karşı tarafını izale etmek istemiş olmalıdır.

Diğer yükseköğretim kurumlarına bakıldığında Darümuallimîn, Darümuallîmat, Mekteb-i Mülkiye’de de Ahlâk derslerinin tedris edildiğı görölmektedir. Darümuallîmât’ta Darümuallimîn’e kıyasla daha fazla Ahlâk dersinin okutulduğı görölmektedir. Bu durum, hanımların Ahlâk eğitimine daha fazla önem verildiğini düşündürmektedir. Mekteb-i Hukuk’da ise Darülfünun’undan ayrı olduğı kısa süreçte seçmeli olarak Fransızca metinlerden oluşın Ahlâk dersine yer verilmiştir. Bu durum Ahlâk derslerinde gelenekten farklılaşın bir ahlâk anlayışının arandığını göstermektedir. En nihayetinde bu çalışma, Darülfünun üzerinde de genellenebilecek Ahlâk dersleri üzerinden bir fikri dönüşümü göstermektedir.

Başta Darülfünun derslerinin, hocalarının ve ders konularının belirtildiğı Talebe Rehberlerine ancak 1918-1919 tedris yılında tesadüf edilmektedir. Bundan önceki senelere ait düzenli kayıtlar bulunmadığından bazı seneler için malumatlar eksik kalmıştır. Bu durum Ahlâk derslerini tedris eden hoca ve ders notlarına da ulaşılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla genel tabloda boşluklar kalmıştır. Buna bağılı olarak özelde Darülfünun için genelde dönemin diğer eğitim-öğretim kurumları için kuruluşlarından itibaren var oldukları yılların düzenli kayıtlarının vücuda getirilmesi eğitim kurumlarını ele alacak çalışmalar için önem arz etmektedir.

Bu çalışmada ders notlarını hocaların ilgili eserleri üzerinden tespit etmeye çalıştık. Eserler üzerinde Ahlâk derslerinde okutulup okutulmadığına ilişkin belirgin bilgiler bulunmadığında tarihlerden yola çıkarak ya da konu bağlantılarından ders notu olma ihtimaline yer verdik. Eserlerin tümünde ders notu olup olmadığının belirtilmemesi değerlendirilecek eserlerin tespitini zorlaştırmıştır. Ahlâk dersini tedris eden bazı hocaların ders notu bulunmamaktadır. Alana ait eserlere ulaşmak güç olduğundan yeni bulunabilecek bir eser araştırmanın gelişmesine katkı sağlayacaktır. Bu sayede dönemin tasviri adına daha iyi ve daha belirgin çıkarımlar yapılabilecektir.

KAYNAKÇA

- AĞIRAKÇA, Gülsüm Pehlivan: *Tanzimat'tan Cumhuriyete Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Eğitimi Bilim Dalı, Basılmış Doktora Tezi, İstanbul, 2012.
- *Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2013.
- AKARSU, Bedia - YÜCEL, Tahsin: “Macit Gökberk’le Söyleşi”, *Macit Gökberk Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- AKTAŞ, Yusuf İzzettin: *II. Meşrutiyet Devrinde İslâm Felsefesi Dersleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- AKYÜZ, Kenan: *Encümen-i Daniş*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975.
- AKYÜZ, Yahya: *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982’ye)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Yayınları, Ankara, 1982.
- “Alem-i İslâm’a Bir Tebşîr: Medaris-i İslâmiye’de Bir Hatve-i Tekamül”, *Sırat-ı Müstakim*, İstanbul, 4 Kanunisânî 1325 [17 Ocak 1910], C. III, S. 76, s. 377-382.
- ALTIN, Hamza: “II. Meşrutiyet Dönemi, Maarif Nazırlarından Emrullah Efendi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimize Katkıları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15:2, 2010, s. 151-165.
- [ANTE], Sadrettin Celal, “Mehmet İzzet”, *İş*, S. 23-24, İstanbul 1940, s. 81.
- “İzzet’i Niçin Taziz Ediyoruz?”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul 1931, s. 9-13.
- ARAS, Oktay: “Maks Bonnafous”, *Galatasaray Liseli Yazarlar ve Kitaplar*, Soylu Matbaa Yayın ve Kirtasiye, 2013.
- ARIKAN, Zeki: “Bir İzmir Tarihçisi: Ziya Somar”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 3, 1993, s. 241-259.
- ARSLAN, Ali: *Darülfünun’dan Üniversiteye*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1995.

- ARSLAN, Ali-ŞELÇUK, Mustafa-NAM, Mehmet: *İnas Darülfünunu (1914-1919)*, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- ATAY, Hüseyin: *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983.
- AYHAN, Halis: *Türkiye’de Din Eğitimi (1920-1998)*, İFAV, İstanbul, 1999.
- AYNİ, Mehmet Ali: *Darülfünun Tarihi*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1927.
- *Darülfünun Tarihi*, (Haz. Aykut Kazancıgil), Kitabevi, İstanbul, 2007.
- AYTAÇ, Kemal: “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun Hayatı ve Faaliyetleri”, *D. T. C. F. Araştırma Dergisi*, C. 11, 1979, s. 165-190.
- BABANZADE Ahmet Naim: *Ahlâk-ı İslâmiye Esasları*, Matbaa-i Amedî, İstanbul, 1340-1342.
- *İslam Ahlakının Esasları*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Yüksel Yayınevi, İstanbul, 1945.
- *İslâm Ahlâkının Esasları*, Haz. Prof. Dr. Recep Kılıç, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2009.
- “Ulûm ve Fünûn ve Felsefe Dairesi Mehâsin-i Ahlâk İle Müsavi-i Ahlâk Nedir?”, *Mekteb*, S. 29, 13 Nisan 1311/30 Şevval 1312, s. 107-112.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları I”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 2-9, S. 42-224, İstanbul, 13 Kanunievvel 1328 [26 Aralık 1912], s. 278-280.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları II”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 2-9, S. 43-225, İstanbul, 20 Kanunievvel 1328 [2 Ocak 1913], s. 295-297.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları III”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 2-9, sayı 44-226, İstanbul, 27 Kanunievvel 1328 [9 Ocak 1913], s. 310-311.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları IV”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 2-9, S. 45-227, İstanbul, 3 Kanunisani 1328 [16 Ocak 1913], s. 327-329.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları V”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 2-9, S. 46-228, İstanbul, 10 Kanunisani 1328 [23 Ocak 1913], s. 344-345.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları VI”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 2-9, S. 47-229, İstanbul, 17 Kanunisani 1328 [30 Ocak 1913], s. 358-359.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları VII”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 2-9, S. 48-230, İstanbul, 24 Kanunisani 1328 [6 Şubat 1913], s. 379-381.

- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları VIII”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 2-9, S. 49-231, İstanbul, 31 Kanunisani 1328 [13 Şubat 1913], s. 396-398.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları IX”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 2-9, sayı 50-232, İstanbul, 7 Şubat 1328 [20 Şubat 1913], s. 409-410.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları X”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 2-9, S. 51-233, İstanbul, 14 Şubat 1328 [27 Şubat 1913], s. 421-422.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları XI”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 2-9, S. 52-234, İstanbul, 21 Şubat 1328 [6 Mart 1913], s. 439-440.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları XII”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 10, S. 235, İstanbul, 28 Şubat 1328 [13 Mart 1913], s. 5-7.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları XIII”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 10, S. 236, İstanbul, 7 Mart 1329 [20 Mart 1913], s. 17-18.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları XIV”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 10, S. 237, İstanbul, 14 Mart 1329 [27 Mart 1913], s. 38-39.
- “Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları XV”, *Sebilü’r-Reşad*, C. 10, S. 237, İstanbul, 28 Ağustos 1340 [28 ağustos 1924], s. 38-39.
- [BALTACIOĞLU], İsmail Hakkı: “Mehmet İzzet Bey Fikri Şahsiyeti ve Hizmeti”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul 1931, s. 14-17.
- “Mehmet Servet Berkin’in Ölümü”, *Yeni Adam*, S: 351, 18.9.1941, s. 5.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 142, İstanbul, 1938, s. 15.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 216, İstanbul, 1939, s. 18.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 222, İstanbul, 1939, s. 18.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 224, İstanbul, 1939, s. 18.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 225, İstanbul, 1939, s. 18.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 235, İstanbul, 1939, s. 18.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 238, İstanbul, 1939, s. 18.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 239, İstanbul, 1939, s. 18.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 249, İstanbul, 1939, s. 18.

- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 255, İstanbul, 1939, s. 18.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 262, 1940, s. 18.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 279, İstanbul, 1940, s. 18.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 280, İstanbul, 1940, s. 18.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 286, İstanbul, 1940, s. 18.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 292, İstanbul, 1940, s. 14.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 303, İstanbul, 1940, s. 14.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 311, İstanbul, 1940, s. 14.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 319, İstanbul, 1940, s. 14.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 321, İstanbul, 1940, s. 14.
- “Hayatım”, *Yeni Adam*, S. 357, İstanbul, 1940, s. 14.
- *Hayatım*, Yay. haz. Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul, 1998.
- *Ahlâksızlık*, Tefeyyüz Matbaası, İstanbul, 1334 [1918].
- “Ahlâk Mücahedeleri”, *Yeni Mecmua*, 26 Eylül 1916, s. 187-188;
- “Ahlâk Mücahedeleri”, *Yeni Mecmua*, 15 Teşrinievvel 1916, s. 233-234;
- “Ahlâk Mücahedeleri”, *Yeni Mecmua*, 15 Teşrinievvel 1916, s. 224-225.
- “Ahlâk Mücahedeleri”, *Yeni Mecmua*, 26 Eylül 1916, S. 64, s. 187-188.
- “Ahlâk Mücahedeleri”, *Yeni Mecmua*, 15 Teşrinievvel 1916, S. 64, s. 233-234.
- “Ahlâk Mücahedeleri”, *Yeni Mecmua*, 15 Teşrinievvel 1916, S. 64, s. 224-225.
- “Ahlâk Eğitiminin Amacı Nedir?”, *Yeni Adam*, 1974 S. 874, s. 4.
- “Ahlâkta Türklüğe Doğru”, *Yeni Adam*, 1972, S. 362, s. 2 ve 11.
- “Yeni Ahlâk Yeni Fikirde Değil Yeni Sosyetededir”, *Yeni Adam*, 1936, S. 118, s. 8.
- “Ahlâk Buhranı”, *Yeni Adam*, 1942, S. 408, s. 2.
- “Ahlâk Terbiyesi”, *Yeni Adam*, 1942, S. 394, s. 2 ve 11.
- “Ahlâk ve Vicdan Nasıl ve Ne Zaman Doğar?”, *Yeni Adam*, S. 398, 1942, s. 2.
- “Maarif Şurası Milli Ahlâkımız İçin Işıklar Saçabilir”, *Yeni Adam*, S. 421, 1943, s. 2.

- “ Türk Ahlâk Gelenekleri”, *Yeni Adam*, S. 434, 1943, s. 2 ve 11.
- “Ahlâk İle Eğitimi”, *Yeni Adam*, S. 879, 1974, s. 3.
- BAYRAKTAR, Levent: “Mehmet Emin Erişirgil”, *Türkiye’de Sosyoloji İsimler-Eserler*, Ed. M. Çağatay Özdemir, Phonix Yayınları, Ankara, 2008.
- BAYRAKTAR, Mehmet Faruk: “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *DİA*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 36-38.
- BERKES, Niyazi: *Unutulan Yıllar*, Yay. Haz. Ruşen Sezer, İletişim, İstanbul, 1997.
- BERKİN, Mehmet Servet: *Fikir Hayatımızda Ziya Gökalp*, haz. Erdal Çetintaş, Ziya Gökalp Derneği Yayınları, Ankara, 1980.
- *Fikir Hayatımız*, haz. Osman Bahadır, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2014.
- BİLİM, Cahit Yalçın, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1984.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit: *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, M.E.B., İstanbul, 1995.
- BONNAFOUS, Maks-[SADAK], Necmeddin Sadık, *İçtimaiyat*, Devlet Matbaası, Birinci Tab‘, İstanbul, 1927.
- BONNAFOUS, Maks: “Demokrasi ve Maşeri Vicdan”, Mütercim: Nebahat Hamid, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 4, S. 5, İstanbul, 1925, s. 325-227.
- “Sociologie et Geographie Humaine”, *Felsefe ve İçtimaiyat Mecmuası*, C. 2, S. 1, İstanbul, 1929, s. 17-26.
- “İntihar ve Cinnet”, *Hayat*, S. 20, C. 1, Ankara, 14 Nisan 1927, s. 386.
- *Le Scrutin d’Arrondissement et la Politique*, 1926.
- *Le Français Pour les Turcs* I, II, III, IV (Fethi İsmail ve Louis Rolland ile-1930).
- *La Terre de France Attend Ses Paysans: Prisoniers de Guerre: Renseignement et Conseils*, 1942.
- *Deux Discours a la Corporation Paysanne*, 1943.
- *Discours au Conseil National Corporatif Agricole*, 1943.
- *La Collecte Agricole*, 1943.
- *La Creation des Restaurants Communautaire*, 1943.

- CEVDET PAŞA: *Tezakir* (1-12), Haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953.
- CİHAN, Ahmet, *Osmanlı'da Eğitim*, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2014.
- ÇANKAYA, Mücellidoğlu Ali: *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969.
- DAĞTAŞOĞLU, Ahmet Emre: “Türk Düşünce Tarihi’nde Mehmet İzzet’in Yeri ve Önemi”, *Kutadgubilig*, S. 18, İstanbul, Ekim 2010, s. 105-128.
- Darülfünun-ı Sultani’nin Nizamname-i Dahiliyesi İle Dürus Cetvelidir*, Lâtürkî Matbaası, 1876.
- Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi İhzarî, Kısım-ı Evvel, Kısım-ı Sâni, Kısım-ı Âli Ders Cedvelleri ve Müfredat Programları 1332-1333*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Şehzadebaşı, 1335.
- Darü'l-Hilafe Medreseleri Ders Cedvelleri ve Müfredat Programı*, Öğüd Matbaası, Ankara, 30 Rebiulevvel 1342/10 Teşrinisâni 1339 [10 Kasım 1923].
- Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme, Ders Cedveli, Suret-i Tedris ve Kitaplar, Talimatnâme*, Matbaa-i Ahmet Kamil, İstanbul, 1333/1330.
- DEĞİRMENCİOĞLU, M. Coşkun: *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalçı Sosyal Felsefesi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- *Mehmet İzzet*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987.
- DELBOS, Victor: “Spinoza”, Mütercim: Mehmet İzzet, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. IV, S. 6, İstanbul, 1926, s. 406-448.
- DOĞAN, İsmail: *Tanzimat’ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- DÖLEN, Emre: *Osmanlı Döneminde Darülfünun (1663-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bilim”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 153-196.
- “Emrullah Efendi”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, C.I, İstanbul, 1999, s. 407-409.

- Emrullah [Efendi], *İlm-i Ahlâk*, Muharriri: Ahmet Talat [Onay], 1324 [1908].
- “İlm-i Hikmet”, Sırat-ı müstakim, I/14, 2 Zilkade 1326/ 13 Teşrinisani 1324, s. 214-217.
- “İlm-i Hikmet”, Sırat-ı Müstakim, I/23, 5 Muharrem 1327/15 Kânunusani 1324, s. 363-64.
- “İlm-i Hikmet”, Sırat-ı Müstakim, I/24, 12 Muharrem 1327/22 Kânunusani 1324, s. 376-77.
- “İlmü’t-Terbiye”, *Darülfünun Şuabâtının Dürûs-ı Âliyesi* içinde, Birinci Cüz, Cüz Sahifesi 209-2014, Ders Sahifesi 3-8; Cüz Sahifesi 393-394, Ders Sahifesi 9-10.
- “İlm-i Hikmet”, *Darülfünun Şuabâtının Dürûs-ı Âliyesi* içinde, Birinci Cüz, Cüz Sahifesi 183-184, Ders Sahifesi 1-2.
- “İlm-i Hikmet”, *Darülfünun Şuabâtının Dürûs-ı Âliyesi* içinde, Cüz Sahifesi 305-320, Ders Sahifesi 3-20.
- “İlm-i Hikmet”, *Darülfünun Şuabâtının Dürûs-ı Âliyesi* içinde, Cüz Sahifesi 389-392, Ders Sahifesi 15-18.
- ER, Hamit: *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, İslâm Medeniyeti Vakfı, İstanbul, 1993.
- *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri*, Rağbet yayınları, İstanbul, 2003.
- DUMEZİL, G[eorges]: “Hindu-Avrupaî Âlemde Totemciliğin Peszinde Şekilleri”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Mütercim: Mehmet İzzet, Sene 2, S. 1, Mart 1926, Evkaf Matbaası, s. 117-135.
- DURKHEİM, Emile: “Sosyalizm Nedir? I”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Mütercimi: Necmeddin Sadık [Sadak], C. 4, S. 3, Matbaa-i Amire, İstanbul, Temmuz-Teşrinievvel 1341 [1926].
- “İçtimaiyatta ve Ulûm-ı İçtimaiyede Usul”, Mütercimi: Necmeddin Sadık [Sadak], *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene 1, S. 3, Matbaa-i Amire, İstanbul, Temmuz 1332 [1916], s. 323-340.

- “Kıymet Hükümleri Şe’niyet Hükümleri”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Mütercimi: Necmeddin Sadık [Sadak], Sene 1, S. 4, Matbaa-i Amire, İstanbul, Eylül 1332 [1916], s. 423-438.
- *Terbiyesi*, Mütercimi: Hüseyin Cahit [Yalçın], Devlet Matbaası, I. Baskı, İstanbul, 1927.
- ERBAŞ, Ali-UZUN Mustafa: “Tûbâ”, *DİA*, İstanbul, 2012, C. 41, s. 316-318.
- ERGİN, Osman: *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- ERGÜN, Mustafa: *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.
- “Emrullah Efendi-Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXX, S. 1-2, 1979-1982, s. 7-36.
- [ERİŞİRGİL], Mehmet Emin: “Zavallı İzzet Bey”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul, 1931, 33-34.
- ERTAN, Veli: “Vefatının Yıl Dönümü Nedeniyle Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Mütercimi Prof. Kâmil Miras (1874-1957)”, *Diyanet Dergisi*, C.27, S. 2, s.13-22.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri: “Mehmet İzzet ve Eseri”, *İş*, S. 23-24, İstanbul, 1940, s. 89.
- “Yeni İctimaiyat Dersleri II”, *Hayat*, S. 88, C. 4, Ankara, 2 Ağustos 1928, s. 18.
- “Mehmet Servet’in Ölümü”, *İş*, Sayı 28, 1941, s. 229-235.
- “Mehmed Servet”, *Cumhuriyet*, 22.9.1941, s. 2.
- “Mehmed Servet”, *Cumhuriyet*, 29.9.1941, s. 2.
- FONSEGRİVE, Georges L.: *Mebadi-i Felsefeden İlmü’n-Nefs*, Mütercim: [Babanzâde] Ahmet Naim, İstanbul, 1331.
- FORTNA, C. Benjamin: *Mekteb-i Hümyûn*, (Çeviren: Pelin Sıral), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- FRAZER, J.[ames] J. [George] : “Aile ve Semiyenin Menşeleri”, Mütercim: Mehmet İzzet, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene 1, Sayı 1, Teşrînisâni 1925, Evkaf Matbaası, 1341, s. 1-38.

- “Aile ve Semiyenin Menşeleri”, Mütercim: Mehmet İzzet, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene 1, S. 2, Mart 1926, s. 5-35.
- “Aile ve Semiyenin Menşeleri”, Mütercim: Mehmet İzzet, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene 1, S. 3, Ağustos 1926, s. 52-111.
- “Aile ve Semiyenin Menşeleri”, Mütercim: Mehmet İzzet, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene 1, S. 4, Teşrînisânî, 1926, 211-246.
- GENCAN, Tahir Nejat: “Öztürk’ün Ardından”, *Türk Dili*, C. VI, S. 72, 1 Eylül 1957, s. 666-667.
- GENCER, Ali İhsan- ARSLAN, Ali: *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- GLEYSE, A.- HESS, A.: A. Gleyse-A. Hess, *Terbiye ve Ahlâk Müteallik Tatbikatıyla İçtimaiyat Dersleri*, Mütercim: Mehmet İzzet, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1924.
- *Terbiye ve Ahlâk Müteallik Tatbikatıyla İçtimaiyat Dersleri*, Mütercim: Mehmet İzzet, Yay. Haz. Mehmet Kanar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1999.
- GOMPERZ, Theodor: “Sokrat”, Mütercim: Mehmet İzzet, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 5, S. 6, İstanbul 1927, s. 576-646.
- GOUMPERTE, Theudole: “Kelbîler”, Mütercim: Mehmet İzzet, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene 2, S. 5-6, Haziran 1927, Evkaf Matbaası, 1926, s. 79-110.
- GÖVSA, İbrahim Alaeddin: “İzzet-(Mehmet İzzet)”, *Meşhur Adamlar Hayatları-Eserleri*, C. 3, İstanbul, 1933-1935, s. 817-818.
- HANSU, Hüseyin: *Secdede Biten Bir Ömür Babanzâde Ahmet Naim*, Kaynak Yayınları, İzmir, 2007.
- IŞIK, İhsan: *Yazarlar Sözlüğü*, Risale Yayınları, İstanbul, 1998.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin: *Darülfünun Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, 2 C., IRCICA, İstanbul, 2010.
- (Ed.) *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, . C. 1, İstanbul, 1994.

- Darülfünun Tarihçesine Giriş, *Belleten (TTK)*, C. 54, Sayı: 210, Ankara, 1990, s. 699-737.
- “Darülfünun: Mefhum ve Müessese Olarak Sultan II. Abdülhamit Dönemine Kadar Gelişmesi”, *Sultan II. Abdülhamit ve Devri Semineri* (Ayrı basım), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s. 174-175.
- İmam Gazâli, *İhyâu ‘Ulûmi'd-Dîn*, Darü'l-Minhac, Beyrut-Cidde, 2011.
- *İhyâu ‘Ulûmi'd-Dîn*, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1974.
- İNANÇALP, M. Cevdet, *Müderres Ahmet Naim*, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1935.
- İNUĞUR, M. Nuri: *Türk Basınında İz Bırakanlar*, Der yayınları, İstanbul, 1988.
- *Türk Basın Tarihi: 1919-1989*, Gazeteciler Cemiyeti yayınları, İstanbul, 1992.
- İPEK, Muammer: *Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi'nin Eğitim Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları 1908-1914*, Yayımlanmamış Doktora Tezi Ankara, 2002.
- İPLİKÇİOĞLU, Niyazi: “Afyon’un Yetiştirdiği Büyük Din Bilgini Profesör Kamil Miras ve Eserleri”, *IV. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyonkarahisar, 1995, s. 151-152.
- İPŞİRLİ, Mehmet: “Cer”, *DİA*, İstanbul, 1993, C. 7, s. 388-399.
- İstanbul Darülfünunu Talimat*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1329.
- “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 5, s. 185.
- KAFADAR, Osman, *Türkiye’de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- KARA, İsmail: *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.
- *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi I Metinler Kişiler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.
- “Modernleşme Dönemi Türkiye’sinde ‘Ulûm, Fünûn ve Sanat’ Kavramları”, *Kutadgubilig*, S. 2, Ekim 2002, s. 249-278.
- “Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Biri İsim Emrullah Efendi ve İlm-i Hikmet Dersleri”, *Kutadgubilig*, S. 8, 2005, s. 93-123.

- “Hilmi Ziya Ülken’den Beklenmedik Bir Mektup Felsefeciler, Harf İnkılabı, Türk Düşüncesi, Matbuat, Ziya Somar”, *Türk Edebiyatı*, S. 477, s. 57.
- KARA PİLEHVARIAN, Nuran- TIRAŞ, Muzaffer: *Mekteb-i Mülkiye’nin İstanbul Yılları*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, İstanbul, 2013.
- KARACA, Nuray: “Mehmet Emin Erişirgil”, *Felsefe Ansiklopedisi*, C. 5, s. 638.
- KÄSLER, Dirk: *Sociological Adventures*, New Jersey, 1991.
- KAZICI, Ziya: Emrullah Efendi, *DİA*, C.11, İstanbul, 1995, s. 165-166.
- KAYA, Cüneyt: “Mehmet Emin Erişirgil: Bergsonculuktan Pragmatizme Bir Dârülfünûn Hocası”, *Kutadgubilig*, S. 18, İstanbul, Ekim 2010, s. 129-180.
- KAYA, Mahmut, “İslam Tetkikleri Enstitüsü”, *DİA*, C. 23, s. 56-57.
- KAYAOĞLU, Taceddin: *Türkiye’de Tercüme Müesseseleri*, Kitabevi, İstanbul, 1998.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1991.
- KOLÇAK, Sabri: *İ. H. Baltacıoğlu Eğitimin Felsefesini Yapan Pedagog*, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir, 1968.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.: *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- LEVEND, Sevim: “Mehmet İzzet, Hayatı, Eserleri, Fikirleri”, *Yeni Türk Mecmuası*, S. 92, İstanbul, 1940, s. 313-315.
- “Mehmet İzzet, Hayatı, Eserleri, Fikirleri”, *Yeni Türk Mecmuası*, S. 93, İstanbul, 1940, s. 339-3340;
- “Mehmet İzzet, Hayatı, Eserleri, Fikirleri”, *Yeni Türk Mecmuası*, S. 94, İstanbul, 1940, s. 365-366.
- MAKSUDYAN, Nazan, *Türkçülüğü Ölçmek Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi 1925-1939*, Metis Yayınları, İstanbul, 2005.
- “Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın İntiharları Islah, İnkâr ve Iskât”, *Toplumsal Tarih*, S. 188, Ağustos 2009, s. 60-66.
- “Medresetü’l-Mütehassisin Nizamnâmesi”, *Sebilürreşad*, C. 12, S. 287, 14 Rebiülahir 1332 [12 Mart 1914], s. 11-12.

- “Medresetü’l- Vaizin’in Dürus ve Muallimînini Gösterir Cedveldir”, *Ceride-i İlmiye*, Sene: 1, S. 9, Rebiülevvel 1333 [1915], s. 573-576.
- “Medresetü’l-i İrşad-ı Vaizin ve Eimme ve Hutaba Şubelerinden 336 Senesi Baş şahadetname Neş’et Eden Efendilerin Esamesidir”, *Ceride-i İlmiye*, C. 5, S. 62, İstanbul, Zilhicce 1338, s. 1995-1996.
- Mehmet İzzet: *Ahlâk*, Darülfünun Matbaası, 1336 [1920].
- *Abel Rey’in Felsefe ve Ruhیات Eserinden Amelî Ahlâk Mebâhisi*, Darülfünun Matbaası, 1336 [1920].
- “Eski Yunan’da Ahlâki Felsefe: Zenon ve Muakkipleri”, *Bilgi Mecmuası*, C. 1, S. 2, Kanun-i Evvel, 1329 [1913], s. 135-143.
- *Darülfünun Edebiyat Medresesi Talebesi İçin Abel Rey’in “Felsefe ve Ruhیات Dersleri” Unvanlı Eserinden Me’huz Ahlâk Mebâhisi*, Darülfünun, 1336.
- *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*, Kanaat Kütüphane ve Matbaası, İstanbul, 1339.
- *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1969
- *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*, Yay. haz. Halil Açıkgöz, İstanbul 1981.
- *İçtimaiyat*, Maarif Vekâleti, 3. Baskı, Ankara, 1929.
- *Yeni İçtimaiyat Dersleri*, Milli Matbaa, İstanbul, 1926.
- *Yeni İçtimaiyat Dersleri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927.
- *Yeni İçtimaiyat Dersleri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928
- “Mefkûre ve Vakıa I”, *Hayat*, S. 36, C. 2, Ankara, 4 Ağustos 1927, s. 187-188;
- “Mefkûre ve Vakıa II”, *Hayat*, S. 37, C. 2, Ankara, 11 ağustos 1927, s. 207-208.
- “İçtimaiyat ve Ahlâka Dair Eserler 3-Gemelli’nin Kitabı”, *Hayat*, C. 1, S. 10, Ankara, 3 Şubat 1927, s. 185-186.
- “İçtimaiyat Muasır Hayat ve Büyük Adamlar”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 2, S. 6, İstanbul, 1339 [1923], s. 503-519.
- *İçtimaiyat Muasır Hayat ve Büyük Adamlar*, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 3, S.1, İstanbul, 1339 [1923], s. 51-61.

- İçtimaiyat Muasır Hayat ve Büyük Adamlar”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 3, S. 2-3, İstanbul, 1339 [1923], s. 91-102.
- “Durkheim Tercümelerine ve Bazı Felsefe ve İçtimaiyat İstilahlarına Dair”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C.3, S. 7, İstanbul 1340 [1924], s. 323-340.
- “Amerika’da İçtimaiyat Tedrisatı”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 5, S. 6, İstanbul, 1927, s. 647-659.
- “İçtimaiyata ve Ahlâka Dair Fransızca Eserler I”, *Hayat*, C. 1, S. 6, Ankara 1927, s. 116-117.
- “İçtimaiyata ve Ahlâka Dair Fransızca Eserler II”, *Hayat*, C. 1, S. 6, Ankara 1927, s. 117-118.
- “İçtimaiyatın Bugünkü Eksikleri”, *Hayat*, C. 3, S. 58, Ankara, 1927, s. 102-103.
- “İçtimaiyat ve Siyaset”, *Hayat*, C. 3, S. 59, Ankara, 1928, s. 122-123.
- “İçtimaiyatçı Bakışından Fransa’da Fırkalar”, *Hayat*, C. 3, S. 63, Ankara, 1928, s. 202-203.
- “Fransa’da Fırkalar-İçtimaiyat”, *Hayat*, C. 3, S. 4, Ankara, 1928, s. 226-227.
- “Fransa’da İçtimai Meseleler”, *Hayat*, C. 3, S. 65, Ankara, 1928, s. 243-244.
- Mehmet İzzet, “Rusya’da İçtimaiyat”, *Hayat*, C. 3, S. 69, Ankara, 1928, s. 325-326.
- Mehmet İzzet, “İçtimaiyatta İş Bölümü”, *Hayat*, C. 2, S. 44, Ankara, 1927, s. 342-343.
- İçtimaiyat, Müellifleri: Maks Bonnafous ve Necmeddin Sadık”, *Hayat*, C. 1, S. 50, Ankara, 1 Teşrinisani 1927, s. 479.
- MEHMEDOĞLU, Yurdagül: *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, İFAV, İstanbul, 2011.
- Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Tarihçesi*, Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Matbaası, İstanbul, 1337 [1921].
- Memur Sicili, *Ahmet Naim Bey'in Darülfünun Sicil Dosyası (TTK Arşivi)*, sahife no: 2.
- [METE], Orhan İzzet, “Mehmed İzzet’in Hayatı”, *İş Mecmuası*, S. 23-24, İstanbul, 1940, s. 169.

- [MİRAS] Mehmet Kâmil, *Darülfünun Ahlâk-ı Şer'îye Dersleri*, Hukuk Matbaası, 1330-1332.
- “Vicdan Hürriyeti. Bu Mukaddes Hürriyetin İlâhi Masumiyeti”, *Sebilü'r-reşad*, C. 2, S. 47, İstanbul, Mayıs 1949, s. 339.
- NÂFÎ, Mahmut Cevat İbnü's-Şeyh: *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, 1338.
- *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- ONGURLAR, Serdar: *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Tiyatro Görüşleri*, Devlet Tiyatroları İç Eğitim Dizisi No: A-12, Ankara, 1985.
- Orhan Saadettin: “Mehmet İzzet Kimdi ve Bize Neydi”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul, 1931, s. 18-24.
- “Necmettin Sadak”, *Türkiye Ansiklopedisi*, Kaynak Kitaplar, C.4, İstanbul, 1974, s. 1206.
- “Necmettin Sadak”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 28, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1980, s. 5.
- ORHONLU, Cengiz: “Edebiyat Fakültesi'nin Kuruluşu ve Gelişimi (1901-1933) Hakkında Bazı Düşünceler”, *Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1953, s. 57-70.
- ÖNSOY, Rifat: “Cumhuriyetten Bugüne İlk ve Ortaöğretimimiz ve Bazı Meseleleri”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 6, Ankara, 1991, s. 1-23.
- ÖZCAN, Ömer: “Türk Ocağı'nın Fazla Bilinmeyen Bir Mensubu: Mehmet Servet Berkin”, *Türk Yurdu*, S. 284, Ankara, Nisan 2011, 26-34.
- ÖZERDİM, Sami Nabi: “Prof. Dr. Halil Nimetullah Öztürk, Hayatı-Eserleri”, *Türk Dili*, C. VIII, S. 93, 1 Haziran 1959, s. 497-499
- ÖZTÜRK, Cemil: *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
- “Darülmualimîn”, *DİA*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 551-552.
- “Darülmualimât”, *DİA*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 549-550.

- [ÖZTÜRK], Halil Nimetullah: *Dârülfünûn'da Felsefe Dersleri*, Yay. haz. Ali Utku-Uğur Koroğlu, Çizgi Kitabevi, Konya, 2011.
- *Felsefe Dersleri*, Mübeyyiz Darülfünun Ulûm-ı Edebiyye Şubesi'nden Hâmid Sa'di, 1330 (Taş Baskı).
- “Bir Başlangıç”, Mütercim: Halil Nimetullah [Öztürk], *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Sene 6, S. 25, İstanbul, 1933, 1-39 s.
- “Merhum Mehmet İzzet Bey”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul 1931, s. 30-32.
- “İnkılabın Felsefesi 4 – Ahlâk Müessesesi”, *Milli Mecmua*, C. 8, numara 88, 15 Haziran 1927, s. 1414.
- “İnkılabın Felsefesi-1, Osmanlı Cemiyetinden Türk Cemiyetine Geçiş”, *Milli Mecmua*, C. 7, S. 80, 15 Şubat 1927, s. 1227-1228.
- “İnkılabın Felsefesi-2, Her İnkılabın Kendine Göre Bir Hususiyeti Vardır”, *Milli Mecmua*, C. 8, 1 Nisan 1927, s. 1334-1335.
- “İnkılabın Felsefesi-3, Dil Müessesesi”, *Milli Mecmua*, C. 8, S. 87, 1 Haziran 1927, s. 1398-1399.
- “İnkılabın Felsefesi-5, Hukuk Müessesesi”, *Milli Mecmua*, C. 8, S. 89, 1 Temmuz 1927, s. 1430.
- “İnkılabın Felsefesi-6, İktisat Müessesesi”, *Milli Mecmua*, C. 8, S. 90, 15 Temmuz 1927, s. 1447.
- “İnkılabın Felsefesi-7, Bediî Müessesesi”, *Milli Mecmua*, C. 8, S. 91, 1 Ağustos 1927, s. 1462-1463;
- “İnkılabın Felsefesi-8, Din Müessesesi”, *Milli Mecmua*, C. 8, S. 92, 15 Ağustos 1927, s. 1478-1479;
- “İnkılabın Felsefesi-9, Türk İnkılabının Mahiyeti”, *Milli Mecmua*, C. 3, S. 93, 1 Eylül 1927, s. 1494,-1495; — “İnkılabın Felsefesi-10, Türk İnkılabının Şumulü”, *Milli Mecmua*, C. 9, S. 99, 1 Kanun-i Evvel 1927, s. 1590.
- PARODİ, Dominique: “Ahlâkî Hükümlerin Âfâki Kıymeti”, Mütürecim: Mehmet İzzet, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, S. 9, Ağustos 1927, 132-171 s.

- [SADAK], Necmeddin Sadık, “Umumi Ahlâk, Meslekî Ahlâk”, *Yeni Mecmua*, Sene 1, S. 25, Hilal Matbaası, 27 Kanun-i Evvel 1917, s. 496-498.
- “Ahlâk Telâkkisi”, *Sebilürreşad*, 31 Teşrinievvel 1334 [1918], C. XV, S. 376, İstanbul, s. 231-232.
- “Yeni Ahlâk”, *Hayat*, C. 1, S. 12, Ankara, 17 Şubat 1927, s. 221.
- “Ahlâk Mücadelesi” *Akşam* gazetesi, 30 Eylül 1924.
- “Ahlâk Mücadelesi”, *Akşam* gazetesi, 7 Ocak 1928.
- “Siyasette Ahlâk”, *Akşam* gazetesi, 1 Şubat 1947.
- “Laik Ahlâk, Laik Terbiye”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Evkaf Matbaası, S. 4, Sene 1, İstanbul, Teşrinievvel 1926, s. 248-272.
- Salname-i Devlet-i Aliyye*, sene 1293.
- Salnâme-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye*, 1294 [1877].
- Salnâme-i Maarif*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1319 [1901].
- SAKAOĞLU, Necdet: *Osmanlı Eğitim Tarihi, İletişim Yayınları*, İstanbul, 1991.
- SARIKAYA, Yaşar: *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- [SARP], Hatemi Senih: “Mehmet Servet’in Ölümü”, *İş*, S. 28, 1941, s. 232.
- SELÇUK, Mustafa: *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi (1900-1933)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.
- Sıtkı, “Mehmet İzzet Bey’in Hayatı”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, Şubat-Mart 1931, s. 35-37.
- SİLER, Abdurrahman: *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi), Ankara, 1992.
- SOMAR, Ziya: “Türk düşüncesi ve Hilmi Ziya Ülken”, *Hareket*, S. 104-105, Ağustos-Eylül 1974, s. 17.
- SOMEL, Selçuk Akşin: *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- ŞEN, Bülent: Mehmet Emin Erişirgil ve Türk Toplumunun Değişimi Üstüne Düşünceleri”, *Sosyoloji Dergisi*, C.3, S. 12, 2006, s. 134.

- ŞENTÜRK, Ayşegül: *Necmettin Sadık Sadak Gazeteci ve Siyasi Kimliği (1890-1953)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2011.
- Talebe Rehberi*, 1334-1335, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1335.
- Talebe Rehberi*, 1335-1336, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1335.
- Talebe Rehberi*, 1336-1337, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1920.
- Talebe Rehberi*, 1337-1338, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1337.
- Talebe Rehberi*, 1338-1339, Evkâf-ı İslamiye Matbaası, Şehzadebaşı, 1338.
- Talebe Rehberi*, 1339-1340, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339.
- Talebe Rehberi*, 1340-1341, Yeni Matbaa, İstanbul.
- Talebe Rehberi*, 1341-1342, Yeni Matbaa, İstanbul.
- Talebe Rehberi*, 1926-1927, Yeni Matbaa, İstanbul.
- Talebe Rehberi*, 1927-1928, Yeni Matbaa, İstanbul.
- Talebe Rehberi*, 1928-1929, Yeni Matbaa, İstanbul.
- Talebe Rehberi*, 1929-1930, İstanbul.
- Talebe Rehberi*, 1930-1931, Ekspres Matbaası, İstanbul, 1930.
- Talebe Rehberi*, 1931-1932/1932-1933, Burhanettin Matbaası, İstanbul, 1932.
- Talim ve Terbiye Kurulu, *1926'dan 2009'a Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Albümü*, TTK Yayını, Ankara, 2009.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi: *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.
- TOPALOĞLU, Aydın: "Mehmed İzzet", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul, 2003, s. 492-493.
- TOZLU, Necmettin: *İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Sistemi Üzerine Bir Araştırma*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1989.
- [TUNÇ], M. Şekip: "İzzet Bey'in Fikri Şahsiyeti", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul, 1931, s. 26-27.
- TÜRK, Recep: *Kâmil Miras'ın Hayâtı Eserleri ve Hadisçiliği*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2006.

- UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sistemi'nin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.
- ÜKE, Meryem: *Emrullah Efendi'nin İkdam Gazetesi'ndeki Felsefe ve Bilim Terimlerine Dair Makaleleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri İlim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya: *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1979.
- “İzzet Bey”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, İstanbul, 1931, s. 3-8.
- “Servet Berkin”, *Ulus*, 12.9.1941.
- “Necmettin Sadak”, *Yeni Sabah*, 26 Eylül 1953.
- ÜLKÜ, Fethi: “Büyük Düşünür Baltacıoğlu”, *Yeni Adam*, S. 931, Mart 1979, s. 10-11.
- VORLANDER, Carl: *Felsefe Tarihi*, Mütercim: Mehmet İzzet, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1. Kısım, İstanbul, 1927.
- YELKENÇİ, Ömer Faruk: *Türk Modernleşmesi ve II. Abdülhamit'in Eğitim Hamlesi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010.
- YAZICI, Nesimi, *Kâmil Miras Hayatı ve Eserleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- “Kâmil Miras”, *DİA*, C. 30, 2005, s. 145-146.
- YÖRÜK, Ali Adem: *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- YÜCEL, Hasan Ali: *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- ZENGİN, Zeki Salih: *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1876-1908)*, Baki Kitabevi, Adana, 2003.
- *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ yayınları, Ankara, 2002.

İnternet Kaynakları

<http://psychiatrie.histoire.free.fr/psyhist/hec/dates.htm>

<http://193.255.138.2/takvim.asp>